ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ

(ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ)

ਕ੍ਰਿਤ

ਕਵੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ

ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ

ਲੁ ਧਿ ਆ ਣਾ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Kripalsingh

4-11-66.

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ

(ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ)

ਕ੍ਰਿਤ

ਕਵੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ

ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ

ਲੁ ਧਿ ਆ ਣਾ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸੰਪਾਦਕ : ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਸ਼ੋਧਕ : ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ

ਪਹਲੀ ਵੇਰ : ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੧

ਗਿਣਤੀ : ੧,੧੦੦

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ :

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ,
੫੫੫ ਐਲ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਮੁਦ੍ਰਕ :

ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਚਹਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਮੁੱਲ :

੩ ਰੁਪਏ ੫੦ ਨ: ਪੈ:

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸੰਪਾਦਕ : ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਈ, ਸਾਧਾਰਣ ਕਪੜੇ ਪਾਈ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਝੋਲਾ ਫੜੀ, ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਖਾਣਾ ਆਉਣ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਦੇਰ ਸੀ। ਵਕਤ-ਕਟੀ ਲਈ ਗੱਲ ਛੇੜਦਿਆਂ ਮੈ ਆਖਿਆ—"ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹੋ ?" ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ—"ਮੈਂ ਰਾਜਪੁਰੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ; ਇੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਸਨ।"

'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ' ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਚੌਂਕਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰ-ਫਿਰਿਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ; ਘਟੋ ਘਟ ਦਿੱਸਣ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਉਤਕੰਠਾ ਜਾਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ—

"ਕਾਹਦੇ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ?" ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ।"

"ਕੀ ਕੁਝ ਛਪਵਾਇਆ ਵੀ ਹੈ ?"

'ਨਹੀਂ।"

"ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜੇ ?"

"ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ।"

'ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ।" ਮੈਂ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਜੰਮ ਗਈਆਂ।

(੨)

ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸੱਜਨ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। 'ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ' ਦਾ ਵਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈਰਾਨੀ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖੋਜ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੈਦਾਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਮੰਨ, ਨਿਜੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਤੰਗ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ? ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ; ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਭੰਡਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਥੀਸਸ ਸਹਜੇ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

(੩)

ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਮਾਣੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਜਨਮ ਚੌਹਾਨ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਠਾਕੁਰੀ ਜੀ (ਦਇਆ ਕੌਰ) ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਅਸੂ ਸੁਦੀ ੧੦, ਸੰਮਤ ੧੯੬੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੦੪ ਈ) ਨੂੰ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ, ਸ. ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ, ਪਿੰਡ ਗਹਿਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਬਰਨਾਲਾ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਜਮਾਨ ਸਨ, ਉਂਜ ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ-ਪਿੰਡ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਡਸਕਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸੀ।

ਬਾਲਕ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਗਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਚੁਰੰਜੀ ਲਾਲ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਵਿਹਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਬਾਲਕ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਤ ਬੀਰਮਦਾਸ ਜੀ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ ਇਤਿ ਆਦਿ ਸੰਪਰਦਾਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ।

ਵਿਸਾਖ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਿਊ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਟੁੱਟ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਾਲ, (ਨਵੰਬਰ, ੧੯੧੯) ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਲੱਭਣਾ ਪਇਆ। ਪਰ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਰਾਹ ਨਿਆਰੇ ਹਨ! ਉਹ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕਿਆ। ੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਗਰਜਾ ਸਿਘ ਦਾ ਵੱਡਾ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਭਰਾ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਇਆ । ਇਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਘਿਰਣਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਖਿਝ ਕੇ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੨ ਈ. ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ।

ਹੁਣ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਸਤ ਦਿਨ ਦੀ ਕੈਦ ਧੂਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਮਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੱਟੀ । ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹੇ । ੧੯੩੦ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦੋਲਣ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤੇ ਫੇਰ ੧੯੩੨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਲ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ । ੧੯੪੦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਦੋਲਣ ਵਿਚ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੇ ਫੇਰ ੧੯੪੨ ਦੀ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡੋ' ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅੰਦਰ ਭੁਗਤੀ ।

ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟ੍ਰੀ (੧੯੩੨-੩੬), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ (੧੯੩੬-੪੦) ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ (੧੯੩੭-੪੦) ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (੧੯੪੦-੪੬) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (੧੯੩੭-੫੧) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (੧੯੩੬-੪੧) ਤੇ (੧੯੪੭-੫੫) ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਦਾ ਰੁਕਨ (੧੯੩੬-੫੧) ਪੈਪਸੂ 'ਸੈਂਟਰਲ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਕੌਂਸਲ' ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟ੍ਰੀ (੧੯੪੮-੫੧) ਤੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕਿਸਾਨ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ (੧੯੫੫-੫੯) ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਓਹਦਿਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਥਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਥੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸੋਂ ਹੋਇਆ । ਉਹ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ । ਇਹ ਇਕ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਨਿਕਲਿਆ । ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੯੨੮ ਦੀ ਹੈ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਖ਼ਬਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਹੈ; ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ 'ਤੀਹ ਸਾਲ' ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ !

ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਹਾਲੀ ਅਣਛਪੀ ਪਈ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਖ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' 'ਪੰਥ ਸੇਵਕ', 'ਅਕਾਲੀ', 'ਵਰਤਮਾਨ', 'ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ', 'ਪਰਕਾਸ਼', 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ', ਤੇ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ

ਛਪਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਦਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ ਖੋਜ-ਦੇਵੀ ਦੀ ਵੇਦੀ ਤੇ ਅਰਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਪਰ ਹਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮੁਸਕੜੀ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸੁੱਕੀ ਹਮਦਰਦੀ ਟੁੱਟੇ ਦਿਲ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਜੋੜ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਦੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਹੋਈ ।

(੪)

ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਇਆ—ਡੇਢ ਦੋ ਸਾਲ । ਮੈਂ ਉਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਭੁਲ ਚੁਕਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਭੱਟ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਣ ਪਹੁੰਚੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਲਓ, ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਦਿਓ । ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਲੈ ਗਇਆ । ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਪਰਿਚਯ ਕਰਵਾਇਆ; ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ; 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕੀਮਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ* । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਨੂੰ ਯਥਾਯੋਗ ਛਾਪਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ।

(੫)

ਇਸ ਵਕਤ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਮਿਹਨਤ ਕਿਸੇ ਪਰਿਚਯ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ । ਇਸ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲ ਹਨ । ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਹੈ, ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਪਾਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬੱਧੀ ਵੇਰਵਾ ਪਇਆ ਹੈ । ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੱਟਖਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ

*ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸੱਜਨਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਕੰਮ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲ', ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼), ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

(੬)

ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰੋਤ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਪੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਦਾ। ਪੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਤੇ ਜੰਮਣ ਤੇ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵੀ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਭੱਟ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਜੱਸ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਆਦਿ ਰਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜੇਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਭੱਟਖਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ, ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਨੂੰ ਫੁਲਵਾਣ ਤੇ ਪੰਡਿਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੁੜੀਂਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਲੈਣ ਲਈ ਜੋ ਪਾਪੜ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਲਣੇ ਪਏ, ਉਹ ਇਕ ਵਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਖੇਚਲ ਦਿਆਂਗੇ।

ਇਸ ਵਕਤ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਿੰਡ ਖਰਾਜਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਖਰਾਜਪੁਰ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰਦਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮਲੋਟ ਮੰਡੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੈਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੁਧਿਆਣਾ
੧੯ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੧ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਧੰਨਵਾਦ

ਅਸੀਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ
ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਛਾਪ ਸਕੇ ਹਾਂ।
ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ
ਬੜੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)
ਐਮ. ਏ., ਐਮ. ਐਲ. ਸੀ.,
ਪ੍ਰਧਾਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਭੂ ਮਿ ਕਾ

(੧)

ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਮੈਨੂੰ ਭੱਟ ਮੋਹਲੂ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰੋਂ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਨਗਰ ਕਰਸਿੰਧੂ (ਜੀਂਦ) ਦੀ ਸੱਜਨਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਭਿੱਖਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਕੀਰਤ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਕੀਰਤ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦਾ ਬੱਲੂ ਪੰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਖ਼ਲਸ ਖ਼ਾਨ() ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਗੋਰਖਪੁਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ੧੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਬਿ: (੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।*

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸੀਨੇ-ਬਸੀਨੇ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਡਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ੯ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਆਲੋਵਾਲ (ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਾਜ਼ਮ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਸੀ।†

() ਗੋਰਖਪੁਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

* ਬੱਲੂ ਮੂਲੇ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਰਾਊ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਚਾਹੜ ਕਾ, ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ, ਭਾਰਦ੍ਵਾਜੀ ਗੋਤ੍ਰ ਪੰਵਾਰ...ਮਿਤੀ ਬੈਸਾਖ ਪਰਬਿਸ਼ਟੇ ੧੭ ਸੰਬਤ ੧੬੯੧ ਕੋ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ (ਭਾਵ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੈ) ਗੁਰੂ ਕੇ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਸਾਮੇ ਮਾਥੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਕੋ ਮਾਰ ਕਰ ਜੂਝਾ। ਗੈਲੋਂ ਕੀਰਤ ਬੇਟਾ ਭਿਖਾ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਰਈਆ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਨਰਸੀ ਕਾ, ਬੰਸੀ ਭਗੀਰਥ ਕਾ, ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਗੋਤ੍ਰ, ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਣ ਮੇਂ ਜੂਝ ਕਰ ਮਰਾ।...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ, ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ)

† ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਬੋਹਥ ਕਾ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੋਹਥ ਕਾ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਬੋਹਥ ਕਾ, ਪੋਤੇ ਕੀਰਤ ਕੇ, ਪੜਪੋਤੇ ਭਿਖਾ ਕੇ, ਨਰਬੁਦ ਸਿੰਘ ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਗੋਤ੍ਰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਸਾਤੋ ਭੱਟ ਕਤਿਕ ਪਰਬਿਸ਼ਟੇ ੯ ਸੰਬਤ ੧੭੬੮ ਕੋ ਆਲੋਵਾਲ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਪਰਗਨਾ ਲਾਹੌਰ ਭੂਮੀ ਮੇਂ ਗਾਡ ਕਰ ਮਾਰ ਦੀਏ।...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ...)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੇ ਸੰਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਬੀਰ ਇਕ ਭਯੋ । ਪੋਤਾ* ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਅਯੋ ।
ਤਿਸ ਕੇ ਪਾਂਚ ਸੁਤ ਅਗਾਰੀ । ਜਿਨ ਮੇਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬਲਕਾਰੀ ।
ਸਕਲ ਪਰਵਾਰ ਮੇਲ ਇਨ ਸਾਰਾ । ਗੈਲ ਇਨ੍ਹੋਂ ਕੇ ਪਿਤਾ ਹਮਾਰਾ ।
ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਪਹੁੰਚੇ ਆਈ । ਗੈਲ ਜੀਤ ਸਿੰਘ() ਲਈ ਬਨਾਈ ।
ਕੁੱਛ ਚਿਰ ਰਹੇ ਲਾਡਵੇ ਬੀਚ । ਏਕ ਗਾਮ ਰਾਜੇ ਤਿੰਹ ਦੀਚ । ੨੦੬ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਸੁਰੂ ਕਰੀ ਲਾਡਵੇ ਮਾਂਹਿ !
ਪਾਯੋ ਭੋਗ ਆ ਭਾਦਸੋਂ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਆਇ । ੨੦੭ ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਪਤੀ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ 'ਭਟੱਖਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। 'ਭਟੱਖਰੀ' ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗ-ਮਾਤ੍ਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਨ, ਕੀਤਾ ਸੀ।‡

(੨)

ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਾਬਰ ਤੇ ਪਤਿਤ ਹਕੂਮਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਉਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦਾ 'ਗੁੜ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਗੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮ ਰਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਨੁੱਖੀ ਅਣਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਬਰਬਰਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮਕ ਬਲ

---

* ਇਹ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ।

() ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਸਹਿਸਰਾ (ਸਾਂਸੀ) ਗੋਤ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ।

‡ "ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਕੀ ਨਕਲ ਭਟਖਸ਼ਰੀ ਸੇ ਕਤਿਕ ਬਦੀ ਏਕਮ ਸਾਲ ੧੯੨੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੧੮੭੦ ਈ:) ਕੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਮੇਂ ਕੀ, ਨਕਲ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਭਾਦਸੋਂ ਨਿਵਾਸੀ ਪਰਗਨਾ ਥਾਨੇਸਰ।'

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰਿਆ ਤ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਕੇ ਪਾਪ ਦੇ ਹਵਨ-ਕੁੰਡ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦੜੀ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਜੀਵਨ-ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੁਚੱਜੇ ਮਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਦੱਸਣ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਿਰਭੈ ਜੋਧਾ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਸੀ।

(੩)

ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਾਕਫ਼ੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਅਟਕਲ-ਪੱਚੂ ਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਚਣ-ਪਰਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੋ: ਸੁਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ, ਜੋ ਮਾਰਚ ੧੯੬੧ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> "ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਨਮ* ਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੰਬੋਵਾਲ ਦੇ ਦੁਲੱਟ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ।......ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਦੁਲੱਟ ਜੱਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਖੋਜੀ ਉਹਨੂੰ ਕੰਬੋ ਵੰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।......ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਨ੍ਹੇ ਕਾਛੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।"

ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਪੰਨਾ ੮੫ ਉਤੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> "ਗਿ: ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼' ਦੇ 'ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ' ਵਿਚ, 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਨਾਮੀ ਲੇਖ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨੋਟ

---

* ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ—'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੰਨਾ ੫੪੩-੭੨ (੧੯੮੧ ਬਿ:-੧੯੨੪ ਈ:) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੨੪ ਮਾਘ, ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਭਾਈ ਕਾਲੂ ਦੇ ਘਰ ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਗਰ ਕਾਕੜੂ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸੁਨਾਮ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਸ਼ਹੀਦੀ—੨੨ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਅਮਾਵਸ, ਐਤਵਾਰ ੧੭੯੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੧੭੩੪ ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਦੋ ਸਨ । ਪਹਿਲੇ ਅਲੀਪੁਰ (ਮੁਲਤਾਨ) ਦੇ ਵਾਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੰਬੋਵਾਲ (ਹੁਣ ਲੌਂਗੋਵਾਲ) ਦੇ ਵਾਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕੰਬੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹੀਦ ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੈ ।"

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਰਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ : (੧) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਨ, (੨) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਸਨ, (੩) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਤੇ (੪) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਵਾਲ ਦੇ ਦੁਲੱਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ । ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਹੀਰੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ । ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ, ਕੰਬੋਵਾਲ ਵਾਲੇ ਤੇ ਦੁਲੱਟ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਣੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹੜੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ੧੭੫੬ ਬਿ: (੧੬੯੯ ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ । ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਿਚਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਰਖਦੇ ਹਾਂ :

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੰਬੋ ਵੰਸ ਵਿਚ ਉਪਜ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛਿੱਬਰ ਹਨ । ਇਹ ਦਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿਘ ਕੰਬੋ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ । ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਸੀ ।

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਚਉਰਾਸੀ ਜਬ ਜਾਏ ।
ਨਾਲ ਸਤਿ ਆਦਮੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੈ ਆਏ ।
ਅਗੇ ਏਥੇ ਪੂਜਾ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਗੋਦੜ ਫਕੀਰ* ਖਾਏ ।
ਫੇਰ ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ।
ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰੇ ਦੇ ਪੈਂਚ ਮਿਲੇ ਸਭ ਜਾਏ ।
ਮੈਂ ਥਾ 'ਬਾਲਕ' ਸਭ ਨਹੀਂ ਜਾਤ ਗਿਣਾਏ ।

---

* ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ।

ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਰਹੇ ।
ਗੁਰੂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁਸੱਦੀ ਚਾਰ ਕਹੇ ।
ਸਹਿਜ ਸਿੰਘ ਤ੍ਰਿਹਨਿ ਚਬੂਤਰਾ ਜਗਾਤ ।
ਦਿਆਨਤ ਰਾਇ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਕੰਮ ਗਿਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦਿਤਾ ਥਾਪ ।
ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਮੇਵੜਾ ਅਰੋੜ ਬੰਸ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰੇ ।
ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਬੇਟਾ ਧਰਮ ਚੰਦ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਕਰ ਧਰੇ ।
ਐਸੀ ਜੁਗਤ ਮਾਮੇ ਜੀ ਠਹਿਰਾਈ ।
ਧੰਨ ਧੰਨ ਸਭ ਕਹੇ ਲੁਕਾਈ ।
ਤਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਤੀ 'ਕੰਬੋਹ' ਕਹੀਏ ।
ਸੋ ਆਇ ਮਿਲੇ ਜਿਨ ਕੇ ਸਮ ਸਿਖ ਕੋਈ ਐਸਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਹੀਏ ।
ਕੋਈ ਕਾਲ ਮਾਮੇ ਜੀ ਪਾਸ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰਹੇ ।......
ਭਾਈ ਬਖਸ ਸਿੰਘ ਮੈਣੀ ਹੋਰ ਸਿਖ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਮਾਮੇ ਜੀ ਪਾਸ ਆ ਰਹੇ ।
(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ)

ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਇਹ ਮੌਕਿਆ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਸੰਮਤ ੧੭੮੪ ਬਿ: (੧੭੨੭ ਈ:) ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ੭ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤੇ ਜਾਗੀਰ* ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ, ਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ, ਜਿਥੇ ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਚਾਰ ਕਾਰਕੁਨਾਂ (ਮੁਸੱਦੀਆਂ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾ ਤੇ ਲੱਗਿਆਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ।

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਇਕ ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੭੮੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਉਹ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਸਨ । ਜਾਪਦਾ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ, ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ੯ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ੧੭੯੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖੀਂ ਡਿਠੀ ਗਵਾਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਨਿਕੇ-ਨਿਕੜੇ' ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ :

---

* ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜ ੧ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਨਗਰ ਆਲੋਵਾਲ ਪਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਨਾਜ਼ਮ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਈ ਸੀ ।

(ਦੇਖੋ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ ਦਰਬਾਰ ਮੁਅੱਲਾ ਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ੩, ਪੰਨਾ ੨੧੪)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰਾਨਵੇਂ ਹੋਵਤ ਭਏ ।
ਤੁਰਕ ਚੜ੍ਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਅਚਣਚੇਤੇ ਆਇ ਪਏ ।
ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ, ਨਸ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵੜ ਗਏ ।
ਗਿਰਦ ਤੁਰਕਾਂ ਘੇਰੇ ਪਾ ਲਏ । ੪੫ ।......
ਅਸੀਂ ਭੀ ਤਿਸ ਜੁਧ ਵਿਚ ਪਿਤਾ() ਨਾਲ 'ਨਿਕੇ' ਵਿਚੇ ਆਹੇ ।
ਆਹੀ ਸ਼ਿਕਸਤ ਅਸੀਂ ਨਸ ਵੜੇ ਨਗਰ ਮਾਹਿ ।
ਘਰ ਆਪਣੇ ਵੜ ਦੂਹਰੇ ਭੋਰੇ ਸਰਦ ਖਾਨੇ ।
ਦੋ ਭਾਈ ਅਸੀਂ 'ਨਿਕੜੇ' ਦੋ ਹੋਰ ਪੰਜ ਛੁਪਾਨੇ । ੪੭ ।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਚੌਧਵਾਂ)

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ੧੭੯੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ (ਮਸਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਛੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ) ਸਨ । ਉਦੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਬੋ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਗੱਲ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਇਡੇ ਛੋਟੇ ਬਾਲਕ ਪਾਸੋਂ ਭੁੱਲ ਹੋ ਜਾਣੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਇਹ ਭੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਬੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਕਰ ਲਏ ਹੋਣ, ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹੋਣ । ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬਾਹਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਦੇ ਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ।*

() ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ।

* ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀਅਨਦ ਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਲਿਆਵਨ ਸਮੇਂ ੧੭੫੭ ਬਿ: (੧੭੦੦ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਸਾਧੂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਦੌਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਤਕ ੧੭੬੩ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨਗਰ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਗੁਰੂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਏਥੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹਮ-ਰਕਾਬ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਬਘੌਰ ਤੱਕ ਗਏ । ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਆਰ (ਅੱਸੂ) ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਲੀ ਆਵਾਂਗੇ । ਸੰਮਤ ੧੭੭੧-੭੨ ਬਿ: (੧੭੧੪-੧੫ ਈ:) ਵਿੱਚ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਾਨਕ ਸਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਸਿੱਕਾ) ਆਦਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਏਥੋਂ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਐਸੇ ਕਹਿ ਬਹੁ ਧੀਰ ਦੈ ਮਨ ਮੈਂ ਆਨੰਦ ਠਾਨ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਹੀ ਕੀਓ ਨਿਜ ਪੁਰ ਓਰ ਪਿਆਨ । ੬੩੪ ।

(ਸੋਹਨ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬, ਅਧਿਆਇ ੨੧)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਸੰਬੰਧੀ—ਸੰਮਤ ੧੭੮੨ ਬਿ: (੧੭੨੫ ਈ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਚੁਪ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡ-ਪੀੜ੍ਹ ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਿਸ ਸਾਲ ਤੇ ਕਿਸ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਹੋਈ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਲੋਂ ਵੀ ਚੁਪ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਸੀ ਗਵਾਇਆ।
ਭਜਨਵਾਨ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਡੇਰਾ ਚੌਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪਾਇਆ।
ਓਥੇ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਪਈ ਪਕੜ ਲੈ ਆਏ।
ਤਿਨਾਂ ਸੁਆਲ ਜਵਾਬ ਪਕੇ ਕੀਤੇ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਟੁਕਾਏ।੮੬।
(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਚੌਧਵਾਂ)

ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੭੮੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਹਿਆ ਹੈ—

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾ ਸੈ ਬਿਆਸੀ ਜਬ ਗਏ।
ਤਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਵਤ ਭਏ।੩੭੫।
ਦੂਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੌਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹੈ ਬਣਿਆ।
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਸਟੀ ਜਾਤ ਕੰਬੋਉ ਸਿਖ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ।
ਜੋ ਸਿਖ ਮਾਇਆ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈ ਸੀ ਆਇਆ।
ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਰੁਪਯੇ ਦੇ ਕੇ ਬਾਣੀ ਢੂੰਢਾਇਆ।੩੭੬।...
ਇਤਨੀ ਵਧੀਕ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਗੱਲ ਸੀ ਹੋਈ।
ਜੋ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਜੁਦਾ ਕਰ ਲਿਖੀ ਸੀ ਹੋਈ।੩੭੭।
ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ ਰਲਾਇਆ।
ਤਿਸ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਜੁਦਾ ਕਰ ਲਿਖਾਇਆ।
ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੀੜ ਇਕ ਕਰ ਬੰਧਵਾਈ*।
ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਗ੍ਰੀਬ ਡਿਠਾ ਜਾਈ।੩੭੮।
ਦੇਖ ਕੇ ਸਿਖ ਐਸੇ ਬਚਨ ਕਹੇ ਇਹ, "ਕੀ ਕਰਿਆ ?

---

* ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੇ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਜੋਹੜੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੀ, (ਦੇਖੋ, ਅੰਤਕਾ ੨) ਉਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਕ ਬੀੜ ੧੭੬੯ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਾਲੀ ਕ਼ਾਬਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਸੰਮਤ ੧੭੭੦ ਬਿ: ਵਾਲੀ ਸੇਠੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੈ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਭਾਈ ਸਿਖਾ ! ਤੁਧ ਭਗਤ ਜੁਦੇ ਕਿਉਂ ਕਰ ਧਰਿਆ?
ਤੁਧ ਬਧੀ ਮਿਰਯਾਦਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਹੈ ਤੋੜੀ ।
ਤੇਰੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਜੁਦਾ ਕੀਤੇ ਚਾਹੀਅਨ ਫੋੜੀ'' ।੩੭੯।......
"ਸਿਖੀ ਬਖਸ਼ੋ ਸੁਾਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭੇ ਮੇਰੀ ।"
ਸਿਖ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਸਿਖੀ ਅਚੱਲ ਹੈ ਤੇਰੀ ।"
ਸੋ ਸਿਖ ਦੇ ਬਚਨ ਕਰ ਅੰਗ ਅੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਦਾ ਹੋਏ ।
ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪਕੜੇ ਆਏ ਜਾਨਤ ਸਭ ਕੋਏ ।੩੮੨।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਦਸਵਾਂ)

ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਕਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਇੰਜ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦਾ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੮੮੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਗਵਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ੧੭੬੮-੭੦ ਤਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ । ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਬੜੀ ਅਧੂਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਕੋ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ।

ਸੋ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਹੀ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ (ਕੌਮ ਪੰਵਾਰ) ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਬੋ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੧੭੮੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਆਏ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਹ ਚੋਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਦਸਦਾ ਹੈ । ਇਥੋਂ ੧੭੮੪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੌਣੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਠਹਿਰਨਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਲੱਟ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਲੱਟ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ :

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਥੇ ਜੋ ਬਰਾਦਰ । ਵਹਿ ਭੀ ਬਸੇ ਤਹਾਂ ਹੀ ਸਾਦਰ ।
ਜਿਨ ਮੇਂ ਸੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨਗਾਹੀਆ । ਬਿਦਤ ਡਕੈਤ ਭਯੋ ਜਗ ਮਾਹੀਆ ।
ਹੈ ਸੰਤਤ ਤਿਹ ਠਾਂ ਅਬ ਤਾਹਿ । ਭਯੋ ਕਵੀ ਯਹਿ ਜਿਸ ਕੁਲ ਮਾਹਿ ।੫੦।
ਤਿਨ ਕੇ ਡੂਮ ਸਾਹਸੀ ਭਾਟ । ਯਾਹੀ ਸੁਨਾਯੋ ਲਿਖਯੋ ਜੁ ਠਾਟ ।.....

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਬਿਸਰਾਮ ਤ੍ਰਿਤਾਲੀਸਵੇਂ)

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕੈਹੋਂ ਗਾਥਾ । ਸੁਨੋ ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਹਿਤ ਸਾਥਾ ।
ਬਹੁ ਬਿਰਧਨ ਤੇ ਜਯੋਂ ਹਮ ਸੁਨੀ । ਲਿਖੀ ਪਿਖੀ ਜੇਤਕ ਸੋ ਗੁਨੀ ।...

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ ਲਾਹੌਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੭੮)

ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਵਿੱਚ ਡੂਮਾਂ ਸਾਹਮੀਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ ਸਮੇਂ ਸੂਫ਼ੀ ਬਿਰਧਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ । ਡੂਮ (ਮਰਾਸੀ) ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਲਿਆਨਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ—ਸਾਹਸੀਆਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ । ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਦੁਲੱਟਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭੱਟ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ । ਸ਼ਾਇਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ । ਕੁਰਖਛੇਤਰ ਦੀ ਪੰਡਾ-ਵਹੀ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਕਲਦਾ ਹੈ :

ਵਾਸੀ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਕੇ ਜਾਟ ਦੁਲੱਟ ਪਤ੍ਰਾ ੪੧੧
ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਬਰਾਜ ਸਿੰਘ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬਖਤਾ ਸਿੰਘ
ਰੁਘਾ ਸਿਘ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਬੇਟੇ । ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪੋਤੇ ।...
ਆਏ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੇ ਬੇਟੇ ।
ਭਾਗ ਸਿਘ ਬਖਤ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਕਾ ਬੇਟਾ, ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਕਾ ਪੋਤਾ ।
ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੇ ਬੇਟੇ ਆਏ ।
ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਕਰਨਾਲ ਤੇ ੧੯੧੫ ।

(ਵਹੀ ਪੰਡਾ ਸ੍ਰੀ ਕੰਠ ਪੁਤ੍ਰ ਲਖਸ਼ਮੀ ਕਾਂਤ ਦਾ, ਕੁਰਖਛੇਤਰ)

ਪਾਠਕ-ਜਨ ਨੋਟ ਕਰਨ ਕਿ ਇਸ ਟੂਕ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ?

ਫੇਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਭੀ ਦੋਇ ਭਏ ਹੈਂ । ਬਹੁ ਨਿਰਨੇ ਕਰ ਜਾਨ ਲਏ ਹੈਂ ।
ਇਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਤ ਕਮੋਇ । ਸਾਕਨ ਮਨੀਕਰਣ ਭਾ ਸੋਇ ।੩੨।
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਂ ਔਰ ਲਾਹੌਰ । ਹੈ ਸੰਤਤਿ ਤਾਂਕੀ ਜੁਗ ਠੌਰ ।
ਵਸਤੀ ਰਾਮ ਢਾਬ ਕੇ ਤੀਰੇ । ਹਮ ਨਿਜ ਨੈਨਨ ਪਿਖੀ ਪਸੀਰੇ ।੩੩।
ਦੂਸਰ ਭਯੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਟ । ਰਚੀ ਸਾਖੀਆਂ ਜਿਨ ਬਹੁ ਠਾਟ ।
ਰਾਖਯੋ ਸਿਦਕ ਕਟਾਯੋ ਅੰਗ । ਜਗ ਮੇਂ ਜਸ ਪਾ ਗਯੋ ਅਭੰਗ ।......
ਜਬ ਗੁਰ ਦਸਮ ਮਾਲਵੇ ਗਏ । ਨਗਰ ਅਕੋਈ ਉਤਰਤ ਭਏ ।੩੯।......

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਨਿਜ ਪਿਤ ਬੀਕੇ ਕੇ ਸੰਗ ਆਯੋ । ਭਾਗ ਉਦੇ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਯੋ ।...
ਔਰ ਭਗਤ ਥੇ ਚਾਰ ਜਾਹਿ ਕੇ । ਬੀਕਾ ਪਰਚਜੋ ਸੰਗ ਤਾਹਿ ਕੇ ।੩੯।

(ਬਿਸਰਾਮ ਤ੍ਰਿਤਾਲੀਸਵੇਂ)

ਛਿਬਰ ਜੀ ਨੇ ਕੰਬੋ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲਿਖ ਮਾਰੇ : ਇਕ ਕੰਬੋ ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੁਲੱਟ । ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਮਨੀਕਰਣ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਤੇ ਮਨੀਕਰਣ ਇੱਕ ਤੀਰਥ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ । ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਦਿੱਤੀ ਟੋਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਥਹੁ ਪਤਾ ਇਸ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀਕਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪਜ ਪੁਤ੍ਰ ਦੱਸੇ ਹਨ । ਤੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਡੂਮਾਂ ਤੇ ਸਾਂਹਸੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਅ ਹੈ। ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਬਿਰਧਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੀਕੇ ਦੀ ਜਗਾ ਕਾਲਾ ਤੇ ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕੋ ਭਰਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਬਦਲਣਾ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੀ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਟੂਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਮਈ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕੈਂਬੋਵਾਲ ਦੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਲੱਟ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਕਿਸ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਭੱਟ-ਵਹੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧ ਬਿ: (੨੪ ਜੂਨ, ੧੭੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭੱਟ-ਵਹੀਆਂ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ ਵੀ ਮਿਲਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਕਤ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਓਂ ਪਹਿਲੇ ਜਿਸ ਬੰਦੀਖਨੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਬੰਦ ਸਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਆਪ ਰੋਜ਼ ਕਥਾ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਦੁਲੱਟ', ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੋਂ ਸਵਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

> ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਲੌਕਿਕ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਮਘਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੯੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ ।

(ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ ੪੩੬)

ਇਸ ਕਾਰਣ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਸੰਦਿਗਧ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆ ਪਾਸੋਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੋਈ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ :—

ਆਲਮ ਆਮਲ ਹੁਤੇ ਕਾਮਲ ਜਮਾਨੇ ਸਾਜ,
ਮਿਰਦੁਲ ਮਧਰ ਬੋਲ ਸਧੁਰ ਬਢਾਵਤੇ ।
ਨਿਰਮਲੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸਨਿਆਸੀ ਸਿੱਖ ਸਹਿਜਧਾਰੀ,
ਤੁਰਕਨ ਫਕੀਰਨ ਕੀ ਭੀਰ ਥਾ ਰਖਾਵਤੇ ।
ਆਪ ਭੀ ਲਿਬਾਸ ਸੂਫੀਆਨਾ ਫਕਰੈ ਸਮਾਨਾ ਰਖੈ,
ਰਾਖਤੇ ਹਮੇਸ਼ ਵੇਖ ਔਰਨ ਉਢਾਵਤੇ ।
ਲੰਗਰ ਚਲਾਵਤੇ ਛਕਾਵਤੇ ਸਭੀ ਕੋ ਸੋਊ,
ਜੋਊ ਕਿਛ ਕੋਊ ਦਰਬਾਰ ਮੇਂ ਚਢਾਵਤੇ ॥

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਦੂਸਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਤ੍ਰਿਤਾਲੀਸਵੇਂ ਬਿਸਰਾਮ)

ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਤੁਰਕੇ ਅੰਦਰ ਥਾ ਕੰਡੇ ਜਜੋਂ ਰੜਕਤ ।
ਕਹੇ ਕਾਜੀਅਨ ਕੇ ਬਹੁਵਾਰੀ ਕਢਨ ਹੇਤ ਭਏ ਭੜਕਤ ।
ਨਾਜਮ ਪਠੇ ਗਿਰਾਵਨ ਹਿਤ ਜਿਹ, ਸੋ ਜਬ ਈਹਾਂ ਐਹੈਂ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੈ ਸੰਤਨ ਕੋ ਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਬੈਹੈਂ ।
ਪੇਖ ਜਮਾਤ ਸਾਧੂਅਨ ਬੈਠੀ ਕਰਤ ਬੰਦਗੀ ਸਾਰੇ ।
ਬਾਤ ਗਿਆਨ ਕੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਮੀਠੀ ਐਸ ਉਚਾਰੇ ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਛੇਵੀਂ, ਨਿਵਾਸ ਸਤ੍ਰਹਵੇਂ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਜੋਂ ਕਿ ਉਹ ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਸਾਧੂਆਂ ਜੈਸਾ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੇ ਅਰਥ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀਨਾਂ ਨੂੰ ਪਜਾਰੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਲਗਦੇ ਸੇ, ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਨਾਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਬੀਸ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਟਿਕਾਈਂ ਰਖਦੇ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਪਰਚਾ ਬਣਾਈਂ ਰਖਦੇ ।......

(ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ ੪੩੯)

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਫ਼ੀ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਭਾਈ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਅੱਡਰੀ ਹੈ । ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ—

ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਮੈਂ ਬਰ ਸੋਹਾ ।
ਸੁਣੋ ਸਿਖ ਤੁਮ ਰਹਿਤ ਸਮੋਹਾ ।
ਸੁਰਮੇ ਬੀਚ ਬਸਤ੍ਰ ਰੰਗਾਵੈ ।
ਹੋਮ ਦੀਪ ਨਈਬੇਦ ਕਰਾਵੈ ।
ਗੁਰ ਕੋ ਦਰਸ ਲਹੈ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ।
ਇਹ ਬਿਧਿ ਕਾਨ ਸੁਨੀ ਮੈਂ ਹੋਈ । ੨੦੧ ।

(ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦, ਪਤ੍ਰਾ ੨੧੯)

ਸੋ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਹੀ 'ਦੁਲੱਟ' ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਨ੍ਹੇ ਕਾਛੀਆ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਨ੍ਹਾ-ਕਾਛਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲ' ਮਾਝੇ ਦੇ ਨਗਰ ਸਠਿਆਲੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੮੪ ਬਿ: (੧੯੨੭ ਈ.) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਪਟਲੇਸ੍ਵਰ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿੱਚ 'ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ' ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਮੋਤੀ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ । ਇਹ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਲੌ ਕੁਸ ਪੁਰ ਕੇ ਅੰਤ੍ਰ, ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ ਗਿਰਾਉਂ ।
ਤਹਿ ਪੁਰ ਜਿਹ ਭੱਟ ਭਵ ਲਯੋ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਿਹ ਨਾਉਂ । ੫੭ ।
(ਅਧਿਆਇ ੧੧)

ਕਾਨ੍ਹਾ ਤੇ ਕਾਛਾ ਕੋਲੋ-ਕੋਲੀ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲ' ਦਾ ਕਥਨ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਥੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ (ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ-ਉਦੈ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਬੰਸ ਕਾਛੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਮਰਲ ਭੈਣੀ ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ* ।

ਬਹਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਕਾਨ੍ਹੇ ਕਾਛੇ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੀ ਹੈ । ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਟੁਰ ਪਇਆ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਕੋ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

(੪)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਵਡਿੱਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਨ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹਿਮਾਂਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਨਗਰ ਨਾਹਨ ਆ ਟਿਕੇ ਸਨ । ਜੀਂਦ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਤਲਉਢੇ ਦੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਵਹੀ ਵਿੱਚ, ਸੰਮਤ ੧੪੯੦ ਬਿ: (੧੪੩੩ ਈ:) ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਜ ਹੈ :—

> ਰਾਟਾ ਬੇਟਾ ਮਾਲਾ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਜਗਨਾ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਬੀਂਝੇ ਕਾ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ਭਾਰੰਦ੍ਵਾਜੀ** ਗੋਤ੍ਰਾ ਪੰਵਾਰ ਬੰਸ ਮੱਘ ਕਾ ਮੁਵਾਨੇ ਭੋਜਾਨੇ ਖਾਨ ਦੇਸ ਬਾਲੇ, ਬਾਸੀ ਨਾਹਨ ਪਰਗਨਾ ਸਿਰ ਮੌਰ । ਬਧਾਈ ਬੇਟਾ ਲਖਮਨ ਕੀ ਨਾਹਨ ਕੇ ਮਲਹਾਨ, ਏਕ ਘੋਰੋ ਦਾਨ ਕੀਆ ਫਲਗੁਨ ਬਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਸੰਬਤ ੧੪੯੦ ਕੋ, ਕੁਲ ਪਰੋਹਤ ਬਨਵਾਰੀ ਕੋ ਮਾਨਾ ।੧।

ਇਸੇ ਵਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤ ੧੫੩੯ ਬਿ: (੧੪੮੨ ਈ:) ਦੀ ਵਧਾਈ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :—

---

* ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਪੰਡਿਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਵਾਕਫੀਅਤ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸਾਂ ਅੰਤਿਕਾ ਨੰਬਰ ੧ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪਾਠਕ ਜਨ ਉਥੋਂ ਵਾਚਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਲਤਾ ਕਰਨ ।

** ਗੌਤਮੋ ਅਤ੍ਰਿ ਭਾਰਦ੍ਵਾਜੋ ਜਮਦਗਨਿਸਤੁ ਕਸਪਾਇ ।
ਬਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰ ਵਸਿਸ਼ਟਸਚ ਮਹਾਂ ਪੁਨ ਪੁਨਿਆ ਅਰੁੰਧਿਤਿ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੋਤ੍ਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ । ਜੇੜ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਤ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਜੱਲਾ ਬੇਟਾ ਲਖਮਨ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਰਾਟਾ ਕਾ,ਪੜਪੋਤਾ ਮਾਲਾ ਕਾ, ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ... ਬਾਸੀ ਨਾਹਨ ਪਰਗਨਾ ਸਿਰ ਮੌਰ,ਮਿਤੀ ਅਸਾਢ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੫੩੯, ਬਧਾਈ ਬੇਟਾ ਹਾਫਾ ਕੀ, ਏਕ ਘੋਰੋ ਦਾਨ ਕੀਆ, ਧਰਮ ਭੂਮੀ ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਤ ਹਰਿ ਜੀ ਕੋ ਮਾਨਾ ॥੨॥

ਸੰਮਤ ੧੫੮੨ ਬਿ: (੧੫੨੫ ਈ:) ਦੀ ਵਧਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਬੀਂਝੇ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਹਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਸੀ :—

ਬਧਾਈ ਲੀ ਰਾਊ ਕੀ, ਬੇਟਾ ਚਾਹੜ ਕਾ ਪੋਤਾ ਹਾਫਾ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਜੱਲਾ ਕਾ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ਮੁਢਾਨੇ ਭੋਜਾਨੇ ਬੰਸ ਬੀਂਝੇ ਕਾ ਮਿਤੀ ਅਸਾਢ ਬਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਸੰਬਤ ੧੫੮੨ ਨਾਹਨ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਦੇਸ ਸਿਰ ਮੌਰ ਮੇਂ ਏਕ ਘੋਰੋ ਦਾਨ ਕੀਆ, ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਤ ਨਰਸੀ ਕੋ ਮਾਨਾ ।੩।

ਰਾਊ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮੂਲੇ ਦੀ ਵਧਾਈ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੬੦੦ ਬਿ: (੧੫੪੩ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ, ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਲੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਸਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ :—

ਬਧਾਈ ਲੀ ਮੂਲੇ ਕੀ, ਬੇਟਾ ਰਾਊ ਕਾ ਪੋਤਾ ਚਾਹੜ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਹਾਫਾ ਕਾ... ਪੰਵਾਰ ਬੰਸ ਬੀਂਝੇ ਕਾ ਬੰਝਰਉਤ ਰਟਉਤ ਜਲਹਾਨਾ, ਮਿਤੀ ਸਾਵਨ ਬਦੀ ਦੂਜ ਸੰਬਤ ੧੬੦੦ ਕੋ ਅਲੀਪੁਰ ਕੇ ਮੁਲਹਾਨ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ ਏਕ ਊਂਟ ਏਕ ਘੋਰੋ ਦਾਨ ਕੀਆ, ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਤ ਦਰੀਆ ਕੋ ਮਾਨਾ ।੪।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਨ ਦੇਸ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਨਾਹਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸੰਮਤ ੧੫੮੨ ਬਿ: (੧੫੨੫ ਈ:) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੬੦੦ ਬਿ: (੧੫੪੩ ਈ.) ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਅਲੀਪੁਰ ਜਾ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਖ਼ਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੱਟ ਭਿੱਖੇ ਦੇ ਭਰਾ ਭੱਟ ਚੋਖੇ ਦੇ ਚਾਰ ਦੋਹੇ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੬੮੬ ਬਿ: ਤੇ ੧੬੯੨ ਬਿ: (੧੬੨੯ ਈ:—੧੬੩੫ ਈ:) ਵਿੱਚ ਰਚੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਖੰਡੋ ਖੰਡ ਪਛੰੜਏ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ।
ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ਰਾਊ, ਰਾਊ ਦਾ ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ, ਤੈਨੇ ਜਾਨੇ ਸਕਲ ਜਹਾਨ।
ਕਲਿਜੁਗ ਮੇਂ ਠਕੁਰਾਈ ਪਾਈ, ਤੁਮ ਬਡੋ ਸਮ ਪਾਇਆ ਸਨਮਾਨ।
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਥੀਂ ਚੁਗੱਤਾ ਕਾਂਪੇ, ਕਾਂਪੇ ਕਾਬਲ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ।
ਤੁਮ ਗੋਰੀ ਸੋ ਭਾਗ ਸਿਆਨਾ, ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਮੇਂ ਮੌਜਾਂ ਮਾਨ।

ਬਿੱਕਰਮ ਭੋਜ* ਸਮ ਕੀਆ ਤਉ ਸਾਕਾ, ਵਾਂਗ ਭਰਥਰੀ ਜੋਗ ਕਮਾਇਆ ਆਨ।
ਦਾਨ ਦੀਆ ਤਉ ਦਾਦੇ ਜਗ ਦੇਵ ਪੰਵਾਰ ਜੈਸਾ, ਉਦੇ ਦੀਪ ਸਮ ਪਾਇਆ ਗਿਆਨ।
ਜਸ ਗਾਂਊ ਤਉ ਬੇਟੇ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਉਜਲ ਦੀਯੋ ਕਰਹਿ ਕਾ ਦਾਨ।
ਜਸ ਜੋੜ ਚੋਖਾ ਭੱਟ ਗਾਵੈ,
ਸਾਲ ਸੋਲਾ ਸੈ ਸਿਆਸੀਆ ਥੱਕ ਗੁਰੂ ਕੇਆ ਮਲਹਾਨ।੧।
ਜੁਗ ਛੱਤੀ ਤਉ ਆਪੇ ਛਨੇ ਆਪੇ ਛੱਤੇ, ਆਪੇ ਸਰਿਸ਼ਟ ਉਪਾਇਆ।
ਰਾਵਨ ਕੰਸ ਉਪਾਏ ਆਪੇ, ਆਪੇ ਮਾਰ ਖਪਾਇਆ।
ਬੱਲੂ ਤੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਲੇ ਭੀਮ ਯੂੰ ਤਉ ਜਾਨੇ ਸ਼ਾਹ ਚੁਗੱਤਾ,
ਬੇਲ ਤੇਰੀ ਕੋ ਗੁਰੂ ਬਧਾਇਆ।
ਧਾਂਕ ਤੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਲਗ ਬੱਲੂ, ਤੇਰਾ ਜੋਰ ਸਵਾਇਆ।
ਗੋਲੂ ਮੋਹਨਾ ਬੰਦ ਛੁਡਾਈ, ਲਹਿਨੇ ਕਿਆ ਕਾ ਮਾਨ ਗਵਾਇਆ।
ਚਢਿਆ ਗੁਰੂ ਪੈ ਜਬੈ ਚੁਗੱਤਾ, ਮਾਰ ਸਾਂਗ ਤਉ ਮੂੰਡ ਭਵਾਇਆ।
ਮਾਡਨ ਬੇਟਾ ਸੁਖਾ ਭੂਰਾ, ਗੋਲੋ* ਤੁਧੇ ਸੀ ਖੜਗ ਉਠਾਇਆ।

---

* ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀ ਭਾਰਦ੍ਵਾਜੀ ਗੋਤ੍ਰ ਪੰਵਾਰ ਖਾਨ ਦੇਸ ਵਾਲੇ :—

(੧) ਮਘ ...

(੨) ਭੋਜ ਮਘ ਕਾ, ਧਰਮ ਰਾਜ ਮਘ ਕਾ...

(੩) ਜੈਸੀ ਭੋਜ ਕਾ, ਅਭੈ ਚੰਦ ਭੋਜ ਕਾ, ਭੀਮ ਸੈਨ ਭੋਜ ਕਾ, ਉਦੇ ਦੱਤ ਭੋਜ ਕਾ .

(੪) ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਜੈਸੀ ਕਾ, ਸਪਤ ਦੀਪ ਜੈਸੀ ਕਾ, ਨਰਬੁਦ ਜੈਸੀ ਕਾ, ਰਤਨ ਪਾਲ ਜੈਸੀ ਕਾ .

(੫) ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਚੰਡ ਮੁਕਟ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਸਾਤਲ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ...

(੬) ਉਦੇ ਦੀਪ ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਭਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਰਤਨ ਜੋਤ ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਕਾ ..

(੭) ਜਗ ਦੇਵ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ, ਰਨ ਧੌਲ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ, ਸਿੰਹ ਧੌਲ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ, ਕਰਮਟ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ ..

(੮) ਉਧਾਰ ਰਨ ਧੌਲ ਕਾ, ਜੈਸਲ ਰਨ ਧੌਲ ਕਾ, ਕੀਰਤੀਆ ਰਨ ਧੌਲ ਕਾ, ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਰਨ ਧੌਲ ਕਾ...

(੯) ਅੰਬੀਆ ਉਧਾਰ ਕਾ, ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ ਉਧਾਰ ਕਾ, ਰਾਮਸੀ ਉਧਾਰ ਕਾ, ਕੁਲਦੇਵ ਉਧਾਰ ਕਾ...

(੧੦) ਲੋਈਆ ਅੰਬੀਆ ਕਾ, ਮਾਡਨ ਅੰਬੀਆ ਕਾ, ਕਰਮ ਸੀ ਅੰਬੀਆ ਕਾ ਅਸਿਧੀਰ ਅੰਬੀਆ ਕਾ...

(੧੧) ਗੋਰਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬੀਂਝਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਛਾਹਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬੀਸਲ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਆਂਬਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਲੂਨਸੀ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬਾਂਕੜ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਝਰਮਲ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਲੋਕਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਨੀਬਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਕੂੜਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬਾਨੀ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਤ੍ਰਿਖਾਨੀ ਲੋਈਆ ਕਾ...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ, ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਖੜੀ ਪੁਕਾਰੇ ਸੋਂਧਾ ਰਾਂਗੜੀ, ਬੱਲੂ ਤਉ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਮੌੜ,
ਸਾਮੇ ਜੂਝਾ ਜਸ ਜਗ ਮੇਂ ਪਾਇਆ ।
ਦਾਦੂ ਜੱਲਾ ਮੁਰਤਜਾ ਖਾਨ ਮਾਰੇ, ਮੂਲੇ ਕਿਆਂ ਕਾ ਭਾਗ ਸਵਾਇਆ ।
ਸੁਪੂਤ ਬੇਟਾ ਤਉ ਗਾਊਂ ਮਾਈ ਦਾਸ, ਚੋਖੇ ਭੱਟ ਜਸ ਜੋੜ ਸੁਨਾਇਆ ।
ਸੋਲਾਂ ਸੈ ਇਕਾਨਮੇਂ ਬੱਲੂ* ਜੂਝਿਆ, ਬੈਸਾਖ ਬਾਨਮੇਂ ਮੇਂ ਜਸ ਗਾਇਆ ।੨।
ਮਾਈ ਦਾਸ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਕੋ ਮਿਲਿਆ, ਵੇਖੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ।
ਮਾਈ ਦਾਸ ਤੇਰੇ ਤੰਬੂ ਗੈਨ ਮਹਿ ਝੂਲੇਂ, ਡਿਉਢੀ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਦਰਬਾਨ ।
ਅਗੇ ਡੰਡਾ ਡੰਡਾਰਸ ਖੇਲੇ, ਉਮਰੇ ਮਾਰ ਪਿਛਾਂਹ ਕੋ ਪੇਲੇ, ਛੜੀਆਂ ਚੋਟ ਕਰੇ ਸੁਲਤਾਨ ।
ਪਾਂਚ ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਦਫਤਰ ਆਇਆ,
ਮੂਲੇ ਕਿਆ ਕਾ ਭਾਗ ਸਬਾਇਆ ਰਖਿਆ ਬੀਂਝੇ ਕਾ ਸੁਲਤਾਨ ।
ਧੰਨ ਮਾਈ ਦਾਸ ਧਰਮ ਕੀ ਧਰਮ ਸਾਲ ਬੰਧਾਈ, ਤੇਰਾ ਲੰਗਰ ਆਬਾਦਾਨ ।
ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਵਾਲਾ, ਦੀਆ ਦਾਨ ਲੱਖ ਦਾਨ ।
ਜੱਸ ਜੋੜ ਚੋਖਾ ਭੱਟ ਗਾਵੇ,
ਸਾਲ ਸੋਲਾ ਸੈ ਬਾਨਮੇਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ() ਕੇ ਆ ਮਲਹਾਨ ।੩।
ਪ੍ਰਿਥਮੇਂ ਸਿਮਰੂੰ ਓਸ ਕੋ, ਜਿਨ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਾਈ ।
ਨੇਤ ਨੇਤ ਤਉ ਬੇਦ ਕਥਤ ਹੈ, ਇਹ ਈਸ਼ਰ ਬੁੱਧ ਬਤਾਈ ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸ਼ਨ ਮਹੇਸ਼ ਈ, ਬਾਕਬਾਨੀ ਹੋਇ ਸਹਾਈ ।
ਲੱਖ ਅਗਾਸਾਂ ਪਤਾਲ ਲੱਖ, ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕਿਹਾ ਅਲਾਈ ।
ਅੰਗਦ-ਅਮਰ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ, ਅਰਜਨ ਗੋਬਿੰਦ ਤੈਂ ਸ਼ਰਨਾਈ ।
ਪੈਲ੍ਹੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਧਰਤਰੀ, ਇੰਦਰ ਦਰ ਘੋਰ ਬਰਸਨ ਕੋ ਆਈ ।
ਦੂਜੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਰੈਨ ਈ, ਦੁਨੀਆ ਬਹੁ ਬਿਸਰਾਮ ਈ ਪਾਈ ।
ਤੀਜੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਪਵਨ ਈ, ਖਿਨ ਆਵੇ ਖਿਨ ਚਲੇ ਸਬਾਈ ।
ਚੋਥੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਮੌਤ ਈ, ਜਿਹ ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਖਪਾਈ ।
ਪਾਂਚਮ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕੌਂਤਾ† ਮਾਤਾ, ਪਾਂਚ ਫਲ ਮਹਾਦੇਵ ਸੇ ਲਿਆਈ ।
ਛਟੇ ਤ੍ਰਿਯਾ ਦੁਰਗਾ ਗਿਆਨ ਈ, ਜਿਹ ਧਉਲਾ ਗੱਢ ਬਿਆਈ ।
ਆਠਮ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕਲਮ ਈ, ਜਿਸੇ ਦੁਨੀਆ ਨਿਮੇਂ ਸਬਾਈ ।
ਨਾਮੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ, ਜਿਹ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਗਤ ਪਾਈ ।
ਦਸਮੀਂ ਤ੍ਰਿਯਾ ਮਾਇਆ ਰਾਨੀ, ਜਿਹ ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਭਰਮਾਈ ।

---

*੧੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਬਿ: ਨੂੰ ਬੱਲੂ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ।
()ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ । †ਕੁੰਤੀ (ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਮਾਂ) ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਗਿਆਰਮੀਂ ਤ੍ਰਿਯਾ ਮਲੂਕੀ ਬਾਈ, ਧੀ ਬੱਲੂ ਪੰਵਾਰ ਕੀ ਜਾਈ ।
ਥੀ ਪੋਤੀ ਮੂਲੇ ਬੰਝਰਉਤ ਕੀ, ਗੈਲੋਂ ਸੁਖੇ ਮਾਂਡਨ ਬੇਟੇ ਬਿਆਈ ।
ਮਾਈ ਦਾਸ ਮਲੂਕਾ ਰੂੜੀ, ਰੂਪੀਆ ਜੈਮਲ ਬੀਰੀਆ ਨੇਤਾਈ ।
ਸਾਹੂ ਸੁੰਦਰ ਮਾਧੋ ਰਈਆ, ਸੁਹੇਲਾ ਗਾਇ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰੇ ਭਾਈ ।
ਸੁਪੂਤ ਭਤੀਜਾ ਗਾਂਊ ਤਉ ਨਠੀਆ, ਚਾਰ ਕੂੰਟ ਜਿਹ ਮਿਲੀ ਬਡਿਆਈ।
ਮਲੂਕੀ ਮਿਲੀ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋ, ਜਿਹ ਬੇਟੀ ਕਹਿ ਬਿਠਲਾਈ ।
ਧੜਾ ਪੰਸੇਰੀ ਕਾਠ ਕੋਰੜਾ, ਸੋਲਾਂ ਜਤੀਆਂ ਮੇਂ ਸਨਮਾਨ ਕਰਾਈ ।
ਤਾਂਬਾ ਪੱਤ੍ਰ ਊਪ ਤਹਿ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੇ ਸੁਗੰਧ ਲਿਖਾਈ ।
ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਗਾਰਾ ਸੋਲਾਂ ਜਾਤ ਮੇਂ, ਮਲੂਕੀ ਰਾਂਗੜੀ ਲਿਆਈ ।
ਅਠਾਰੀਆ ਲਾਬੇ ਮਲੂਕੀ ਬਾਈ, ਜਸ ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ ਛਾਈ ।
ਕੀ ਬਧਾਖ਼ੀ ਬੇਟੇ ਮਖਨੇਂ() ਬਿਆਇ ਕੀ, ਬੰਸ ਲਾਖਨ ਕੀ ਬੇਲ ਬਧਾਈ ।
ਮਾਲਾਂ ਮੁਹਰੇਂ ਸਾਤ ਸਾਤ ਕੀ, ਪਾਂਚੋਂ ਜੋੜੀ ਭੱਟੋਂ ਕੋ ਪਹਿਨਾਈ ।
ਕਰੀ ਕੜਾਹੀ ਗੁਰੂ ਕੀ, ਮਾਡਨ ਕਿਆਂ ਕਾ ਭਾਗ ਸਬਾਈ ।
ਜੱਸ ਜੋੜ ਚੋਖਾ ਭੱਟ ਗਾਵੈ, ਸਾਲ ਸੋਲਾਂ ਸੇ ਬਾਨਮੇਂ ਆਈ ।੪।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਕਰਸਿੰਧੂ, ਪਰਗਨਾ ਸਫ਼ੀਦੋਂ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਆ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਲਾ ਸੰਮਤ ੧੭੦੧ ਬਿ: (੧੬੪੪ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਦੇ ਪੁਤਰ ਬੋਹਥ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :—

> ਬਧਾਈ ਲੀ ਮਨੀ ਰਾਮ ਕੀ, ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ..........ਸੰਬਤ ੧੭੦੧ ਬਰਖੈ ਮਾਹ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਰਵੀ ਵਾਰ ਸੁਭ ਵਾਰ ਸੁਭ ਘੜੀ ਜਨਮ ਹੂਆ, ਕੁਲ ਪ੍ਰੋਹਤ ਬੋਹਥ ਭੱਟ ਕੋ ਮਾਨਾ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਕੜਾਹੀ ਕੀ ।

(ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ ਵਹੀ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀ ਭਾਰਦ੍ਵਾਜੀ ਪੰਵਾਰ ਗੋਤ ਦੇ

() ਇਹ ਮੱਖਣ ਦੂਸਰਾ ਹੈ, ਪੇਲੀਆ ਨਹੀਂ ।

ਰਾਜਪੂਤ‡ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ੧ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਐਤਵਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੦੧ ਬਿ: (੧੦ ਮਾਰਚ ੧੬੪੪ ਈ:) ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਮਧਰੀ ਬਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਅਲੀਪੁਰ 'ਉਤਰੀ' ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਕਲ ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਗੜ੍ਹ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੈ ।

(੫)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਮਤ ੧੭੧੪ ਬਿ: (੧੬੫੭ ਈ:) ਵਿੱਚ ਪਇਆ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਖ਼ੈਰਪੁਰ 'ਸਦਾਤ (ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਗੜ੍ਹ) ਵਿੱਚ ਜਾਦੋ ਬੰਸੀ ਬੜ੍ਹਤੀਏ ਕਨਾਵਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਭਾਈ ਲਖੀ ਰਾਇ*

---

‡ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਿਥਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੱਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਜੇੜ੍ਹੇ ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜੇ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ, ਤੇ ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰ ਲਈ :—

ਸੁਤ ਅਉਰਨ ਕੇ ਉਹ ਠਾਂ ਜੋ ਅਹੇ । ਉਹ ਛੱਤ੍ਰੀ ਜਾਤ ਅਨੇਕ ਭਏ ।੧੮। ੩੦੮ ।
ਤਿਨ ਜੀਤ ਬਿਜੈ ਕੋ ਰਾਉ ਰਵਿਯੋ । ਅਤਿ ਤੇਜ ਪਰਤਾਪ ਪ੍ਰਚੰਡ ਬਢਿਯੋ ।
ਜੋ ਆਨ ਮਿਲੇ ਅਰ ਸਾਕ ਦਏ । ਨਰ ਸੋ ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਾਤ ਭਏ ।੧੯। ੩੦੮ ।......
ਜਿਨ ਸਾਕ ਦਏ ਨਹਿ, ਰਾਰ ਬਢੀ । ਤਿਨ ਕੀ ਜੜ੍ਹ ਲੈ ਇਕ ਮੂਲ ਕਢੀ ।
ਦਲ ਤੇ ਬਲ ਤੇ ਧਨ ਟੂਟ ਗਏ । ਵਹਿ ਲਾਗਤ ਬਨਜ ਬਪਾਰ ਭਏ ।੨੦। ੩੧੦ ।

(ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਪਾ: ੧੦, ਸ਼੍ਰੀ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ)

*ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਰਾਇ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੭੩੭ ਬਿ: (੧੬੮੦ ਈ:) ਨੂੰ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਿਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰ ਪੁਰੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਗਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭੱਟ ਕੇਸੋ ਦੇ ਕਹੇ ਦੋਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਚਲਾ ਚਲਾਈ ਹੋ ਰਹੀ, ਗਢ ਗਢ ਉਖਰੇ ਮੇਖ ।
ਲੱਖੀ ਨਗਾਹੀਆ ਲੈ ਚਲੇ, ਤੂੰ ਖਰਾ ਤਮਾਸਾ ਬੇਖ ।੧।
ਲੱਖੀ ਨਿਗਾਹੀਆ ਲੱਖ ਗਏ, ਹੇਮ ਹੜ੍ਹਾਊ ਆਠ ।
ਸੁਖਾ ਸਰੀਖਾ ਲੱਖ ਗਏ, ਬਹੁਰ ਨ ਆਏ ਇਸ ਬਾਟ ।੨।
ਸਿਮਰ ਭੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਧਨ ਧਉਲਾ ਗਢ ਧਾਰਾ ।
ਹੁਕਮੁ ਹੂਆ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ, ਲੱਖੀ ਬੜ੍ਹਤੀਆ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰਾ ।
ਆਠੋਂ ਬੇਟੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ, ਕਾਜ ਕਰਨ ਕੀ ਬਾਰਾ ।
ਨਗਾਹੀਆ ਹੇਮਾ ਹਾੜ੍ਹੀ ਆਏ, ਆਇਆ ਸੀਤੂ ਤੇ ਪੁੰਡਾਰਾ ।
ਬਖਸ਼ੀ ਬਾਲਾ ਜਵਾਹਰ ਆਏ, ਬੰਧੇ ਬਰਛੀ ਕਮਰ ਕਟਾਰਾ ।
ਮਹਿਗੇ ਮੋਲ ਉਠ ਮੰਗਾਏ, ਚੜ੍ਹਨੇ ਕੋ ਘੋੜੇ ਕਾਨੋ ਮੇਂ ਬਾਰਾ ।

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੨੩ ਤੇ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੀ ਸੁਪੁਤ੍ਰੀ ਸੀਤੋ ਬਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਏਥੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਅੱਠਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ । ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੩ ਵੈਸਾਖ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ੧੪ ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਬਿ: (੩੦ ਮਾਰਚ ੧੬੬੪ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸੋ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਲੱਖਣੀ() ਜੀ ਨਾਲ ਨਾਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬਕਾਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਵਕਤ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ੨੦ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਬਿ: (੧੬੭੫ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾ ਗਏ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰ ਸੀ । ੧੩ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਵਾਨ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ੩੫ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ,

---

(ਸਫ਼ਾ ੨੨ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਸਿਰ ਪਾਗ ਬੰਧਾਈ, ਬੰਸ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਭਯੋ ਉਜਯਾਰਾ ।
ਜਸੁ ਜੋੜ ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਸੈਂਤੀਆ, ਹੋਈ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰਾ ।੩।

ਸਿਮਰੁ ਸੁਲਤਾਨ, ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਕਤੂੰ ਯਾਦ, ਸਤਿਗੁਰ ਕਰੋ ਸਹਾਇ ।
ਨਗਾਹੀਏ ! ਤਉ ਲਖੀ ਕੇ ਜਨਮ ਲੀਆ, ਰਉਤ ਰਾਨੇ ਢਾਏ ਰਨੇ ਛੋਰਾ ਨਹੀਂ ਦਾਣਾ, ਜਾਲਾ ਪੁਰ ਕੇ ਆਂਬ ਕਟਾਇ ।
ਧਨ ਪਾਰਾਂ ਦੇਈਂ ਗੁਾਂਬਨੀ, ਪੂਤ ਜਨਮਿਆ ਨਗਾਹੀਆ, ਪਾਂਚ ਸੈ ਹੋੜੀ ਮਾਰਿ ਭਗਾਇ ।
ਗੁਰੂ ਕੀ ਲੋਥ ਉਠਾਇ ਲਿਆਨੀ ਜੱਸ ਜਗ ਮੇਂ ਪਾਇਆ, ਪਿਤਾ ਪੂਤ ਰੋਸ਼ਨ ਭਏ ਆਇ ।
ਜਸ ਗਾਊਂ ਤਉ ਲੱਖੀਏ ਗੋਧੂ ਠਾਕੁਰ ਕਾ, ਤਾਜੀ ਬੰਧੇ ਬਾਰ, ਊਠੋਂ ਬੈ੍ਹਕੀ ਸੋਹੇ ਲਾਰ, ਬਰਾਹਮਨ ਭਟੋਂ ਕੋ ਦੀਆ ਦਾਨ, ਬੇਲ ਤੇਰੀ ਕੋ ਗੁਰੂ ਵਧਾਇ ।
ਜਸੁ ਜੋੜਿ ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਅਠੱਤੀਆ 'ਰਕਾਬ ਗੰਜ' ਕੇ ਮਲਹਾਨ; ਕੰਗਨੋਂ ਕੀ ਜੋੜੀ, ਮੁਹਰੋਂ ਕੀ ਮਾਲਾ, ਭਟੋਂ ਕੀ ਪਹਿਨਾਇ ।੪।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਦੋ ਬੰਸੀ ਬੜ੍ਹਤੀਆਂ ਕੀ)

() ੳ. ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਤ ।
ਹਰਿ ਰਾਇ ਸੁਲਖਣੀ ਪਤੈ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ । ੨੯ ।

(ਕਵਿ ਸੋਂਧਾ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ)

ਅ. ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਤ ।
ਸੁਲਖਣੀ ਪਤਿ ਹਰਿ ਰਾਇ ਗੁਰ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ ।

(ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼')

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਲਿਖਣ ਤੇ ਲਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਆਯੂ ਪੈਂਤੀ ਬਰਖ ਕੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਇ।
ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ, ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਇ। ੪੦।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ "ਪੋਥੀ" ਹੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ 'ਪੋਥੀ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ'। ਸੰਮਤ ੧੭੩੫ ਬਿ: (੧੬੭੮ ਈ:) ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਉਣਾ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ 'ਹਜ਼ੂਰੀ' ਦੇ ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ* ਤੋਂ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੀ ਸੋਢੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਸੰਮਤ ੧੭੩੫ ਬਿ· ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀੜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਯੂ ੩੫ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਸੀ, ਤਾਕਿ ਧੀਰ ਮੱਲੀਆਂ() ਦੇ ਪਏ ਅੜਿੱਕੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

੧੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੪੨ ਬਿ: (੧੬੮੭ ਈ:) ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਹਨ ਪਧਾਰੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਉਥੇ ੫੨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ,** ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ 'ਕਵੀ' ਪਦ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਵਿਦਵਾਨ' ਦੇ ਹੋਣ।

੩ ਅੱਸੂ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ੮ ਸੰਮਤ ੧੭੪੩ ਬਿ: (੪ ਸਤੰਬਰ ੧੬੮੭ ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਖੁਰਵਧੀ (ਨਵਾਨਾ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਵਲੋਂ ਸਤਾਰੁਵੀਂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਵਣ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ

---

* ਇਸ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਪਾਸ ਹੈ।

() ਸੋਢੀ ਧੀਰ ਮੱਲ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਸੰਮਤ ੧੭੩੪ ਬਿ: (੧੬੭੭ ਈ:) ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਵਸਿਆ ਸੀ। (ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਇੱਕ ਲਿਖਤੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਵਿੱਚੋਂ)

** ਕਵੀ ਬਵੰਜਾ ਥੇ ਗੁਰ ਪਾਸ। ਉਨ ਮੈਂ ਗਨਨਾ ਇਨ ਕੀ ਖਾਸ। ... ।੮।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਛੇਵੀਂ, ਨਿਵਾਸ ਉਨਤ੍ਰਹਵੋਂ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੨੪ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਅਗਸਤ ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ ਬਰਸੀ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਨਾ ਗਏ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਨੰਦ ਚੰਦ (ਸੰਘਾ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਦਇਆ ਰਾਮ ਆਦਿ ਚੋਣਵੇਂ ੫੦ ਸਿੱਖ ਭੇਜੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਵੇਗੀ।

੧੮ ਅੱਸੂ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ:* (੧੮ ਸਤੰਬਰ ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੨੨ ਚੇਤ੍ਰ ਸੰਮਤ ੧੭੪੭ ਬਿ: (੨੦ ਮਾਰਚ ੧੬੯੧ ਈ:) ਨੂੰ ਨਦਾਉਣ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਬੋਹਥ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭੱਟ ਦੇਸੂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੋਹੇ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ--ਭਾਈ ਚਿਤ੍ਰ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵਧਾਈ ਸਮੇਂ ੪ ਚੇਤ੍ਰ ਵਦੀ ਏਕਮ ਸੰਮਤ ੧੭੫੦ ਬਿ: (੨ ਮਾਰਚ ੧੬੯੩ ਈ:) ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਸੀ, ਇੰਜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਸਿਮਰ ਭੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਗਿਆਨ ਬਤਾਵੈ ਸੱਚਾ।
ਤਉ ਬੇਖਾ ਪੰਵਾਰ ਬੀਝੇ ਕਾ ਅਧਰਾਕ ਨ, ਤਉ ਬੇਖਾ ਰੱਜਪੂਤੀ ਕਾ ਨੱਕਾ।
ਦਿੱਲੀ ਲਗ ਧਾਂਕ ਸੁਨੀ ਤੇਰੀ ਬੱਲੂ, ਤਉ ਜਾਨੇ ਸ਼ਾਹ ਚੁਗੱਤਾ।
ਸੁਪੂਤ ਪੋਤਾ ਤਉ ਗਾਂਊਂ ਮਨੀ ਰਾਮ, ਰੋਸ਼ਨ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਦਾ ਕਿੱਤਾ।
ਪੈਲੁਾਂ ਹੇਠ ਭੰਗਾਨੀ ਮਾਰੀ, ਰਾਨਾ ਘਾਲ ਕੀਆ ਰਨ ਜਿੱਤਾ।
ਸਾਕਾ ਕੀਆ ਨਦ੍ਹਾਵਨ ਤੈਂ ਨੇ, ਘਾਲਿਆ ਰਾਨਾ ਬੀਚ ਪਰਬੱਤਾ।
ਘੋੜੇ ਬੀਸ ਪਚਾਸ ਗਿਣਤੀ ਕੇ ਆਏ, ਪੈਦਲ ਆਏ ਬਹੁ ਰਜਪੁੱਤਾ।
ਧਨ ਧਨ ਮਾਤਾ ਮਧਰੀ ਬਾਈ, ਤਉ ਜਾਇਆ ਮਨੀ ਰਾਮ ਪੂਤ ਸੁਪੱਤਾ।
ਸੁਪੂਤ ਬੇਟਾ ਤਉ ਗਾਊਂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ(), ਜੀਤੇ ਜੀ ਦੇਗੇ ਉਬਲਿੱਤਾ।

---

* ਦਸ ਸਾਤ ਸਤੈ ਸਨ ਬੀਚ ਭਯੋ ਪੰਤਾਲੀਸ ਜੰਗ ਭਯੋ ਯਹ ਗ੍ਰਾਮ ਭੰਗਾਨੀ।
ਦੇਸਨ ਦੇਸ ਬਿਖੈ ਤਬ ਤੈ ਬਿਦਤੈ, ਗੁਰ ਬੀਰ ਕਟੈਲ ਮਹਾਨੀ।
(ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਤੀ, ਪਤ੍ਰਾ ੫੧, ਲਾ: ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ)

() ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਹਰਿਦਵਾਰ ਗਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ੫ ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਬਿ: (੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੬੭੫ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

(ੳ) ਲਿਖਤੰ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ... ਬਾਸੀ ਅਲੀਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ, ਮਿਤੀ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੭੧੬ ਕੋ ਆਪਨੀ ਮਾਈ ਵਾ ਭਾਈ ਅਮਰੂ ਕੇ ਫੂਲ ਲੈ ਕਰ ਗੰਗਾ ਜੀ ਆਇਆ। ਸਾਥ ਤ੍ਰੇਦੀਆ ਆਇਆ, ਬੇਟਾ ਖੇਮੇ ਚੰਦਨੀਏ ਕਾ, ਸਾਥ ਤੁਲਸੀ ਆਇਆ। (ਪੰਡਾ ਵਹੀ ਖੇਮ ਚੰਦ, ਹਰਿਦੁਾਰ)

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੨੬ ਤੇ)

ਜਸ ਜੋੜ ਦੇਸੂ ਭੱਟ ਭਣਿਆ,
ਅਨੰਦਪੁਰ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਰੁਪਉਂ ਸੇ ਮੂੰਡ ਭੱਟੋਂ ਕਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ।
ਕੀ ਬਧਾਈ ਬੇਟੇ ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਊਦੇ ਬਿਆਹਿ ਕੀ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਪਚਾਸ ਸੀਬਿਤਾ।
ਮੈਂਹਗੇ ਮੋਲ ਕਰਹੈ ਹੈ ਦੀਏ, ਮੁਰਕੀ ਬੱਚ ਕੰਨੀ ਐ ਬਾਲਿਤਾ । ੧ ।
(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ)

੧੭੪੮ ਬਿ: (੧੬੯੧ ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਨੂੰ, ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨੀ ਦੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਪੰਡਾ ਖੇਮ ਚੰਦ ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ ਦੀ ਵਹੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਲਿਖਤੰ ਮਨੀ ਰਾਮ ਬੇਟਾ ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ—ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ ਜਤੀਆ ਪੰਵਾਰ—ਬੰਸ ਬੀਝੇ ਕਾ ਬੰਝਰਉਤ ਜਲਹਾਨਾ ਬਾਸੀ ਅਲੀ ਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ ਮਿਤੀ ੨ ਚੇਤ ਸੰਬਤ ੧੭੫੧ ਕੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ-ਰਾਇ ਜੀ ਕੇ ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਹੋ ਕਰ ਆਏ ਸੁਖ ਦੇ ਇਸਨਾਨ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਬਿ: (੧੬੯੮ ਈ:) ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ, ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਲ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ । ਇਸੇ ਦਿਨ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਪੁਤ੍ਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਤੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਪੁਰ ਮੁਲਤਾਨ ਅਲੀਪੁਰ ਨੇਰੇ । ਮਾਈ ਦਾਸ ਰਾਜਪੂਤ ਬਸੇਰੇ । ੨੫ ।
ਤਿਸ ਕੇ ਮਨੀ ਰਾਮ ਸੁਤ ਹੋਯੋ । ਆਇ ਤਹਾਂ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਜੋਯੋ ।
ਪਾਂਚ* ਪੁਤ੍ਰ ਲੈ ਆਪਨੇ ਸਾਥ । ਸ਼ਰਨੀ ਪਰਯੋ ਰਹਿਯੋ ਗੁਰ ਨਾਥ । ੨੬ ।
ਸੋ ਪੰਚਹੁ ਭਰਾਤਾ ਕਰ ਖਰੇ । ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਗੁਰ ਤਿਨ ਕੇ ਧਰੇ ।
ਬਡੋ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਭਯੋ । ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰ ਬਿਦਤਯੋ । ੨੭ ।

(ਸਫ਼ਾ ੨੫ ਦੀ ਬਾਕੀ)

(ਅ) ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ...ਗੁਰੂ ਗੈਲੋ ਮਗਹਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੭੩੨ ਕੋ ਦਿੱਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ, ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਮਾਰਾ ਗਿਆ । ਗੈਲੋਂ ਮਤੀ ਦਾਸ ਸਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾਨੰਦ ਕੇ, ਪੋਤੇ ਲਖੀ ਦਾਸ ਕੇ, ਪੜਪੋਤੇ ਪਰਾਗ ਕੇ ਬੰਸ ਗੋਤਮ ਕਾ, ਸਾਰਸੁਤੀ ਭਾਟਗਵ ਗੋਤਰੇ ਛਿਬਰ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ)

* ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ੧੦ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :— ਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਰਹਿਤ ਨਾਮੀਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੭ ਪੁਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਸੀਤੋ ਬਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਥੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਛੋਟੇ ਗੁਰੀਏ ਚੁਹਾਣ ਹਜਾਵਤ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਖੇਮੀਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸਨ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਅਰ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਪੁਨ। ਪੰਚਮ ਭਯੋ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਗੁਨ।
ਅਮ੍ਰਿਤ ਖੰਡੇ ਕੋ ਤਿਨ ਦੀਨਾ। ਮਾਨਹੁ ਪੰਚ ਪਾਂਡਵ ਬਲ ਪੀਨਾ। ੨੮।
ਰਨ ਮਹਿ ਕਰੇ ਕਰਮ ਜਿਨ ਭੀਖਨ। ਰਿਪੂ ਮਾਰੇ ਜਿਨ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੀਖਨ।.....

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰੁਤ ੩, ਅੰਸੂ ੨੦)

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੱਲਾ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਭਯੋ ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ ਨਚਨਾ, ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਰਜਪੂਤ।
ਫੇਰ ਮਾਈ ਦਾਸ ਸੁਤ ਰਜਪੂਤ ਅੱਤ ਮਜਬੂਤ।
ਨਿਕਟ ਹੈ ਮੁਲਤਾਨ ਕੇ ਇਨ ਅਲੀ ਗਢ ਅਸਥਾਨ।
ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਸੁਤ ਪਾਂਚ, ਪਾਂਚੋ ਭਏ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ। ੭।
ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਅਨਕ ਸਿੰਘ ਸੁ ਬੀਰ।
ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਸੁਮਤ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਰਣਧੀਰ।

(ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫ਼ਾ ੧੬੨)

ਆਪਣੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਜੋਧਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਮਾਲੀ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਣ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਂਦੇ ਸਨ:—

ਕਥਾ ਰੋਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਸੰਗਤ ਤਾਂਈ ਸੁਨਾਇ।
ਅਨੰਦਪੁਰੇ ਕਛੁ ਸਮਾ ਇਮ ਬੀਤ ਗਯੋ ਥੀ ਆਇ। ੭੯। (ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਇਤਨਾ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ* ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਪਹਿਲ

---

*ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ 'ਚੰਦਰਾ', ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਗਏ ਸਨ। ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ (ਪੰਨਾ ੬੯੫ ਤੇ) ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪ੍ਰਥਮੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੇਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਦ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਪ੍ਰਥਮ ਭੁਜੰਗੀ ਵਲ ਮਾਝੇ ਘਲਾਏ ।
ਦੇ ਦੇ ਪਹੁਲ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਬਹਾਏ ।...੩੬ ।

(ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੪੭)

'ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ' ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਇਆ। ਗੁਰੂ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ :— ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੬੮੮ ਬਿ: (੧੬ ਨਵੰਬਰ ੧੬੩੧ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਧਾਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸੇਵਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ() ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੨੫ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੬੯੩ ਬਿ: (੨੫ ਅਗਸਤ ੧੬੩੬ ਈ:) ਨੂੰ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ, ਜੁੱਧਾਂ-ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੦੧ ਬਿ: (੧੬੪੩ ਈ:) ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਕੌਣ ਸੀ ? ਕੁਝ ਕਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੬੯੬ ਬਿ: (੧੮ ਜਨਵਰੀ ੧੬੪੦ ਈ:) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹਰਿ ਜੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਏ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ੨੦ ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ੧੧ ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿ: (੧੭ ਅਪਰੈਲ ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੇ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਗੋਪਾਲ, ਕਵਲ ਨੈਨ (ਕੌਲ ਜੀ) ਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਸਨ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੀ ਟਿਕ ਸਕੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਾਦ ਤੀਸਰਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

() ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ੧੭ ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ਅੱਠੇਂ ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਬਿ: (੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਆਦ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਬਿ: (੨੨ ਨਵੰਬਰ, ੧੬੬੪ ਈ:) ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਏ ਸਨ। ਅੱਗੋਂ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੀਸ-ਭੇਟ ਕੌਤਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸੇ ਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਮਰਯਾਦਾ* ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਇਆ। ਅੱਸੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਮਤ ੧੭੫੭ ਬਿ: (੧ ਸਤੰਬਰ, ੧੭੦੦ ਈ:) ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁਤ੍ਰਾਂ, ਭਾਈ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦ ਕੇ ਤੋਰਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਲੋਹ ਗਢੇ ਬਰ ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੱਦ੍ਰਜ ਏ ਝੱਟ ਤੀਰ ਬੁਲਾਯੋ।
ਢਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਬੰਦੂਕ ਕਮਾਨ, ਦਏ ਸਭ ਆਯੁਧ ਮਾਨ ਬਢਾਯੋ। ੫੬।
(ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਅਧਿਆਇ ੧੧)

ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੇ ਕਥਨ

---

*ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦੀਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਛੇਵੀਂ - ਸੱਤਵੀਂ ਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਹਰਿ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ, ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੋਢੀ ਕੌਲ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੋਢੀ ਅਭੈ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੋਢੀ ਦਰਬਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਜੋ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਸੁਧ ਕਰ ਸੋਧ ਬਣਾਈ ਬਾਨੀ, ਪੜ੍ਹੈ ਸੁਨੈ ਮਿਟੈ ਆਵਨ ਜਾਨੀ,
ਭਗਤਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਕੀ ਕਰ ਇਕੱਠੀ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਹਾਈ ਜੀ।੨।
ਸਗਲੀ ਸੰਗਤ ਮਾਰਗ ਪਾਈ, ਸੱਚ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਸਿਮਰਨ ਲਾਈ,
ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਸੋਦਰ, ਭਲੇ ਬੰਧੇਜ ਬੰਧਾਈ ਜੀ।੩।
(ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰ-ਬੰਸਾਵਲੀ, ਪਤ੍ਰਾ ੭)

ਸੋਢੀ ਦਰਬਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੀੜ ਰਚ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਬੰਧੇਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਨ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ* ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪਿਉ ਪੁਤ੍ਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਹੁੰਆਂ-ਸੁਗੰਧਾਂ ਤੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਘਰ ਜਾਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਜਾਈਏ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਦ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿਓ, ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਕਦੋਂ ਆ ਜਾਵੋ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਜੋਧਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੀਰਤਪਰ ਲੰਘ ਕੇ ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਡੇਰਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ, ਜੋ ਮੌਕਾ ਤਾੜੂ ਸੀ, ਸਹੁੰਆਂ-ਸੁਗੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਖ, ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਨਾਜ਼ਮ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸਾਹਿਬ ਬਚਨ ਅਲਾਇਆ ਅਨੰਦ ਮਨੇ ਮੁਸਕਾਇ ਕੈ।
ਚੈਂਚਲ ਸਿੰਘ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਸ ਬਹਾਇ ਕੈ।
ਤੁਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਆਈਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉਪਰ ਗੁਸਾ ਖਾਇ ਕੈ।
ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੱਦਿਆ ਅਰਦਾਸ ਧਰੀ ਲਿਖਵਾਇ ਕੈ।
ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਬਿਜ ਪਵੈ ਝਰਨਾਇ ਕੈ।
ਬੋਲਿਆ ਚਿੱਤ੍ਰ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਰਨ ਹੋਲੀ ਖੇਲੈਂ ਜਾਇ ਕੈ।
ਪਹਿਲਾ ਖੰਡਾ ਝਾੜਨਾ ਰੁਸਤਮ() ਦੇ ਸਿਰ ਕੜਕਾਇ ਕੈ।

(ਵਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਪਾ: ੧੦)

ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਕ਼ਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੁਤ੍ਰ ਇਸ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅਗਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਪਿੱਖ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਮਨੇ ਆਗੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਰਿਸ ਧਾਰੀ।
ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਪਹੁੰਚਯੋ ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਗਾਰੀ। ੧੧।
ਬਖਸਸ ਸਿੰਘ ਬਖਸੀਸ ਸਿੰਘ ਜੁਗ, ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਸੁ ਕ੍ਰੁਧਾ।
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਉਮਡਯੋ, ਬਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੋਧਾ। ੧੨।
ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਗਰਜਯੋ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਤਤਕਾਲਾ।
ਗਯੋ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਤਹਾ ਕੋ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਰਿਪ ਕਾਲਾ। ੧੩।

---

*ਇਹ ਜੰਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਿਥ ਕੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਿਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਮੁੱਠ ਭੇੜਾਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

()ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦੋ ਫਰਲਾਂਗ ਝੱਖੀਆ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਹੀ ੭ ਪੋਹ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ ਸੀ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤਹ ਮਹਾ ਸਿੰਘ ਹਯ ਪ੍ਰੇਰ੍ਹਾ ।
ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਧਾਏ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਸ ਹੇਰਾ । ੧੩ ।
(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰੁਤ ੪, ਅੰਸੂ ੪੫)

ਏਥੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰ-ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਪਾਰ ਤਸੱਲੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਨਦ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੬੦ ਬਿ: (੧੭੦੩ ਈ:) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਚੇਚਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ* ਬਖਸ਼ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹੈ :—

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ॥ ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਭਾਈ ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਭਾਈ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਭਾਈ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਇਹ ਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸੁ ਵੇਇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਹਗੁਰੂ ਸਰਮ ਰਖੇਗਾ ॥ ਤੁਸੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦਹ ਖਾਨ ਜਾਦ ਹੋ ॥ ਤੁਸਾ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਖੁਸੀ ਹੈ ॥ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਕੇ ਤੁਸੀ ਮਹਿਰਮ ਹੋ ॥ ਹੋਰ ਕੌਡੀ ਦਮੜੀ ਪੈਸਾ ਧੇਲਾ ਰੁਪੈਆ ਰਛਿਆ ਦਾ । ਜੋ ਅਸਾਨੂ ਦੇਹਿਗਾ ॥ ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦ ਹੈਨਿ ॥ ਸਿਖਾ ਪੁਤਾ ਦਾ ਵਾਦਾ ਵ ਲਾ ਹੈ ॥ ਜੋ ਲੋਚ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰੋਗੇ ਤੁਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਦਰਗਾਹਿ ਥਾਇ ਪਵੈਗੀ । ਤੁਸਾ ਉਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਛਿਆ ਕਰੇਗਾ ॥ ਸੰਵਤ ੧੭੬੦ ਮਿਤੀ ਕਤਕ ੧

ਸੰਮਤ ੧੯੬੩ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਦੀ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਨੂੰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਦੀ ਟੋਲੀ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਾਈ ਲਈ। ਇਸ ਮੌਕਿਆ ਤੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ ਦੂਜਾ ਦੋਹਾ ਕਹਿਆ :—

ਜਲਹਾਨੇਂ ਪੰਵਾਰ ਬਾਂਕੇ ਅਲੀ ਪੁਰ ਕੇ ਬੰਝਰਉਤੋਂ ! ਤਉ ਸੇ ਕੌਨ ਅਰੈ ।
ਜਸਵਾਰੀ ਗਾਮ ਕਾ ਮਾਰਿਆ ਕੇਸਰੀ, ਹਾਥੀ ਗੈਲ ਲਰੈ ।
ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਬਰਛੀ ਰੋਸ਼ਨ, ਤੇਰੀ ਸਾਂਗ ਝਰਮਲ ਕਰੈ ।
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਥੀ ਰਿਪੁ ਥਰ ਥਰ ਕਾਂਪੈ, ਤੇਰੀ ਪਰਬਤੀ ਹਲਕ ਪਰੈ ।
ਧਨ ਮਾਤਾ ਤਉ ਸੀਤੋਂ ਬਾਈ ਤੇਰੇ ਪਾਚ ਸਪੂਤ ()ਰਨੈ ਲਰ ਮਰੈ ।

---

*ਇਸ ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਝੁਬਾਲੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ ੫੧੮ ਤੇ ਹੈ ।

()ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ੭ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਨਿਰਮੋਹ

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੩੨ ਤੇ)

ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਗਾਊਂ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਚਉਂ ਕੁੰਟੀ ਮੁਖ ਪਰੈ ।
ਧਨ ਧਨ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜਸ ਤਉ ਕਾ ,ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮੂੰਡ ਸਬ ਉਚਰੈ ।
ਚਾਰ ਬਰਨ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ, ਰਟਤ ਨਾਮ ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਘਰੈ ।

ਜਸ ਜੋੜ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰੈ ਸੱਠੇ ਉੱਜਲ
ਦਾਨ ਦੀਓ ਗਲਜੋਟ ਕਰਰੈ ।

ਕੀ ਬਧਾਈ ਪੋਤੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਕੀ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ, ਜੇਠ ਚਾਨਨਾ
ਚੌਬ ਰੁਪਉਂ ਸੇ ਮੂੰਡ ਭਟੰ ਕਾ ਭਰੈ । ੨ ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਦੱਖਣ ਪਿਆਨੇਂ ਤੋਂ ੧੦ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਤੋਂ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿੰਗ ਦਾ ਹਵਾਲਾ() ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੱਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੁਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ :—

ਦਖਣ ਨੂੰ ਟੁਰੇ ਦਮਦਮਿਓਂ
ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦
ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਖਣ ਜਾਣੇ ਕੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ।... ...

ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਾਕ ਸਰਬਤ੍ਰ ਖਾਲਸੇ ਨੇੜੇ ਦੂਰ ਕੇ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਆਏ ਦਰਸਨਾ ਨੂੰ । ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਇਆ । ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ ਸੰਗਤ ਕੋ ਸਾਥ ਲੇਕੇ । ਰਾਮ ਦਾਸੋ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ, ਸੰਗਤ ਕੋ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ । ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਭੇਟਾਂ ਰਖੀ ਸਰਬਤ੍ਰ ਨੇ । ਦਰਬਾਰੀ ਘਰਬਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਜੀ ਪਾਤਿਸਾਹ ! ਸਭ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਚਲਿਆ ਆਵਦਾ ਹੈ । ਦਖਣ ਭਠ ਪਈ ਕਾ ਕੀ ਨਾਉ ਲੈਂਦੇ ਹਉ ।"

ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਨਾ ਵੇ ! ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਹੀ ਹੈ, ਅਸਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ... । ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ

(ਸਫ਼ਾ ੩੧ ਦੀ ਬਾਕੀ)
ਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਤੇ, ਭਾਈ ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ੮ ਪੋਹ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ ਸਨ । ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ੭ ਪੋਹ ਨੂੰ ਮਲਕ ਪੁਰ, (ਨਜ਼ਦੀਕ ਰੋਪੜ) ਦੇ ਰੰਘੜਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਕੋਟਲਾ ਨਿਹੰਗ ਵਿਖੇ ੯ ਪੋਹ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗੁਰ ਪੁਰੀ ਪਧਾਰ ਗਏ ਸਨ ।

() ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦, ਤੇ ਮਾਝ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰ - ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮਾਝ ਪਾ: ੧੦ ਗੁਰੂਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਚਾਰਿਆ ਸੀ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸਿੰਘ, ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾ ਬੇਟਾ ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ-ਏ ਪੰਜੇ ਨਾਮਦਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸਾਥ ਹੀ ਚੜ੍ਹੇ ਚਰਨ ਕਮਲੋਂ ਕੇ... ਕਤਿਕ ਸੁਦੀ ਤਿਥਿ ਪੰਚਮੀ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜੇ ਕੂਚ ਕੀਆ ਦਖਣ ਕਉ ।੧੦੫।

(ਸਾਧੂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੌਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ)

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪਾ: ੧੦ ਤੋਂ, ਜੋ ੨੦ ਕੱਤਕ* ੧੭੬੩ ਬਿ: (੨੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

੧ ੳ ਸਿਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ।

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ । ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਬੈਰਾੜਾ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ, ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮ ਸਉਰੇਗਾ... ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪੇ ਕਾ । ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਬੈਰਾੜਾ ਕੀ, ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਕੀ ਵਸਦੀ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ। ੪ ਬੈਲ ਹਛੇ ਬਹਿਲਾ ਨੂੰ ਭੇਜਣੇ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ, ਮੇਰੀ ਤੁਸਾ ਉਪਰਿ ਖੁਸੀ ਹੈ, ਅਸਾ ਦਖਣ ਕੋ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਨਿ ਸਿੱਖ ਸਾਡੇ ਨਾਲਿ ਚਲਣਾ ਹੋਇ ਤਿਨ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਹਜੂਰਿ ਆਵਣਾ... ।

(ਸਮਤ ੧੭੬੩ ਮਿਤੀ ਕਤਕ ੨੦)

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਘੌਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸਿਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਛਾ ਗਈ ਸੀ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਬਾਬਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਚਿਆ । ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ :—

ਦੱਖਨ ਦਿਸ ਸਤਿਗੁਰ ਗਏ, ਸੰਗਤ ਭਈ ਉਦਾਸ ।
ਧੀਰਜ ਦੇਵੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰੱਚ ਸਾਖੀਆਂ() ਖਾਸ । ੯੯ । (ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

---

* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੦ ਕੱਤਕ ਤੋਂ ਦੌਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਥਿੱਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੂਰੇ ਦਸ ਦਿਨ ਬਣਦੇ ਹਨ । ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ੨੯ ਕੱਤਕ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਸੱਦੇ ਤੇ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਆਏ ਤੇ ਏਥੋਂ ਹਮ ਰਕਾਬ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਬਘੌਰ ਤਕ ਗਏ ਸਨ ।

()ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁਦ ਸਾਖੀਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖਦੇ, ਲਿਖਣਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਨਾ ੨੩ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਬਾਠ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਨੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੀ ।

ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਨਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੋਕੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੭੦੯ ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਤ੍ਰ ਘੱਲੇ। ਇਹ ਢੰਗ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ।

ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇੱਕ ਮਹਾਜਨ ਚੂਹੜ ਮੱਲ, ਜੋ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਢੀ ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ, ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਮੂ ਮੱਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਜੱਥੇ ਦਾ ਤੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤੂਤੀਆਂ (ਗੋਲਾਂ) ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ ਤੇ ਇਹ ਝਗੜਾ ਵਧਦਿਆਂ ਵਧਦਿਆਂ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਸੂਰਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਧਨਾਢ ਸੁਲਾਹ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਨਾਜ਼ਮ ਲਾਹੌਰ ਰਾਹੀਂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਹਾਕਮ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਇਆ, ਜੋ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡਲ-ਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ੬ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੭੦੯ ਈ:) ਨੂੰ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ† ਵਿੱਚ ਪਾਰ ਬੋਲਿਆ।

ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਇਹ ਹੇਠੀ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਦਾਦ-ਫ਼ਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੇ ਨੂੰ ਮੁਲਖਈਆ ਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਲੜਾਈ ਦੀ ਕਮਾਨ ਖ਼ੁਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਲਖਈਆਂ ਤੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਨਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ() ੧੫ ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਹੈ।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦੇ ਚਰਨ ਚੌਧਵੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

---

† ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੈ ਪੁਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਆਇਆ ਹੈ। ੨੯ ਰਬੀ-ਉਲ-ਔਵਲ ੧੧੨੨ ਹਿ: (੧੯ ਜੇਠ, ੧੭੬੭ ਬਿ:) ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਦੋਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਖਣੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿੱਚ ਟੋਡੇ ਪੜਾਉ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਦੱਸਿਆ :—

"ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤਲੁਕਾ ਪਰਗਣਾ ਪਟੀ ਵਿੱਚ ਚੱਕ ਪਿੰਡ—ਜੋ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕਰ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਜੁਧ ਦਾ ਅਉਸਰ ਬਣਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿੱਖ ਜਿਤ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਜਮੀਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਵਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਉਤੇ ਛਾ ਗਏ ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਡਹਿ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੰਗਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਭਾਵੀ ਵਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਭੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।"

() ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਰਚਿਤ 'ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ' ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੦੩) ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੭੮੮ ਬਿ: (੧੭੩੧ ਈ:) ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭੱਟ-ਵਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੭੦੯ ਈ:) ਦੀ ਹੈ। ਕਵਿ ਦਰਸ਼ਨ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਛਿਆਠ ਰਾਜ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹੀ।
ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਕਾ ਘਰ ਨਾਨਕ ਕਾ, ਦਿਨੁ ਦਿਨੁ ਕਲਾ ਸਵਾਈ। ੩।...
ਸਹਲ ਕੰਮ ਤੋਂ ਕਾਵਸ ਉਠੀ, ਕੀ ਬਾਬਤ ਤਰ ਕਾਰੀ।
ਦਿਨ ਬੈਸਾਖੀ ਤ੍ਰੁਤ ਝੜਾਏ, ਖੋਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਖਾਰੀ। ੪।

ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਹਰ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਨਾਜ਼ਮ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਕਤ ਹੋਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਇਹ ਨਾਜ਼ਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਕਤ ਸੀ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੭੦੭ ਈ: ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ੧੭ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੭੧੨ ਈ: ਤਕ ਹੈ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਜ਼ਬਰਦਬਤ ਖ਼ਾਨ ਸੀ, ਤੇ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ-ਪੋਤ੍ਰੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ, ਯਹਈਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਿੱਤ* ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ੬੫ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਸੀ!

੩੦ ਮੱਘਰ ੧੭੬੭ ਬਿ: (੩੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੧੦ ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਹ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਜਗਾ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਮੁਸੱਦੀ (ਕਾਰਕੁਨ) ਸਭ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥ ਛੋੜ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਕ 'ਸੇਵਕ ਕਉ ਸੇਵਾ ਬਨਿ ਆਈ' ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਤਾ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਤੋਂ(), ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਪੂਜ ਮਾਤਾ

---

* ਅਜੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ।

() ਦੇਖੋ, ਅੰਤਿਕਾ ੨।

ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਉਤੇ ਮਾਘੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ੧੨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ, ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਜ਼ਬਤ ਸੀ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵਾਸਤੇ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ* ਭੇਜਿਆ।

ਸੰਮਤ ੧੭੭੧-੭੨ ਬਿ: (੧੭੧੪-੧੫ ਈ:) ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਾਨਕ ਸਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ 'ਸਿੱਕਾ' ਆਦਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ, ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਜੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਐਸੇ ਕਹਿ ਬਹੁ ਧੀਰ ਦੇ, ਮਨ ਮੇਂ ਅਨੰਦ ਠਾਨ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਹੀ ਕੀਓ ਨਿਜ 'ਪੁਰ' ਓਰ ਪਿਆਨ। ੬੩੪।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬, ਅਧਿਆਇ ੨੧)

ਲਊ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ 'ਬੜੀ' ਨਾਲ ਤ੍ਰੰਮੂ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ। ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਦੋਂ ਆਏ, ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਐਸੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: (੧੭੨੩ ਈ:) ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਨੂੰ ਬੰਦਈ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਆਂ (ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ) ਦਾ ਝਗੜਾ() ਨਿਪਟਾਉਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਸਨ,

---

* ਮਾਤਾ ਭੇਜਜੋ ਤਿਸੀ ਕੋ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸਮਝਾਇ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੜ੍ਹਤੀ ਚੜ੍ਹੇ, ਸਿੱਖਨ ਜਾਇ ਖਵਾਇ। ੬।
ਤਿਸ ਨੇ ਆਇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਆ।
ਮਾਤਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਖਾਲਸੇ ਬਖਸ਼ੀਆ।

(ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੨)

() ਬੰਦਈਆਂ ਦਾ ਆਗੂ 'ਆਈਨਾ ਖੇਮਕਰਨ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਘੁਪਤ ਰਾਇ ਨਿਬਰ ਕੰਬੋ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੇਮਕਰਨੀਆ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਵਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਖੰਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮੱਤ-ਭੇਦ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਮਤ ੧੭੭੨ ਬਿ: (੧੭੧੫ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਸ ਮੰਨ ਲਇਆ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਲ ਝਗੜੇ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ :—

ਸਮਤ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਬਿਤੈ ਊਪਰਿ ਅੱਸੀ ਹੇਰ ।
ਧਿਆ ਭਯੋ ਪੂਰਨ ਇਹੈ ਝਗਰਾ ਪੰਥ ਨਿਬੇਰ ।
(ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਦੂਸਰੀ ਲਾਹੌਰੀ, ਪੰਨਾ ੩੫੯)

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਹਰ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਗ ਮੰਨ ਕੇ ਜਿਸ ਗੱਦੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੇਮ ਕਰਣੀਆਂ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਦਿੱਤਾ :—

ਜਹਿਂ ਬੰਦਯਨ ਥੀ ਗਦੀ ਲਗਾਈ । ਤਿੰਹ ਥਾਂ ਬੈਠਜੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ।
ਆਇ ਸ਼ਰਨ ਜੋ ਉਸ ਕੀ ਪਰੈ । ਲਾਇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਤਿੰਹ ਖਾਲਸੋ ਕਰੈ । ੧੫ ।
ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਹੁਤੋ ਢੇਸੀਏ ਵਾਲੋ । ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਜਾਮ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲੋ ।
ਔ ਬਖਸ਼ੀਸ ਸਿੰਘ ਮਿਲਤੀ ਕੇਈ । ਪਿੰਡ ਚਮਾਰੀ ਤਿਸ ਘਰ ਖੇਈ । ੧੬ ।
ਤਊ ਖਾਲਸੇ ਫੜ ਕਰ ਓਏ । ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਕਰ ਛੱਡੇ ਸੋਏ । ੧੭ ।
(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੧੭੦)

ਭੰਗੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪੰਨਾ ੨੨੨ ਉਤੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਸਿਖਨ ਕੋ ਸਿਖੀ ਦ੍ਰਿੜਾਵੈ । ਸਿਖੀਓਂ ਚੁਕੈ ਤਿਸ ਤਨਖਾਹ ਲਾਵੈ । ੪ ।...
ਪੁਜਾਰਨ ਸਿਰ ਬਡੋ ਪੁਜਾਰੀ । ਹੁਤੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਘਰ ਬਡ ਇਤਬਾਰੀ ।
ਅਕਾਲ ਬੂੰਗੇ ਕੇ ਤਖਤ ਸੁ ਬੈਠੇ । ਖਤਾਦਾਰ ਕੇ ਕੰਨ ਸੁ ਐਂਠੇ । ੯ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਨਾਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਹਸੀਯਤ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਪੰਥ ਲਈ ਤਾਂ ਸੁਖਦਾਈ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗੂ ਰੜਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਦਿੱਲੀ ਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮਾੜਾ ਪਿਆ । ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ, ੬੦ ਬਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਤਿਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: (੧੭੨੩ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾ ਗਏ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ* ਨੂੰ

---

* ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਬੇਨਵਾ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਮਰਵਾਉਣ ਦਾ ਝੂਠਾ ਵਕੂਆ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਤੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਹਠੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਭਰਤ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮਥਰਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਹਾਥੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛਿੱਬਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਦੀ ਇੱਕ ਆਦਿ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:–

> ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੫ 'ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਦਿਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਸ਼ੁਕਰ ਛਿਅ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਆਗੇ ਗੁਰੂ ਭਾਨੇ ਕਾ ਖਾਬਿੰਦ ।
>
> (ਚਰਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ, ਡੇਰਾ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਮਹੱਲਾ ਸਿੰਧੀਪੁਰ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਗਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਟੁੱਟ ਗਈ । ਸਾਹਿਬ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਥਰਾ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਸੀ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡਲ-ਵਾਂ, ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੰਗਾ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਮਾਘ ਵਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੭੯ ਬਿ: (੧੭੨੨ ਈ:) ਨੂੰ ੨੨ ਚੋਣਵਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ਼ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਵੈਰੀ ਸੀ ।

(੬)

1723 1733 A.D.

ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭੯੦ ਬਿ: ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੁਝ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਗਏ । ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੯੦ ਬਿ: (੧੭੩੩ ਈ:) ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਸ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ* 'ਸੂਰੀ' ਤੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ 'ਜੰਬਰ' ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ।

ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ : ਪਹਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ, ਦੂਸਰਾ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸਰਹੰਦ । ਇਸ ਵੇਲੇ

---

* ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਜੈ ਦਈ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ । ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਖਤ ਮਲ, ਜੋ ਛੇ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸੀ, ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਭਾਈ ਸਬਲੇ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਨਗਰ ਜਲਾਲ ਪੁਰ ਜੱਟਾਂ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ।

ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਦੇ ਬਾਅਦ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੜਕ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਜਦ ਮੇਲਾ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ ਹੋਈ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦੁਬਾਰਾ ਦਸ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਲਈ । ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਿਆਂ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਛੇੜਖਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ । ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਨਾਲੋਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਲਹੂ ਨੂੰ ਵਹਿੰਦਿਆਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਸੀ । ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ, ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਕੰਨਸੋ ਪਹੁੰਚੀ । ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਜੋ ਅਗੇ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਫੇਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਜਥਾ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਆਪ ਸਹੇੜੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਛਲਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਆਦਿ ਮੁਖ਼ਬਰਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨਾਜ਼ਮ ਨੇ ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਤੇ ਠਹਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹੋਰ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ । ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵੇਲੇ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਓਥੇ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਮੌਕਿਆ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਉਂ ਹੈ :--

ਤੁਰਕ ਚੜ੍ਹ ਲਹੌਰੋਂ ਅਚਣਚੇਤੇ ਆਇ ਪਏ ।
ਬਹੁਤ ਸਿਖ ਮਾਰੇ ਨਸ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵੜ ਗਏ ।
ਗਿਰਦ ਤੁਰਕਾਂ ਘੇਰੇ ਪਾ ਲਏ । ੪੫ ।
ਕੀਤੀ ਕਸਮ ਸੁਗੰਦ ਮੰਦਰੋ ਕਢਵਾਏ । ਹਥਿਆਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਗਲੋਂ ਲੁਹਾਏ ।
ਕਰ ਇਕੱਠੇ ਸਭ ਪੰਗਤ ਬਹਾਏ ।
ਲਗੀ ਵਗਨ ਤਰਵਾਰ ਸਿਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਕਟਵਾਏ । ੪੬ ।
ਅਸੀ ਭੀ ਤਿਸ ਜੁਧ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਨਿਕੇ ਵਿਚੇ ਆਹੇ ।
ਆਈ ਸ਼ਿਕਸਤ ਨੱਸ ਵੜੇ ਨਗਰ ਮਾਹਿ ।
ਘਰ ਆਪਣੇਂ ਵੜ ਦੂਹਰੇ ਭੋਰੇ ਸਰਦ ਖਾਨੇ ।
ਦੋ ਭਾਈ ਅਸੀ ਨਿਕੜੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪੰਜ ਛਪਾਨੇ । ੪੭ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਸਾਸ ਰਹੇ ਟੁਰੇ । ਆਏ ਤੁਰਕ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਗਰ ਅਗੀ ਲਾਇ ਤੁਰੇ।
ਧਾਮ ਹਮਾਰੇ ਅਨਲ ਚਮਕੀ, ਪਰ ਸਤਿਗੁਰ ਰਖ ਲਏ ।
ਪਰੀ ਨਿਸਾ ਕਾਰੀ, ਅਸੀ ਪੰਚ ਨਿਕਸ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ੪੯...।
ਕਿਆ ਦੇਖੀਏ ਸਭੇ ਸਿੱਖ ਕੱਟ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਪਾਏ ।
ਨਾਲੇ ਰੁਖ ਗਿਰਦੇ ਦੇ ਸਭੇ ਕੱਟ ਵਿਚ ਪਵਾਏ ।
ਤਿਨ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਹਥ ਪੈਰ ਕੱਛ ਕੱਟ ਕਪੜੇ ਸੂੰਨ ਸੇ ਭਰੇ ।
ਅਸਾਂ ਜਾਇ ਹੇਰੇ ਅਗੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪੜੇ । ੫੦ ।
ਹੇਰਤਿ ਹੇਰਤਿ ਅਸੀ ਤਹਾ ਗਏ । ਜਹਾ ਡੇਰੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ ਕਾਟੀ ਪਏ ।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਚੌਧਵਾਂ)

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦ ਪਕੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਬੰਦੀ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ੯੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧ ਬਿ: (੨੪ ਜੂਨ, ੧੭੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮੌਕਿਆ ਦਾ ਗਵਾਹ ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਇਉਂ ਮਿਲਾਂਦਾ ਹੈ :–

ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸਹਿਸ ਇਕਾਵਨ । ਮਾਸ ਅਖਾਰ ਸ਼ੁਕਲ ਬਰ ਪਾਵਨ ।
ਦਹੇ ਬੀਚ ਤੁਰਕਨ ਕੋ ਮੇਲਾ । ਤਬ ਹੀ ਮਿਰਤ ਗੁਰੂ ਸੰਗ ਚੇਲਾ । ੧੯੨ ।
ਪੰਚਮ ਥਿਤ ਭਮਨ ਅਤਿਬਾਰੀ । ਲਵਪੁਰ ਮੇਂ ਸੀ ਦੇਹ ਬਿਨਸਾਰੀ । ੧੯੩ ।

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਪਤ੍ਰਾ ੨੧੯)

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:–

(ੳ) ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ ...... ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਅਸਾਦ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੭੯੧ ਕੋ ਲਾਹੌਰ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ੬ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚਢੇ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਾਟਾ । ਭੂੰ ਕਾਟ ਆਇਆ, ਗੈਲੋਂ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ* ਕਾ, ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਆਗੇ ਗੁਰੂ ਭਾਨੇ ਕਾ ਖਾਵਿੰਦ, ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਨਾ ਜਨਮ ਸਵਰੇਗਾ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸਿੰਧੀ)

---

* ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਕੁਲ ੧੨ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਅਮਰ ਚੰਦ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੪੧ ਤੇ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

(ਅ) ਰਦਉਤ ਜਲਹਾਨਾ ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਚਉਂ ਕੁੰਟੀ ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਪਰਿਆ ।
ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰ ਕਾ ਹੋਇ ਸੇਵਕ, ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਤਉ ਉਜਲ ਕਰਿਆ ।
ਸਿਖੀ ਮੇਂ ਸੂਰਾ, ਭਗਤੀ ਮੇਂ ਪੂਰਾ, ਗਿਆਨ ਖੜਗ ਲੈ ਸਾਮੇਂ ਲਰਿਆ ।
ਫਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੁਖ ਥੀਂ ਨਿਕਸੀ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟ ਪੇਸ਼ ਉਖਰਿਆ ।
ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਸਮ ਕੀਆ ਤਉ ਸਾਕਾ, ਬਿਰਖ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਕਾ ਹਰਿਆ ।
ਸਾਤ ਸਪੂਤ** ਤ੍ਰੁੱਨੇ ਰਨੇ ਏਕ, ਏਕ ਲਰ ਸਾਮ੍ਹੇ ਮਰਿਆ ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਭਯੋ ਜਗ ਤਉ ਕਾ, ਧਰਮ ਹੇਤ ਦੁਖ ਦੇਹ ਤੇ ਜਰਿਆ ।
ਰਾਨਾ ਰੰਕ ਸਮ ਕੋਈ ਨਹਿ ਤਉ ਕੇ, ਦਾਨ ਦੇਹ ਮੂੰਡ ਭਟੋਂ ਕਾ ਭਰਿਆ ।
ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਇਕਾਵਨ ਭਯੋ ਸਾਕਾ, ਅਸਾਢ ਬਾਨਮੇਂ ਜਸ ਉਚਰਿਆ ।
ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਜਸ ਜੋੜ ਕੇ ਭਨਿਆ, ਭੱਡੂ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਥਾਲ ਮੁਹਰੈ ਕਾ
ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਲਿਆ ਧਰਿਆ ।
ਬੇਲ ਬਧੈ ਤਉ ਬੀਰ ਸਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੀ, ਭਟ ਗਾਵੈ ਦਰ ਤਉ ਤੇ ਖਰਿਆ।੧।
(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸਿੰਧੀ)

(ੲ) ਉਸ ਵਕਤ ਕੇ ਭੱਟ‡ ਕੋ ਵਾਕ
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭੱਟ§ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ :

ਕਬਿਤ : ਸਿਖਨ ਮੈਂ ਸਿਖ ਊਚੋ, ਭਗਤਨ ਮੈਂ ਭਗਤ ਸੂਚੋ,
ਸਿਖੀ ਕੀ ਨਿਆਈ ਕਹੀਏ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
ਜਗਤ ਮੈਂ ਜੈਕਾਰ ਭਯੋ, ਧਰਮ ਅਰਥ ਦੇਹ ਦਯੋ,
ਸਿਦਕ ਸੋਂ ਕਟਾਯੋ ਹੀਯੋ, ਨ ਮਾਨੀ ਕਛੁ ਸ਼ੰਕ ਜੀ ।

(ਸਫ਼ਾ ੪੦ ਦਾ ਬਾਕੀ)

ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਾਕੀ ੧੧ ਗੁਰੂ ਲੇਖੇ ਲੱਗੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਇਉਂ ਹੈ :- ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ੯ ਕੱਤਕ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਆਲੋਵਾਲ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ੧੧ ਮੱਘਰ ੧੭੩੨ ਬਿ: (੧੧ ਨਵੰਬਰ, ੧੬੭੫ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ, ਦਾਨ ਸਿੰਘ ੮ ਪੋਹ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੭ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੦੫ ਈ: ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ੬ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੩ ਅਪਰੈਲ, ੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚਿਤੌੜ ਗੜ੍ਹ, ਸੋਹਨ ਚੰਦ ੨੨ ਚੇਤ੍ਰ ੧੭੪੭ ਬਿ: (੨੦ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੧ ਈ:) ਨੂੰ ਨਦਾਵਣ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ੨੩ ਫੱਗਣ ੧੭੫੨ ਬਿ: (੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਲੇਰ, ਰਾਇ ਸਿੰਘ ੧ ਮਾਘ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੩੦ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਤੇ (ਮੁਕਤਸਰ) ਅਤੇ ਹਠੀ ਚੰਦ ੧੮ ਅੱਸੂ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਜੁਲਾਈ, ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ।

** ਭਾਵ-ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੈ ਸਿੰਘ, ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ
(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੪੨ ਤੇ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸਿਖ ਸੋ ਪ੍ਰਸੰਨ ਭਏ, ਦੁਸ਼ਟ ਸਭ ਭਰਿਸ਼ਟ ਭਏ,
ਗਿਆਨ ਕੀ ਖੜਗ ਸੋ, ਸੋ ਮਾਰੇ ਚੌਰੰਗ ਜੀ ।
ਗੁਰ ਸਿਖ ਕਹਾਵੈ ਜੋਊ, ਕਰਨੀ ਜਿਹ ਕਮਾਵੈ ਸੋਊ,
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੁੱਲ ਭਯੋ ਰਾਣਾ ਔ ਨਹਿ ਰੰਕ ਜੀ ।
(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੭)

(ਸ) ਜਲਹਾਨੇਂ ਪੰਵਾਰ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਕਾ, ਚਉਂ ਕੂੰਟੀ ਨਾਉਂ ਤਉ ਕਾ ਪਰਿਆ ।
ਜਸ ਗਾਊਂ ਤਉ ਦਾਦੇ ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ* ਕਾ, ਲੈ ਭਾਈ ਪੂਤ ਸਾਕਾ ਜਿੰਹ ਕਰਿਆ ।
ਧੱਨ ਧੱਨ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਰਿੱਧ ਚੁਗੱਤੇ ਦੇਗੇ ਭੀਤਰ ਧਰਿਆ ।
ਧੱਨ ਧੱਨ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟ ਪੋਸ ਉਖਰਿਆ ।
ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ() ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਗਾਊਂ, ਸਾਮ੍ਹਹ ਜੂਝਾ ਨਹ ਤਉ ਡਰਿਆ ।
ਧੱਨ ਧੱਨ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਦ੍ਵਾਦਸ ਘਰੀ ਇਕੇਲਾ ਤਉ ਲਰਿਆ ।
ਘੋਰਾ ਦਾਨ ਦੀਯੇ ਤਉ ਉਜਲ, ਮੂੰਡ ਭਟੋਂ ਕਾ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਤਉ ਭਰਿਆ ।
ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਜਸ ਜੋੜ ਕੇ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਦੋ ਗਾਮ ਸਿੱਖ ਆੜੇ ਭੀਤਰ ਰਰਿਆ।
ਬੋਲ ਵਧੈ ਤਉ ਬੀਰ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੀ, ਭੱਟ ਗਾਵੈ ਦਰ ਤਉ ਤੇ ਖਰਿਆ । ੨ ।
(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ)

ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ, ਜੋ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਰ੍ਹਵੀਂ ਵਰਸੀ ਤੇ ਨਗਰ ਸਿੱਖ ਆੜਾ ਪਰਗਣਾਂ ਭੱਡ ਬਲੌਰ ਰਾਜ ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਜਲਹਾਨਾਂ ਮੂੰਹੀ ਦੇ ਪੰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਹਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਜਸ ਵਜੋਂ ਜੋੜ ਕੇ ਗਾਇਆ ।

(ਸਫਾ ੪੧ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਫੁੱਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ ।

‡ ਇਹ ਭੱਟ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਕਬਿੱਤ ਭੱਟ ਵਹੀ ਕਰ ਸਿੰਧੂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ।

§ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸੀ ਜਾਂ ਡੂਮ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਸ, ਚੜ੍ਹਤਲ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਬਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕੁਲ ਭੱਟ ਹੋਂਦੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਭੱਟ ਕੌਸ਼ਸ਼ ਗੋਤ੍ਰੇ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ ।

* ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ੯ ਤਕੱਕ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਣੇਂ ਆਲੋਵਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਬਾਕੀ ੩੭ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾਈ ਸੀ।

()ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਤਿਆਗਣ ਸਮੇਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ :—

ਆਇ ਲਰੇ ਤਿਹ ਨੀਚ ਪਹਾਰੀਏ, ਬੀਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੰਗ ਮਚਾਯੋ ।
ਔ ਅਸਵਾਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਕੋ, ਠੋਪਰ ਕੀ ਤਿਹ ਓਰ ਪਠਾਯੋ ।...੯੫ ।
(ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਅਧਿਆਇ ੧੧)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

੧ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੭੫੭ ਬਿ: (੧੭੦੦ ਈ:) ਦੀ ਹਾਥੀ ਵਾਲੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਆਇ ਕਹਿਯੋ ਪੁਰ() ਆਲਿਮ ਤਾ ਛਿਨ
ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਵੁਹ ਨੀਚ ਪਲਾਇਓ ।
ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਗਢ ਕੇਸ ਤੇ,
ਤਾਹਿ ਸਮੇ ਗੁਰ ਬੇਗ ਬੁਲਾਇਯੋ । ੫੨ ।
ਕੇਸ ਗਢੋਂ ਚਢ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ
ਸ੍ਰੀ ਪੁਰ ਅਨੰਦ ਕੀ ਓਰ ਸਿਧਾਇਓ ।
ਸੰਗ ਲਇਓ ਲਘੁ ਬੀਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ
ਔਰ ਘਨੇ ਭੱਟ ਸੰਗ ਸੁਹਾਇਓ ।...
ਲੋਹ ਗਢੋਂ ਚਢ ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ,
ਜਾਤ ਘਨੇ ਅਰਿ ਬੀਚ ਹੀ ਘੇਰੇ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਲੇਖੇ ਲੱਗ ਗਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਪੋਤ੍ਰਿਆਂ* ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਜੇ ਸਰਸਰੀ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੇਗੀ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਠੀਕ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸ ਜੋਦੜੀ ਤੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਜਮਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉੱਤੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ :—

ਹੇ ਰਵ ਹੇ ਸਸ ਹੇ ਕਰਨਾ ਨਿਧ, ਮੇਰੀ ਅਬੈ ਬਿਨਤੀ ਸੁਨ ਲੀਜੈ ।
ਅਉਰ ਨਾ ਮਾਂਗਤ ਹਉ ਤੁਮ ਤੇ ਕਛੂ, ਚਾਹਿਤ ਹੌ ਚਿੱਤ ਮੈਂ ਸੋਈ ਕੀਜੈ ।
ਸ਼ਸਤ੍ਰਨ ਸਿਉਂ ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਭੀਤਰ ਜੂਝ ਮਰੋ, ਕਹਿ ਸਾਚ ਪਤੀਜੈ ।
ਸੰਤ ਸਹਾਇ ਸਦਾ ਜਗ ਮਾਇ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਸਿਯਾਮ ਇਹੈ ਬਰ ਦੀਜੈ । ੧੯੯੯ ।

() ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੇ ਆ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ।

* ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ, ਵੱਡਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੇਠ ਵਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ੧੭੬੭ ਬਿ: (੧੩ ਮਈ, ੧੭੧੦ ਈ:) ਨੂੰ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਚਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ੧੭੭੩ ਬਿ: (੯ ਜੂਨ, ੧੭੧੬ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਸਨ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਜਉ ਕਛੁ ਇਛ ਕਰੋਂ ਧਨ ਕੀ, ਤੌ ਚਲਿਯੋ ਧਨ ਦੇਸਨ ਦੇਸ ਤੇ ਆਵੈ ।
ਔ ਸਭ ਰਿਧਨ ਸਿਧਨ ਪੈ, ਹਮਰੋ ਨਹੀ ਨੈਕ ਹੀਆ ਲਲਚਾਵੈ ।
ਔਰ ਸੁਨੋਂ ਕਛੁ ਜੋਗ ਬਿਖੈ, ਕਹਿ ਕਉਨ ਇਤੋ ਤਪ ਕੈ ਤਨ ਤਾਵੈ ।
ਜੂਝ ਮਰੋਂ ਰਨ ਮੈਂ ਤਜ ਭੈ, ਤੁਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁ ਸਿਯਾਮ ਇਹੈ ਬਰ ਪਾਵੈ । ੧੯੦੦ ।...
ਛੱਤ੍ਰੀ ਕੋ ਪੂਤ ਹੌ ਬਾਮਨ ਕੋ ਨਾਹਿ, ਕੈ ਤਪੁ ਆਵਤ ਹੈ ਜੋ ਕਰੋ ।
ਅਰ ਔਰ ਜੰਜਾਰ ਜਿਤੋ ਗ੍ਰਿਹ ਕੋ, ਤੁਹਿ ਤਿਆਗ ਕਹਾ ਚਿੱਤ ਤਾ ਮੈ ਧਰੋ ।
ਅਬ ਰੀਝ ਕੈ ਦਿਹੁ ਵਹੈ ਹਮ ਕੋ, ਜੋਊ ਹਉ ਬਿਨਤੀ ਕਰ ਜੋਰ ਕਰੋ ।
ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਅਉਧ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ, ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੂਝ ਮਰੋ ।੨੪੯੮।
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਪਾ: ੧੦)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਟਕ ੧੭੦੧ ਬਿ: (੧੬੪੪ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੧੭੯੧ ਬਿ: (੧੭੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਲੰਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਖੂਹ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਗੀ ਇੱਟ ਤੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ :—

"੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ
ਸੰਮਤ ੧੮੯੩ ਭਾਦਰੋ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗਾ ਸਾਹਿਬ—
ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਖੂਹ ਦੀ
ਟਹਿਲ ਸੰਮੂਹ ਖਾਲਸੇ ਜੀ ਕੀਤੀ । ਟਹਿਲੀਏ ਜੋਧ ਸਿੰਘ
ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਥੀਂ । ਹੋਰ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਟਹਿਲ
ਲੇਖੇ ਲਗੇ । ਕੋਟ ਤੀਰਥ ਖੂਹ ਦੇ ਨਾਉਂ

ਦੋਹਰਾ : ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਾ, ਜੋ ਸਿਖ ਕਰੇ ਇਸਨਾਨ ।
ਜਨਮ ਮਰਨ ਤਿਸ ਕਟੀਏ, ਨਿਹਚਲ ਪਾਵੇ ਥਾਨ ।
ਸਤਿ ਕਰ ਮੰਨਣਾ"

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਮਸਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੂਸਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਅਮੋਲਕ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ, ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਪਾਠਕ-ਜਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਾਂਗੇ । ਇਹ ਘਰ ਕਦੀਮੀ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰਧਾਲੂ ਚਲਾਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਦੱਖਣ ਦੇਸ ਜਵਨ ਕੀ ਬਾਸੀ ।
ਸੇਵਕ ਸੁਨੇ ਆਦਿ ਅਬਿਨਾਸੀ । ੫੭੩ ।
(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੧੫)

(੮)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ ਸੰਮਤ ੧੭੩੬ ਬਿ: (੧੬੭੯ ਈ:) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਕੇਵਲ ੩੫ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਆਯੂ ਪੈਂਤੀ ਬਰਖ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਹਿ ।
ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ, ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਹਿ । ੪੦ ।
(ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵੰਡ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :—

(ੳ) ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ।
(ਅ) ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ।
(ੲ) ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ।
(ਸ) ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ।
(ਹ) ਆਦਿ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ ।
(ਕ) ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾ ।

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੩੩ ਬਿ: (੧੬੭੬ ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ* ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਰਾਜ ਸਾਜ* ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਢਾਈ ਸਾਲ ਬਾਦ

---

* ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰੀ ਦੀ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ੨੧ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੭੨੨ ਬਿ: (੧੬੬੫ ਈ:) ਨੂੰ ਸਹੋਟੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਮਾਖੋਵਾਲ ਨਗਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ ਸੀ ।

* ਸਤ੍ਰਾ ਸੈ ਸ਼ਿਵ ਨੈਨ ਭਨ, ਪੁਨਿ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਮਾਨ ।
ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਮ ਦਮਾ, ਰਾਜ ਧਰਾ ਗੁਰ ਜਾਨ ।
(ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪਾਸ ੧੭੩੫ ਬਿ: (੧੬੭੮ ਈ:) ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਸੋਢੀਆਂ ਸੰਮਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਉਤਾਰਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੰਗ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨ ਦਿੱਤੀ() :—

ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਤਵੱਜੁ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਉਤਾਰਿਆਂ ਵਲ ਦਿਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੀਰ ਮੱਲੀਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਇਸ ਇਨਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਮਤ ੧੭੩੫ ਬਿ: (੧੬੭੮ ਈ:) ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਿ ਦਾਸ ਆਦਿ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖਣ-ਲਿਖਾਉਣ ਤੇ ਲਗਾਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਥਾਂ ਨਾਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਦੂਸਰੀ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬੀ ਦੋਹਰੇ ਤੇ ਮਹਲਾ ੧੦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀੜਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ।

(ਅ) ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ—

ਦਮਦਮੀ ਉਹ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਇਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਲਿਖਣ-ਅਸਥਾਨ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਾਲਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਸਨ ।

(ੲ) ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੱਚਨਾਵਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕੁਝ ਇਕ ਟੀਕੇ ਵੀ ਉਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਤਾਂ ਕਥਾ-ਵਾਚਕ ਸਨ ਤੇ ਅਗੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰਧਾਲੂ ਸੀ ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਭਾਂਵੇਂ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜੋਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ

() ਦੇਖੋ—ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ; ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਚਰਨ ਦਸਵਾਂ; ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਬਿਸਰਾਮ ਬਾਈਸਵਾਂ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੁਹਜ ਗੱਲਾਂ ਸਰਵਣ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੀ । ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ? ਕਵਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (੧੯੦੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ* ।

ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਯਾਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਵੀ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਟੀਕੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ ਬਿ: (੧੭੦੭ ਈ:) ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਇੰਜ ਹੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸੋਹਨ() ਜੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ ਬਿ: (੧੭੧੯ ਈ:) ਵਿੱਚ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿਘ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕਸਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ) ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਜੇਹੜੀ ਕਥਾ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ

---

* ਅਰ ਮਿਹਰਵਾਨ ਕ੍ਰਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੂੰ ਲਿਖ੍ਯੋ
ਭਾਈ ਜੀ ਕੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਹਿ ਐਸੇ ਜਾਨੀਐ।
ਸੂਰਤ ਹੂੰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕੇ ਮਾਹਿ ਜੈਸ ਲਿਖ੍ਯੋ
ਭਾਖ੍ਯੋ ਬਿਸਾਖ ਮਾਸ ਸੁਦੀ ਤੀਜ ਜਾਨੀਐ।
(ਕਵਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ੧੯੦੮ ਬਿ:)

() ਭਾਈ ਸੋਹਨਾ ਕਵੀ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਅਗੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ—
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੁਆਮੀ ਕਾ ਦਾਸ ।
ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ ।
ਤਾਂ ਕਾ ਭਯੋ ਦਾਸ ਹਉਂ ਆਇ ।
ਤਿਨ ਮਮ ਕੀਨੀ ਅਧਿਕ ਸਹਾਇ ।
(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬, ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਗੁਰਦੇਵ ਕਵਿ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵੀ ਸੀ । ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਜੇਹੜੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਥੇ ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

ਸੁ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸ ਇਹ ਤਿਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਂਝ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਜਾਂ ਅਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ।

(ਸ) ਸ਼੍ਰੀ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ—

ਦਸ਼ਮ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਿਵਾਣ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਤੋਂ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇਂ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਬੀੜ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸ਼ੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੬੯ ਬਿ: (੧੭੧੨ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ । ਇਹ ਬੀੜ ਅਫ਼ਗਾਨਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਿਖੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ* । ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪਤ੍ਰੇ ੫੭੮ ਹਨ । ਤੇ ੫੬੭ ਤੋਂ ਜੰਗ-ਨਾਮਾ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦ । "ਕਮਾਲੇ ਕਰਾਮਾਤ" ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ।

(ਸ) ਆਦਿ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਦਿ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ ਹੈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਭੇਜ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: ਦੇ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ

---

*ਵੇਖੋ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕ੍ਰਿਤਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ; ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ ੧੯੫੨—੧੯੫੩ ਈ:, ਪੰਨਾ ੫੧ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਬਹਿ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਐਸਾ ਸਮਾਗਮ ਨ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਾਘ ੧੭੬੮ ਬਿ: ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਇਸ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ੧੭੭੦ ਬਿ: (ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਈ:) ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ੬੯ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਬੀੜ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇਂ ਭਾਈ ਮਗਨ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ (ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ) ਲੈ ਆਏ ਸਨ।

(ਕ) ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਿਸੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਧੀ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਧੀ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ' ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

> ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸਿਖਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਅਰ ਕਲਾਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਾਨੂੰ ਵੀ ਰੀਸ ਆਂਵਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਭੀ ਜਾਣੀਏ......ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ......।

ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਤ੍ਰੱਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਜਾਂ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ' ਦਾ ਹੈ*। ਸੋ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਈ, ਇਹ ਮੰਨਣਾ

---

* (੧) ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੋਸ਼ਟਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜੋ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਮੇਲ ਵਾਲਿਆਂ ਕਈ ਜੁਗਤਾਂ ਅਣਬਣੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ...... ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ .... ਜੋ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਥੀਂ ਅਸਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੈਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੁਛ ਮੇਰੀ ਤੁਛ ਬੁਧੀ ਮੇਂ ਆਂਵਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਗੇ ਟੀਕਾ ਕਰ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹਾਂ।

(੨) ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ..... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿਤਾਂ ਦੇ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਮਲੂਮ ਕਰਾਵੋ...... ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ......

(ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਕਾਹਣ ਬਣੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ, ਭਾਈ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ, ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਨੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ : ੬ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਧੀ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਪਰ ਪਿੱਛਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਜੁ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਜੰਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਟੂਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ ! ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਤਾਂ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਟੂਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਇਉਂ ਫਰਮਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਤੰਤਰ ਕਰ, ਜੋ ਇਨ ਪੈ ਸਿੱਧ ਹੋਇ।
ਹਜਰਤ ਹੋ ਘਰ ਮੈਂ ਬਹੈ, ਮਾਂਗਤ ਫਿਰਤ ਨ ਕੋਇ।

(ਪਖਿਆਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਾ: ੧੦)

ਸੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹਾਲੀ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ
ਸੰਪਾਦਕ

ਮੂਲ ਪਾਠ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।

ਅਥ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਲਿਖਯਤੇ
ਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਦੋਹਰਾ ।

ਤਵ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਲਿਖੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ।
ਬਿਘਨ ਹਰੋ ਮਮ ਦਾਸ ਕੇ, ਕਰੋ ਬੁੱਧਿ ਪਰਗਾਸ । ੧ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਹੇ ਕਰੁਨਾਨਿਧ ਮਿਹਰ ਕਰੌ, ਤਉ ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਕਥੂੰ ਇਹ ਲੀਲਾ ।
ਜਿਹ ਪੜ੍ਹਨੇ ਕਰਿ ਸਿਦਕ ਬੜ੍ਹੈ, ਔ ਕਾਯਰ ਸੁਨੈ ਮੁਖ ਰਹੈ ਨ ਪੀਲਾ ।
ਅੰਗ ਅੰਗ ਕਟੈ ਨਹਿ ਸੀ ਕਹੀ ਜਿਹ, ਸੀਸ ਦਯੋ ਸਿਖ ਭਯੋ ਨ ਢੀਲਾ ।
ਸੇਵਾ* ਹਰੀ ਭੁਅ ਮੱਧ ਕੋਊ, ਸਮ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਨਹਿ ਭਯੋ ਹਠ [illegible]

ਦੋਹਰਾ ।

ਪ੍ਰਾਨ ਹਰੇ ਜਿਹ ਧਰਮ ਹਿਤ, ਖਾਤਰ ਪਰ ਉਪਕਾਰ ।
ਐਸੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਕੀ, ਗਾਥਾ ਕਹੂੰ ਉਚਾਰ । ੩ ।
ਭੁਅ ਮੱਧ ਵਿਖੈ ਜਸ ਫੈਲਿਓ, ਸੁਰ ਲੋਕ ਭਈ ਜਿਹ ਜੈ ।
ਕਥਾ ਸੁਨੋ ਸੁਭ ਤਾਹਿ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਐ । ੪ ।

---

* ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰ ਹੋਏ ਹਨ :—

(੧) ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, 'ਮਾਹਿਲ' ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਦਿਆਲ ਕੋਰ ਤੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ । (੨) ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ 'ਛਿੱਬਰ', ਜੋ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ' ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ ।

ਚੌਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਹਿ ਹੌਂ ਗਾਥਾ । ਲਿਖੀ ਸੁਨੀ ਜੈਸ ਹਮ ਕਾਥਾ ।
ਨਿਕਟ ਮੁਲਤਾਨ ਅਲੀਪੁਰ ਜੋਊ । ਰਹਨੇ ਹਾਰ ਤਹਾਂ ਕਾ ਸੋਊ ।
ਇਨ ਕੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸਾਰੇ । ਥੇ ਆਦੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰ ਕੇ ਭਾਰੇ ।
ਬਲੂ ਰਾਊ ਇੱਕ ਬੀਰ ਬਹਾਦਰ । ਰਹਿਯੋ ਖਸ਼ਟਮ ਗੁਰ ਕੇ ਸਾਦਰ ।
ਹੋਇ ਅਗਰ ਮਾਰੇ ਤੁਰਕੇਰੀ । ਸਾਂਗ ਹੁਤੇ ਕਰ ਦ੍ਵਾਦਸ ਸੇਰੀ ।
ਹੁਤੋ ਬਲੰਦ ਬਾਹੁਬਲਿ ਭਾਰੀ । ਉਦੇ ਦੀਪ ਕੇ ਬੰਸ ਮਝਾਰੀ ।
ਬੱਲੂ ਕਾ ਸੁਤ ਮਾਈਦਾਸ । ਹਿਯੋ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਜਿਹ ਪਯਾਸ ।
ਗੁਰ ਆਗੇ ਰਹਿ ਸੇਵ ਕਮਾਵੈ । ਰਾਊ ਬੱਲੂ ਕਾ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਾਵੈ ।
ਦ੍ਵਾਦਸ ਪੁੱਤ ਇਸੀ ਕੇ ਆਇ । ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਪੁਨ ਭਾਖ ਸੁਨਾਇ । ੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਜੇਸਠ ਸੁਤ ਜੇਠਾ ਭਯੋ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਸੁਤ ਦੂਜ ।
ਮਨੀ ਰਾਮ ਤੀਸਰ ਭਯੋ, ਤ੍ਰਿਤੀ ਗੁਨੀ ਕੁਲ ਪੂਜ । ੬ ।
ਦੁਨੀਆ ਮਾਨਾ ਅਮਰ ਚੰਦ, ਸਪਤਮ ਭਯੋ ਰੂਪਾਇ ।
ਮਧਰੀ ਬੀਂ ਇਹ ਸਾਤ ਸੁਤ, ਤੇਜ ਭਾਨੁ ਸਮ ਆਇ । ੭ ।

ਚੌਪਈ ।

ਅਵਰ ਲਡਿੱਕੀ ਨੇ ਸੁਤ ਜਾਇ । ਜਗਤੂ ਸੋਹਣਾ ਲਹਿਣਾ ਰਾਇ ।
ਹਰੀ ਚੰਦ ਪੰਚਮ ਭਯੋ ਪੂਤ । ਪਾਂਚੋ ਪਾਂਡਵ ਸਮ ਮਜਬੂਤ ।
ਦ੍ਵਾਦਸ ਰਵੀ ਜਗਤ ਇਹ ਭਏ । ਹੇਤ ਧਰਮ ਸੀਸ ਜਿਨ ਦਏ ।
ਇੱਕ ਇੱਕ ਕੀ ਹੈ ਕਥਾ ਨਿਰਾਰੀ । ਬੀਚ ਜਗਤ ਕੁਲ ਕਰੀ ਉਜਾਰੀ ।
ਵਿਖਮ ਕੀਏ ਰਣ ਮਾਹਿ ਅਖਾਰੇ । ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਦੋਖੀ ਬਹੁ ਮਾਰੇ ।
ਇਨ ਮੈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਰਣੀ । ਇਕ ਜਿਹਵਾ ਸੇ ਜਾਇ ਨ ਬਰਣੀ ।
ਅੰਗ ਅੰਗ ਜਿਹ ਦੀਏ ਕਟਾਇ । ਕਿਹਾ ਮੁਖੋਂ ਨਹਿ ਸੀ ਅਲਾਇ ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਜਿਹ ਦੀਏ ਪ੍ਰਾਨ । ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੁਰ ਬੀਂ ਕੁਰਬਾਨ । ੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਇੱਕ ਬੀਤਯੋ, ਸੰਬਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ ।
ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਥਿਤ ਦ੍ਵਾਦਸੀ, ਰਵੀ ਵਾਰ ਦਿਨ ਥਾਇ । ੯ ।
ਮਧਰੀ ਕੇ ਕੁਖੋ ਭਯੋ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ ।
ਗਾਥਾ ਆਗੇ ਕੀ ਕਥੂੰ, ਯਥਾ ਬੁਧਿ ਬਲ ਗਯਾਨ । ੧੦ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਕਬਿੱਤ ।

ਆਯੂ ਬੀ ਛੁਟੇਰੀ ਸਭੋ ਤੇਰਾਂ ਬਰਖ ਮਨੀਏ ਕੀ,
ਮਾਈ ਦਾਸ ਗੈਲ ਲੈਕੇ ਗੁਰਾਂ ਢਿਗ ਆਇ ਜੀ ।
ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਤੀਰ ਕੀਰਤ ਪੁਰੇ 'ਚ ਪਹੁੰਚ,
ਬੰਦਨ ਕਰਤ ਸੀਸ ਮਨੀਆ ਨਿਵਾਇ ਜੀ ।
ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਹੋਣਹਾਰ ਦੇਖ ਮਨੀਏ ਕੋ,
ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਕਿਹਾ ਮੁਖੋ ਇਹ ਅਲਾਇ ਜੀ :
"ਮਨੀਆ ਇਹ ਗੁਨੀਆ ਹੋਵੇਗਾ ਬੀਚ ਜਗ ਸਾਰੇ",
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖੋ ਕਿਹਾ ਇਹ ਸੁਣਾਇ ਜੀ । ੧੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕੀਰਤ ਪੁਰੇ ਕਛੁ ਕਾਲ ਜਬ, ਮਨੀਆ ਰਿਹਾ ਹਜ਼ੂਰ ।
ਬਰਤਨ ਮਾਂਜੇ ਲੰਗਰ ਕੇ, ਮਨ ਕੀ ਮਲ ਕਰ ਦੂਰ । ੧੨ ।
ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੈ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਹੀਏ ਹਰਖ ਬੜ੍ਹਾਇ ।
ਦੋਇ ਬਰਖ ਕਾ ਸਮਾ ਇਮ ਬੀਤ ਗਯੋ ਤਿਹ ਆਇ । ੧੩ ।

ਕਬਿੱਤ ।

ਮਨੀਏ ਕੀ ਆਯੁ ਹੋਈ ਪੰਚ ਦਹਿ ਬਰਖ ਦੀ ਜਾਂ,
ਮਾਈ ਦਾਸ ਢਿਗ ਗੁਰਾਂ ਬੇਨਤੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੈ :
"ਆਗਿਆ ਭਨੋ ਜੀ, ਇਨ੍ਹੂੰ ਗੈਲ ਮੇਰੇ ਜਾਨ ਦੀਜੈ,
ਸੇਵਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਇਹ ਦੇ ਬਿਆਹਿ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ।
ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਭਾਉ ਅਧਿਕ ਜਨਾਯੋ ਆਨ,
ਕਰੋ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਤੇ ਇਹ ਇਮਾਨਤ ਤਿਹਾਰੀ ਹੈ ।"
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਤੀਰ ਮਨੀ ਰਾਮ ਕੂੰ ਬੁਲਾਇ ਗੁਰਾਂ,
ਦਿੱਤਾ ਗੈਲ ਤੋਰ ਆਇਆ ਸਦਨ ਮਝਾਰੀ ਹੈ । ੧੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਧਰੀ ਸੁਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ, ਲੀਆ ਕੰਠ ਲਗਾਇ ।
ਭੈਣਾ ਮਿਲੀਆਂ ਬੀਰ ਕੋ, ਹੀਏ ਹਰਖ ਬੜ੍ਹਾਇ । ੧੫ ।
ਅਲੀ ਪੁਰੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਹੋਈਆਂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ।
ਪੁਛੀ ਸਬ ਨੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਮਾਈ ਦਾਸ ਥੀਂ ਆਣ । ੧੬ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਕਬਿਤ ।

ਖੈਰ ਪੁਰੇਂ* ਆਏ ਗੰਢ ਸਾਹੇ ਦੀ ਸੀ ਲੈ ਕੇ ਨਾਈ,
ਅਸਾਢ ਸੁਦੀ ਪੂੰਨਿਆ ਜੋ ਬਿਹਾ ਈ ਅਲਾਇਆ ।
ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਭੈਣੂ ਭਾਈ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸਭਨਾਂ ਕੂੰ,
ਭੇਜ ਡੂਮ ਲਏ ਸਾਕ-ਸੈਨ ਸੀ ਬੁਲਾਇਆ ।
ਤਾਊ ਚਾਚੇ ਮਾਮੂ ਵੀਰ ਚੜ੍ਹੇ ਏ ਜਨੇਤ ਬੱਨ੍ਹ,
ਮਨੀ ਰਾਮ ਬੀਚ ਵਾਂਗੂ ਚਾਂਦ ਦੇ ਸੁਹਾਇਆ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬਾਜਾ ਸੰਗ ਬਜਦਾ ਜਨੇਤ ਦੇ ਸੀ,
ਛੁਟਦੇ ਸੀ ਗੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਖੈਰ ਪੁਰ ਆਇਆ । ੧੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚੜ੍ਹੀ ਜਨੇਤ ਪੁਰ ਅਲੀ ਬੀਂ, ਢੁਕੀ ਖੈਰ ਪੁਰ ਬੀਚ ।
ਦੇਖਣ ਆਏ ਬਰਾਤ ਕੂੰ, ਗਾਉਂ ਥੀਂ ਊਚ ਅਰ ਨੀਚ । ੧੮ ।
ਤੀਰ ਸਤਦ੍ਰਵ ਨਦੀ ਕੇ, ਬਸੈ ਖੈਰ ਪੁਰ ਗਾਵ ।
ਲਖੀ ਰਾਇ() ਤਿਹ ਠਾਂ ਰਹੇ, ਜਾਦੋ ਬੰਸੀ ਰਾਵ । ੧੯ ।

---

* ਅਸਲ ਨਾਮ ਖੈਰਪੁਰ 'ਸੱਯਦਾਤ', ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ੭੫ ਮੀਲ ਤਹਿਸੀਲ ਅਲੀਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ ।

() ਲੱਖੀ ਰਾਇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਜਾਦੋਸਾ ਬੰਸੀ ਬੜ੍ਹਤੀਆ ਕਹਾਵਤ ਸੀ । ੩੦ ਜੇਠ ਸੰਮਤ ੧੭੩੭ ਬਿ: (੨੮ ਮਈ, ੧੬੮੦ ਈ:) ਨੂੰ ਰਸੀਨੇ ਪਿੰਡ (ਰਕਾਬ ਗੰਜ) ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕੇਸ਼ੋ ਭੱਟ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੋਹੇ ਕਹੇ ਹਨ :—

ਚਲਾ ਚਲਾਈ ਹੋ ਰਹੀ, ਗੱਡ ਗੱਡ ਉਖਰੇ ਮੇਖ ।
ਲਖੀ ਨਗਾਹੀਆ ਲੈ ਚਲੇ, ਤੂੰ ਖਰਾ ਤਮਾਸਾ ਦੇਖ । ੧ ।
ਲਖੀ ਨਗਾਹੀਆ ਲਖ ਗਏ, ਹੇਮ ਹੜਾਊ ਆਠ ।
ਸਖਾ ਸਰੀਖਾ ਲਖ ਗਏ, ਬਹੁੜੇ ਨ ਇਸ ਬਾਟ । ੨ ।
ਸਿਮਰ ਭਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਧਨ ਧਉਲਾ ਗਢ ਧਾਰਾ ।
ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਸਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ, ਲਖੀ ਬੜ੍ਹਤੀਆ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰਾ ।
ਆਠੋਂ ਬੇਟੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ, ਕਾਜ ਕਰਨ ਕੀ ਬਾਰਾ ।
ਨਗਾਹੀਆ ਹੇਮਾ ਹਾੜੀ ਆਏ, ਆਇਆ ਸੀਤੂ ਤੇ ਪੂੰਡਾਰਾ ।
ਬਖਸੀ ਬਾਲਾ ਜਵਾਹਰ ਆਏ, ਬੰਧੇ ਬਰਛੀ ਕਮਰ ਕਟਾਰਾ ।
ਮਹਿੰਗੇ ਮੋਲ ਊਂਟ ਮੰਗਾਏ, ਚਢਨੇ ਕੋ ਘੋਰੇ ਕਾਨੋਂ ਮੇਂ ਬਾਰਾ ।
ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਸਿਰ ਪਾਗ ਬੰਧਾਈ, ਬੰਸ ਠਾਕਰ ਕਾ ਭਯੋ ਉਜਯਾਰਾ ।
ਜਸ ਜੋੜ ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਹਾਹ ਸੈ ਸੈਂਤੀਆ ਹੋਈ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰਾ । ੩ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦ੍ਵੈਯਾ ।

ਪਹੁੰਚੀ ਜੰਨ ਨਗਰ ਢਿਗ ਆਕੇ, ਲੈਨ ਪੰਚ ਰਲ ਆਏ ।
ਹੋਈ ਮਿਲਣੀ ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ, ਨਾਰੀਆਂ ਮੰਗਲ ਗਾਏ ।
ਜੰਨ ਉਤਾਰੀ ਦਿੱਤਾ ਆਦਰ, ਭੱਟਾਂ ਗਾਉਣ ਸੁਣਾਏ ।
ਖਾਇ ਪੀਆਇ ਸੁਆਏ ਜਾਨੀ, ਤੜਕੇ ਲੀਏ ਉਠਾਏ ।
ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਬਹਿ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ, ਫੇਰੇ ਤੱਤ ਦਿਵਾਏ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਵਿਆਹੀ ਸੀਤੇ, ਜਾਦਵ ਲੱਖੀ ਰਾਏ । ੨੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਾਈ ਦਾਸ ਸੁਤ ਵਿਆਹਿ ਕੈ, ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਅਨੰਦ ।
ਸੁੱਸਰਿਆਂ ਘਰ ਬੇਟਾ ਸੋਹੇ, ਜਿਉਂ ਤਾਰਨ ਮੈਂ ਚੰਦ । ੨੧ ।
ਰਹੀ ਬਰਾਤ ਦੋ ਰੈਨ ਥੀ, ਖੈਰ ਪੂਰੇ ਹਰਿਖਾਇ ।
ਦਾਜ ਦਾਵਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤੀ, ਬੇਟੀ ਲੱਖੀ ਰਾਇ । ੨੨ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਵਿਆਹਿ ਕਰਾਇ ਜਬੈ ਮਨੀਆ, ਕੁਛ ਕਾਲ ਰਹਿਯੋ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮਾਈ ।
ਜੇਠਾ ਦਿਆਲਾ ਬਡੋ ਭਾਈ ਏਸ ਥੀਂ, ਗੈਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਕੀਰਤ ਆਈ ।
ਕੀਯੋ ਦੀਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਦੇਵ ਕਾ, ਪਦ ਪੰਕਜ ਮਾਂ ਪੁਨਿ ਸੀਸ ਨਿਵਾਈ ।
ਭਾਂਡਨ ਮਾਂਜਨ ਸੇਵ ਕਰੈ, ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਇਹੋ ਦਿਨ ਰੈਨ ਕਰਾਈ । ੨੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸੇਵਾ ਥੀਂ ਸੇਵਕ ਭਇਆ, ਮਨੀਆ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸ ।
ਸੇਵਾ ਥੀਂ ਮੇਵਾ ਮਿਲੈ, ਕਰੈ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ । ੨੪ ।
ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਾਰਣ ਕਰੈ, ਹਿਰਦੇ ਅਤਿ ਸੁਖ ਪਾਇ ।
ਮਨ ਮਸਤਕ ਰਹੇ ਚਰਨ ਤਵ, ਹੈ ਮਨ ਮਹਿ ਇਹ ਚਾਇ । ੨੫ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਛੁਕ ਦਿਵਸ ਇਹ ਭਾਂਤ ਬਿਤਾਯੋ । ਸਪਤਮ ਗੁਰੁ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਯੋ* ।

---

* ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ : (੧) ਰਾਮ ਰਾਇ ਤੇ (੨) ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਦੇ ਕੁੱਖੋਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੫੮ ਤੇ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਬ ਗੁਰੂ ਕਹਾਏ† । ਮਨੀਆ ਇਨ ਕੀ ਸੇਵ ਕਮਾਏ ।
ਜਬ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾਇਆ । ਗੁਰੂ ਬਕਾਲੇ ਮੱਧ ਅਲਾਇਆ ।
ਮਨੀਆ ਮਾਤ ਸਾਥ ਤਬ ਆਏ । ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਏ ।
ਜੇਠਾ ਦਿਆਲਾ ਇਨ ਕੇ ਭਾਈ । ਰਹੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਨਾਈ ।
ਮਨੀਆ ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਤਿਹ ਰਹਿ ਕਰ । ਆਯੋ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋ ਕਹਿ ਕਰ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ । ਸਿਖੀ ਨਿਭੈ ਤੁਮਾਰੇ ਪਾਸ । ੨੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀਆ ਤੁਲਸੀ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ, ਨਠੀਆ ਚੰਦਨ ਰਾਇ ।
ਊਦਾ ਆਦਿਕ ਮਿਲ ਸਭੀ, ਪਹੁੰਚੇ ਅਲੀਪੁਰ ਆਇ । ੨੭ ।
ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਰਹਿਯੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਅਲੀ ਗਾਮ ਬੁਲੰਦ ।
ਵੈਸਾਖੀ ਕੇ ਦਿਵਸ ਪੈ, ਪਹੁੰਚਯੋ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ । ੨੮ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਏਤ ਦਿਸਾ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਹੇਤ ਆਯੋ ਕਰ ਪੂਰਬ ਦੌਰਾ ।
ਪੁਰੀ ਆਨੰਦ ਅਨੰਦ ਭਯੋ, ਬਨੀ ਸੰਗਤ ਆਵਤ ਵਾਂਗਰ ਭੌਰਾ ।
ਦਰਸਨ ਪਾਵਨ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਕੇ, ਚਹੁੰ ਦਿਸ ਮੇਂ ਮਚ ਗਯੋ ਸੀ ਰੌਰਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੁ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਬੰਦਨ ਕਰਤ ਦੋਊ ਕਰ ਜੋਰਾ । ੨੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਆਯੋ ਸਹਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕੇ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ ।
ਸਤ੍ਹਰ ਸੈ ਨੌ ਬੀਸ ਮੈਂ, ਚੇਤ੍ਰ ਮਾਸ ਪਛਾਨ । ੩੦ ।

(ਸਫ਼ਾ ੫੭ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਬਾਬਾ ਗੁਰ ਦਿੱਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਤ ।
ਹਰਿ ਰਾਇ ਸੁਲਖਣੀ ਪਤੈ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ । ੨੯ ।
(ਕਵਿ ਸੋਂਧਾ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ)

ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਬਾਬਾ ਗੁਰ ਦਿੱਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਤ ।
ਸੁਲਖਣੀ ਪਤਿ ਹਰਿ ਰਾਇ ਗੁਰ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ ॥

† ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰਹੇ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਹੈ, ਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਫਿਰ, ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ* ਮਾਹਿ ।
ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਬਾਣੀ ਸੁਣੇ, ਬਾਣੀ ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਹਿ । ੩੧ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਅੰਧ ਘੋਰ ਮਚਿਯੋ ਜਬ, ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਨਹਿ ਦੇਖਨ ਪਾਵਤ ।
ਧਰਮ ਦੇ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਹੋਵੈ, ਨਹਿ ਰਛਿਕ ਗਊ ਗਰੀਬ ਦਿਖਾਵਤ ।
ਤਬ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਹਿੰਦ ਕੀ ਚਾਦਰ, ਥੇ ਚਕ ਨਾਨਕੀ ਬੀਚ ਬਤਾਵਤ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਸ ਘੋਰ ਕਲੂ ਮਹਿ, ਗੁਰੂ ਜੰਞੂ ਟਿਕੇ ਕੀ ਲਾਜ ਰਖਾਵਤ । ੩੨ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੁਖੀਏ ਬਿਪ੍ਰ ਜੁ ਚੱਲ ਕੇ, ਆਏ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ :
"ਬਾਂਹਿ ਅਸਾਡੀ ਪਕਰੀਏ, ਗੁਰ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਚੰਦ ! ੩੩ ।"
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜਗਤ ਗੁਰ, ਸੁਣ ਇਮ ਹਾਹਾ ਕਾਰ ।
ਰਛਿਕ ਗਊ ਗਰੀਬ ਕਾ, ਕਲ ਜੁਗ ਕਾ ਅਵਤਾਰ । ੩੪ ।

ਚੌਪਈ ।

ਹਾਥ ਜੋਰ ਕਹਿਯੋ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ() । ਦੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੱਟਨ ਗ੍ਰਾਮ :
"ਹਮਰੋ ਬਲ ਅਬ ਰਹਯੋ ਨਹਿ ਕਾਈ । ਹੇ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਾਈ ।

---

* ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ । ਸੰਮਤ ੧੭੨੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਬਿਲਾਸ ਪੁਰੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਇਆ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਯੁਵਰਾਜ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਨਾਬਾਲਗ਼ੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚਾ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਹੋਇਆ । ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਗਏ । ਰਾਣੀ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਸਹੋਟਾ ਤੇ ਲੋਦੀਪੁਰ ਆਦਿ ਦੀ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਕਰਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੨੨ ਬਿ: ਮਿਤੀ ੨੧ ਹਾੜ੍ਹ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ (੧੯ ਜੂਨ, ੧੬੬੫ ਈ:) ਨੂੰ ਨਗਰ ਮਾਖੋਵਾਲ ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ (ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ) ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ । ਮਾਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ ਵੀ ਚੱਕ ਹੈ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਇਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

() ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ, ਜੋ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ 'ਹਜ਼ੂਰੀ' ਦੇ ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਰਹਿਆ, ਮੱਟਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ । ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕੁਰਖੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਫ਼ਰਿਆਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆਏ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ । ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੇ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ, ੮ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਇਆ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਗਜ ਕੇ ਬੰਧਨ ਕਾਟਨ ਹਾਰੇ । ਤੁਮ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਹੈਂ ਅਵਤਾਰੇ ।
ਜਿਮ ਦਰੋਪਤੀ ਰਾਖੀ ਲਾਜ । ਦਿਯੋ ਸਵਾਰ ਸੁਦਾਮੇ ਕਾਜ ।
ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਪ੍ਰਭ ਆਏ ਥਾਰੇ । ਥਾਕ ਪਰੈ ਹਉਂ ਤਉ ਦਰਬਾਰੇ ।"
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਮ ਅਰਜ ਗੁਜ਼ਾਰੀ । "ਤੁਮ ਕਲਜੁਗ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ" । ੩੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਗੁਰ ਦਰ ਤੇ ਇਮ ਬਿਪ੍ਰ ਨੇ, ਬਿਰਥਾ ਕਹੀ ਸੁਨਾਇ ।
ਅਵਰ ਵਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ, ਤੱਕੀ ਤਉ ਸਰਨਾਇ । ੩੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਰਵੀ ਚਾਂਦ ਹੈਂ ਜਗਤ ਮੇਂ, ਜਉ ਲਉ ਧਰਨ ਅਕਾਸ ।
ਨਾਮ ਰਹੇ ਸਦੀਵ ਤਉ, ਪੂਰੋ ਜਨ ਕੀ ਆਸ । ੩੭ ।

ਚੌਪਈ ।

ਤਬ ਸਤਿਗੁਰ ਇਵ ਮਨ ਠਹਿਰਾਈ । ਬਿਨ ਸਿਰ ਦੀਏ ਜਗਤ ਦੁਖ ਪਾਈ ।
ਦਾਸ ਗੋਬਿੰਦ ਥੀ ਪਾਸ ਬੁਹਾਯੋ । ਕਮਰ ਕਸਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਰਾਯੋ ।
ਪੈਸੇ ਪਾਂਚ ਸ੍ਰੀ ਫਲ ਏਕ । ਧਰ ਆਗੇ ਦਿਯੋ ਮਸਤਕ ਟੇਕ ।
ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਤਬ ਕਹਿਯੋ ਅਲਾਇ । ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤਉ ਕਰੋ ਸਹਾਇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੁਨ ਧੀਰਜ ਦੀਨਾ । ਦਿੱਲੀ ਦਿਸਾ ਪਿਆਨਾ ਕੀਨਾ । ੩੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਜੇਠਾ ਮਨੀਆ ਆਦਿ ਸਿਖ, ਰਹੇ ਦਸਮ ਗੁਰ ਪਾਸ ।
ਦਿਆਲਾ ਊਦਾ ਗੈਲ ਗੁਰ, ਗਏ ਖਸ਼ਟ ਸਿਖ ਖਾਸ* । ੩੯ ।
ਆਯੂ ਪੈਂਤੀ ਬਰਖ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਹਿ ।
ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ(), ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਹਿ । ੪੦ ।

---

* ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਸਨ :-ਦੀਵਾਨ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਜੋ ਨਗਰ ਮਲਕਪੁਰ ਪ੍ਰਗਣਾ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ । ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਜੈਤਾ, ਦਿਲਵਾਲੀ ਤੇ ਊਦਾ ਰਾਠੌਰ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਮਹਲਾ ਦਿਲਵਾਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਨਾਨੂੰ ਸਿੰਘ (ਨਾਮਾ ਬੰਸੀ) ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਆਗਜਾਰਾਮ, ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਗਾਹੀਆ ਆਦਿ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ।

() ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪੋਥੀ' ਸ਼ਬਦ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਪੋਥੀ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ' ਆਦਿ, ਤੇ ਇਹ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਵੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ :--

ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਸ਼ਿਵ ਨੈਨ ਭਨ, ਪੁਨ ਅਗਨੀਂ ਪ੍ਰਮਾਨ ।
ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਮਦਮਾ, ਰਾਜ ਧਟਾ ਗੁਰ ਜਾਨ ॥ (ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ:੧੦)

ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ·ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ੪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ :-

ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਮਦਮਾ, ਜਾਨਤ ਸਕਲ ਜਹਾਨ ।
ਜੋ ਇਹ ਕਾਰ ਸੁ ਪੂਜ ਹੈ, ਪੈ ਹੈ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ । ੨੨੧ ।

ਕਬਿੱਤ ।

ਸੇਵਾ ਸੀ ਕਰੰਤ ਤੇ ਰਹੰਤ ਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਸਦਾ,
ਲਿਖ ਲਿਖ ਬਾਣੀ ਕਰੇ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਇਹ ।
ਪੜ੍ਹਦਾ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ ਤੇ ਜਤਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਆਪ ਤਾਂਈ,
ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮੱਤ ਉਚੀ ਇਹੋ ਦਿਲ ਧਾਰ ਇਹ ।
ਹਠੀ ਤਪੀ ਪੂਰਾ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸੀ,
ਸਾਖੀਆਂ ਸਿਦਕ ਦੀਆਂ ਕਰਦਾ ਉਚਾਰ ਇਹ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤ ਗਏ ਬਰਖ ਕਈ,
ਜੁੱਧ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਇਹ । ੪੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੇਸ ਚਾਲ ਕਰ ਪਾਂਵਟੇ, ਗਏ ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੀਰ* ।
ਮਹਿਲ ਬਨਾਇ ਰਹਿਨੇ ਲਗੇ, ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਪੀਰ । ੪੨ ।
ਬਰਖ ਤੀਨ ਬੀਤੇ ਜਬੀ, ਪੁਰੀ ਪਾਂਵਟੇ ਮਾਹਿ ।
ਗਾਥਾ ਆਗੇ ਜਿਮ ਭਈ, ਦੂਨ ਦੇਸ ਕੀ ਆਹਿ । ੪੩ ।

ਦ੍ਵੈਯਾ ।

ਦਸ਼ਮ ਗੁਰੂ ਕੋ ਬੀਚ ਪਾਂਵਟੇ ਤੀਨ ਬਰਖ ਇਵ ਬੀਤੇ ।
ਰੋਝ ਰੀਛ ਔ ਸਿੰਘ ਘਨੇ ਗੁਰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ ਚੀਤੇ ।

---

* ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਉਂਟੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :--

ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ ਗੜ੍ਹ ਵਾਲੀਆ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਰਹੇ ਜੋਇ ।
ਨਾਹਣੇਸ਼ ਕਾ ਤਾਹਿ ਸੋਂ, ਜੰਗ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਹੋਇ । ੩ ।
ਰਾਮ ਰਾਇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਮੇਂ ਰਹਿਤ ਹੁਤੇ ਤਬ ਜਾਨ ।
ਜਿਸ ਕੋ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਅਬ ਬੋਲਤ ਸਕਲ ਜਹਾਨ । ੪ ।
ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨ੍ਰਿਪ ਕਰਤ ਥਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਸੇਵ ।
ਇਸ ਹਿਤ ਸੋਊ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਤ ਤਾਹਿ ਕੀ ਏਵ । ੫ ।
ਲੋਹੇ ਕੋ ਲੋਹਾ ਕਟੇ, ਹੀਰਾ ਹੀਰ ਬੰਧਾਇ ।
ਇਹ ਬੀਚਾਰ ਨਾਹਣ ਪਤੀ, ਲੈ ਗਏ ਗੁਰੂ ਚਢਾਇ । ੬ ।
(ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬਿਸਰਾਮ ੨੩, ਛਾਪ ੬)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੂਨੋਂ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾਬੋ ਪਾਤੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਵਲ ਲਿਖਾਈ :
"ਹੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਮੋਰ ਪਤੀ ਜੇ, ਗਏ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਈ* ।"
ਪੜ੍ਹ ਪਾਤੀ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ, ਗੈਲ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲੈ ਕੇ ।
ਅਪਰ ਸਿੰਘ ਭੀ ਗਮਨੇ ਗੁਰ ਸਿਉਂ, ਗੁਲਕ ਤੁਰੰਗ ਠੁਕੇ ਕੇ ।
ਦੂਨੇ ਪਹੁੰਚ ਮਸੰਦਨ ਕੇਰੀ, ਸੁਣ ਕ ਗੁਰ ਖੁਟਿਆਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੋਧਨਾ ਕੀਨੀ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜਗਰਾਈ । ੪੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਗੋਬਿੰਦ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਦੁਸ਼ਟਨ ਫਲ ਭੁਗਤਾਇ ।
ਨਗਰ ਪਾਂਵਟੇ ਆਇ ਪ੍ਰਭੁ, ਜੈ ਕੀ ਬੰਬ ਬਜਾਇ । ੪੫ ।
ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਇਮ ਬੀਤਿਯੋ, ਨਗਰ ਪਾਂਵਟੇ ਮਾਹਿ ।
ਸੰਗਤ ਆਵੈ ਘਨੀ ਤਿਹ, ਮਨ ਬਾਂਛਤ ਫਲ ਪਾਇ । ੪੬ ।

ਚੌਪਈ ।

ਦੇਸ ਬਦੇਸ ਤੇ ਸੰਗਤ ਆਵੈ । ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵੈ ।
ਬਾਵਨ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਢਿਗ ਰਹੈ । ਮਨੀਆ ਉਨ ਮਹਿ ਗੁਨੀਆ ਅਹੈ ।
ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੋਂ ਕਲਗੀਧਰ ਆਪੈ । ਬੀਰ ਰੱਸ ਕੀ ਕਥਾ ਅਲਾਪੈ ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ() ਚਰਿਤ੍ਰ ਮੱਧ ਹੈ ਜਾਨੋ । ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਕਾ ਜੁੱਧ ਪਛਾਨੋ ।

---

* ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ੩ ਅੱਸੂ, ਸੰਮਤ ੧੭੪੪ ਬਿ: (੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੬੮੭ ਈ:) ਨੂੰ ਨਗਰ ਖੁਰਵੱਧੀ (ਦੇਹਰਾਦੂਨ) ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ ਸਨ ।

(ਦੇਖੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ, ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੇਹਰਾਦੂਨ)

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ : (੧) ਰਾਜ ਕੌਰ, (੨) ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ, (੩) ਲਾਲ ਕੌਰ ਤੇ (੪) ਲਡਿੱਕੀ । ਵੱਡੀ ਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਨੀਮਾਜਰੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ) ਆ ਗਈ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਪਹੁੰਚ ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪਰ ਮਾਤਾ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਸੀ :

'ਤੂੰ ਸੁਢ ਬੰਸ ਸੁਪੁਤ ਬਧੂ', ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇਹ ਵਾਕ ਅਲਾਯੋ :
'ਲਾਜ ਰਹੇ ਤੁਮ ਤੇ ਸਭ ਕੀ, ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੇ ਥਾਂਇ ਮੈਂ ਤੋਹਿ ਬਨਾਯੋ ।'
ਏ ਸੁਨ ਬਾਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕੇ, ਜਗ ਮਾਤ ਤਬੈ ਚਰਨੀ ਸਿਰ ਨਾਯੋ ।
ਰਾਜ ਦਯੋ ਤਹਿ ਕੁਇਰ ਪੰਜਾਬ ਕੋ, ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪਾਂਵਟੇ ਆਯੋ । ੪੭ ।

(ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ, ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਅਧਿਆਇ ੬)

() ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੨੪ ਸਾਵਣ, ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਜੁਲਾਈ, ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਜਿਸ ਤੇ ਸੁਨਤ ਕਾਇਰਤਾ ਭਾਗੈ । ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਮਹਿ ਹੋਇ ਅਨੁਰਾਗੈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ । ਜਿਮ ਗਏ ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੋ ਤੀਰ । ੪੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਪਾਤੀ ਗੁਰ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਨੇ, ਲਿਖ ਕਰ ਦਈ ਪਠਾਇ ।
ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੋ ਦੂਨ ਤੇ, ਨਗਰ ਪਾਂਵਟੇ ਮਾਹਿ । ੪੮ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
ਭੇਜੇ ਇਵ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਗੁਰ, ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੋ ਤੀਰ । ੪੯ ।

ਚੌਪਈ ।

ਇਕ ਗੁਰਬਖਸ† ਮਹਾਂ ਅਗਿਆਨੀ । ਦੁਸ਼ਟ ਕਪੱਤਾ ਥੀ ਅਭਿਮਾਨੀ ।
ਤੁਲਮਤੰਗ ਦੇਹ ਜਿਸ ਕੇਰੀ । ਮੰਦ ਮਤ ਜਿਹ ਅੰਬਰ ਗੇਰੀ ।
ਪੂਜਾ ਖਾਇ ਮਤ ਜਿਹ ਮਾਰੀ । ਮੁਗਧ ਕੁਕਰਮੀ, ਥੀ ਹੰਕਾਰੀ ।
ਗੈਲ ਪੰਜਾਬੋ, ਨਹਿ ਇਸ ਬਨੀ । ਸੰਗ ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਕੇ ਇਸ ਕੀ ਘਨੀ ।
ਬੋਲ ਤੋਲ, ਇਸ ਆਹਿ ਨਿਆਰਾ । ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੋ ਇਸੇ ਧਿਕਾਰਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਤਿ ਮੰਦ ਮਸੰਦ । ਕੁਪਯੋ ਗੈਲ ਦੁਸ਼ਟ ਨੰਦ ਚੰਦ । ੫੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਹੋਨੀ ਟਲੀ ਨਹਿ ਕਿਸੀ ਤੇ, ਪੀਰ ਪੈਕੰਬਰ ਜੋਇ ।
ਬਰਤੀ ਸਬ ਕੀ ਸਿਰੀ ਪੈ, ਇਸ ਤੇ ਬਚਯੋ ਨਹਿ ਕੋਇ । ੫੧ ।
ਨਿੰਦਾ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ ਕੀ, ਕਰੀ ਮੁਗਧ ਥੀ ਆਇ ।
ਤਖਤ ਪੋਸ ਥੀਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਮਾਰਯੋ ਭੂਯ ਉਲਟਾਇ* । ੫੨ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਥੀ ਬੀਰ, ਕੇਹਰ ਦਸਮੇਸ ਕਾ ।
ਨੰਦ ਚੰਦ ਸੀ ਗੈਲ, ਜੋਧਾ ਏਸ ਕੀ ।
ਦਯਾਰਾਮ ਥੀਂ ਆਦਿ, ਸਿਖ ਪਚਾਸ ਸਬ ।
ਇਕ ਥੀਂ ਇਕ ਸਵਾਇਆ, ਦੀਰਘ ਸੂਰਮੇ ।

---

† ਇਹ ਰਾਮ ਰਾਈਆ ਸਾਧੂ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜੋ ਬਾਬਾ ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ । ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ ਜੀ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਸ ਦੂਜੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ ਸਨ ।

* ਇਹ ਵਾਕਿਆ ੨੪ ਭਾਦਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਅਗਸਤ, ੧੬੮੮ ਈ:) ਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਬਾਬਾ ਰਾਮਰਾਇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਈ ਗਈ ਸੀ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਫੜੋ ਮਾਰ ਲੌ ਹੋਈ, ਤੇਗਾਂ ਖੜਕੀਆਂ ।
ਗੁਰਬਖਸ ਗਿਆ ਥੀ ਭਾਗ, ਮੇਲੇ ਬੀਚ ਤੇ ।
ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੋ, ਮੱਧ ਖਲੋਈ ਆਣ ਕੇ ।
ਖੰਡੇ ਘਤੇ ਮਿਆਨੀਂ, ਪੱਲੂ ਫੇਰਿਆ ।
ਮੰਨ ਬਚਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਤ, ਵਾਗਾਂ ਮੋੜੀਆਂ ।
ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਸੀ ਮੇਲਾ, ਪਹੁੰਚੇ ਪਾਂਵਟੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੀ ਠਾਨ, ਬੰਦਨ ਗੁਰਾਂ ਕੂੰ ।
ਬਿਰਥਾ ਸਕਲ ਸੁਨਾਈ, ਦੇਹਰਾ ਦੂਨ ਕੀ । ੫੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸੁਣੀ ਵਾਰਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਿਖਨ ਤੇ ਸੀ ਆਹਿ ।
ਰਾਮਰਾਈਆਂ() ਕਾ ਕਭੀ ਭੀ, ਕਰਯੋ ਨ ਮੂਲ ਵਿਸਾਹਿ । ੫੪ ।
ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਭ ਬਿਧ ਜਾਨਨ ਹਾਰ ।
ਪੰਥ ਉਪਾਵਨ ਕਾਰਨੇ, ਕਲਿ ਮੇ ਲਿਯੋ ਅਵਤਾਰ । ੫੫ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਛੁਕ ਦਿਨ ਸੁ ਇਸ ਭਾਂਤਿ ਬਿਤਾਯੋ । ਸੰਤ ਉਬਾਰ ਦੁਸ਼ਟ ਸਬ ਘਾਯੋ ।
ਨਗਰ ਪਾਂਵਟੇ ਜੋ ਚੱਲ ਆਵੈ । ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਗੁਰ ਥੀਂ ਪਾਵੈ ।
ਰਿੱਧ ਸਿੱਧ ਸਬ ਗੁਰ ਘਰ ਆਈ । ਆਵੈ ਖਾਲੀ ਭਰਿਆ ਜਾਈ ।
ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨਿੱਤ ਚੜੈਂ ਸ਼ਿਕਾਰ । ਨਦੀ ਉਰੇ ਕਬ ਜਾਵੈਂ ਪਾਰ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸ਼ਾਹ ਫਤੇ ਨਰੇਸ਼ । ਕੋਪਯੋ ਸੰਗ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ । ੫੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸਾਰਮੌਰ ਕੇ ਦੇਸ ਮੇਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ।
ਬਢਯੋ ਦੇਖ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀਆ, ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਯੋ ਸੁ ਆਪ । ੫੭ ।
ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਪੰਤਾਲ ਮੇਂ, ਚੜ੍ਹ ਆਏ ਨਰੇਸ਼† ।
ਅਸੂਨ ਮਾਸ ਕੀ 'ਠਾਰਵੀ, ਊਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ । ੫੮ ।

() ਗੁਰਬਖਸ਼, ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਦੇ ਚੇਲੇ ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਸਾਧੂ ਅਖਵਾਏ ।

† ਭੱਟ ਵਹੀ ਭਾਦਸੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਉਦੋਆ ਖੇਮੇ ਚੰਦਨੀਏ ਕਾ ਪੋਤਾ ਧਰਮੇ ਕਾ......ਰਮਾਨਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਬੂਆ (ਭੂਆ) ਕੇ ਬੇਟੇ ਸੰਗੋ ਸ਼ਾਹ ਜੀਤਮਲ ਬੇਟੇ ਸਾਦੂ ਕੇ ਪੋਤੇ ਧਰਮੇ ਕੇ ਖੋਸਲੇਖੜੀਆ ਗੈਲ ਈ ਅਸੂਨ ਮਿਤੀ ੧੮ ਸੰਬਤ ੧੭੪੫ ਕੋ ਭੰਗਾਨੀ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਜਮਨਾ ਗਿਰੀ ਕੇ ਮਧਿਆਨ ਰਾਜ ਨਾਹਨ ਏਕ ਘੜੀ ਦਿਨ ਖੜੇ ਰਨ ਜੁਝੰਤੇ ਸੂਰਿਓਂ ਗੈਲ ਸਾਮੇ ਮਾਥੇ ਜੂਝ ਕਰ ਮਰਾ ।

ਚੌਪਈ ।

ਸੁਹੀਏ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ ਸਾਰੀ । ਚੜਿਯੋ ਦਲ ਰਾਜਨ ਕੂੰ ਭਾਰੀ ।
ਮਨੀਏ* ਸਹਿਤ ਨਾਮੀ ਸਿੱਖ ਜੇਤੇ । ਰਾਖੇ ਸਬ ਤਕੜਾਇਓ ਹੇਤੇ ।
ਦਯਾਰਾਮ ਅਰ ਊਦਾ ਮਾਨਾ । ਜੇਤਾ ਜੇਠਾ ਚੰਦਨ ਦਾਨਾ ।
ਧਰਮਾ ਜਾਟ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਇ । ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਕੋਪਯੋ ਬਹੁ ਆਇ ।
ਮਰੇ ਅਨੇਕਾ ਭਗੀ ਸਿਪਾਹਿ । ਭਈ ਜੀਤ ਪ੍ਰਥਮ ਇਹ ਆਹਿ ।
ਮਚਯੋ ਜਹਿ ਇਹ ਘੋਰ ਸੰਗਰਾਮਾ । ਜਮਨਾ ਤੀਰ ਭੰਗਾ ਨਾਮਾ ।
ਨਦੀ ਗਿਰੀ ਕਾ ਸੰਗਮ ਜਾਹਿ । ਡੇਢ ਜਾਮ ਭੇੜਾ ਭਯੋ ਤਾਹਿ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜੀਤ ਘਰ ਆਏ । ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਬਾਜਨ ਬਜਵਾਏ । ੫੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਏਕ ਮਾਸ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਰਹੇ ਪਾਂਵਟੇ ਮਾਹਿ ।
ਸੰਤਨ ਕੀ ਰਛਿਆ ਕਰੀ, ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਘਾਰੇ ਤਾਹਿ । ੬੦ ।
ਸਹਿਰ ਪਾਂਵਟਾ ਛੋਰ ਗੁਰ, ਆਏ ਮੁਚਨ ਕਪਾਲ§ ।
ਪੁਰਬ ਮਨਾਇ ਆਗੇ ਚਲੇ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਲਾਲ । ੬੧ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਹਿਲੂਰ ਦੇਸ ਗੁਰ ਪਹੁਚੇ ਜਾਈ । ਮਨੀਏ ਕੀ ਕਹੁ ਕਥਾ ਸੁਨਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਆਲਸ ਕੂੰ ਤਿਆਗੈ । ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਨਿਸ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਗੈ ।

---

* ਦੇਸੂ ਭੱਟ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਦ ਭਾਈ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਊਦੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵਧਾਈ ਤੇ ਕਹੇ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੰਗ ਸਮੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਰਕਰਦਾ ਰਾਣੇ ਦਾ ਮਰਨਾ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :–

ਸਿਮਰ ਭਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਗਿਆਨ ਬਤਾਵੈ ਸੱਚਾ ।...
ਦਿਲੀ ਲਗ ਧਾਂਕ ਸੁਨੀ ਤੇਰੀ ਬੱਲੂ, ਤਤ੍ਰੈ ਜਾਨੈ ਸ਼ਾਹ ਚੁਗੱਤਾ ।
ਸੁਪੁਤ ਪੋਤਾ ਤਉ ਗਾਉ ਮਨੀ ਰਾਮ, ਰੋਸ਼ਨ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ।
ਪੈਲਾਂ ਹੇਠ ਭੰਗਾਨੀ ਮਾਰੀ, ਰਾਨਾ ਘਾਲ ਕੀਆ ਰਨ ਜਿੱਤਾ ।...

§ ੨੮ ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੮ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਆਏ ਸਨ ।

ਨਦਿ ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੀਰ ਮਹਿ, ਤੀਰਥ ਮੁਚਨ ਕਪਾਲ ।
ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ ਛੋਰ ਹਮ, ਆਏ ਤਹਾਂ ਉਤਾਲ ।...੨ ।
(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਯਾਨ ੭੧)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਮਨੀਆ ਮੱਜਨ ਕਰੈ । ਪਦ ਪੰਕਜ ਗੁਰ ਮਸਤਕ ਧਰੈ ।
ਨਿਸ ਦਿਨ ਕਰ ਸੇਵਾ ਮਨ ਮਾਂਜੇ । ਅੰਧੇਰੀ ਬਦ ਨ ਦੇਖੇ ਝਾਂਜੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜੁੱਧ ਮਹਿ ਆਗੇ । ਹੋਇ ਕਾਇਰ ਨਹਿ ਪੀਛੇ ਭਾਗੈ । ੬੨ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਭੇਜੀ ਪਾਤੀ ਗੁਰਾਂ ਢਿਗ, ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਰੇਸ਼* ।
ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਰਛਿਆ ਕਰੋ, ਚਢ ਆਯੋ ਤੁਰਕੇਸ਼ । ੬੩ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
ਪਹੁੰਚੇ ਗੁਰੂ ਨਦੌਨ ਮੇਂ, ਲੈ ਸਿਖਨ ਕੀ ਭੀਰ । ੬੪ ।

ਚੌਪਈ ।

ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਸੰਤਾਲੀਸ ਮਾਹਿ । ਚੇਤ ਮਾਸ ਕੀ ਬਾਈਸ ਆਹਿ ।
ਫਤੇ ਭਈ ਜੀਤ ਘਰ ਆਏ । ਰਾਜੇ ਅਪਨੇ ਧਾਮ ਸਿਧਾਏ ।
ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਇਸ ਭਾਂਤ ਬਿਤਾਯੋ । ਚੁਨ ਚੁਨ ਚੋਰ ਸਭੀ ਗਹਿ ਘਾਯੋ ।
ਮਨੀਏ ਤੇ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ । ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਇਸ ਸਮ ਨਹਿ ਕੋਈ ।
ਦਿਵਸ ਵਸੋਆ ਸੰਗਤ ਬੀਚ । ਗੁਰ ਦੀਵਾਨ ਮਨੀਏ ਕੂੰ ਕੀਚ() ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ । ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬਰਦਾ । ੬੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਰੈਨ ਦਿਵਸ ਸੇਵਾ ਕਰੇ, ਰਹਿ ਕਰ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ ।
ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਕਾ ਪਿਆਰ ਇਮ, ਜਿਮ ਚਕੋਰ ਤੇ ਚੰਦ । ੬੬ ।

---

* ਜੁਧ ਕਾਜ ਨ੍ਰਿਪ ਹਮੈ ਬੁਲਾਯੋ ।
ਆਪ ਤਵਨ ਕੀ ਓਰ ਸਿਧਾਯੋ ।...੧੧ ।

(ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੯)

() ੧ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ ਬਿ: (੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੧ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਰਵਾਲਸਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੀ _ਚ ਪਦਵੀ ਬਖਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ 'ਚੋਂ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਲਿਖਤੰ ਮਨੀ ਰਾਮ, ਬੇਟਾ ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ.. ਵਾਸੀ
ਅਲੀਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ । ਮਿਤੀ ੨ ਚੇਤ ਸੰਬਤ ੧੭੫੧ ਕੋ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਕੇ ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਹੋ ਕਰ ਆਏ, ਸੁਖ ਦੇ ਇਸਨਾਨ ।

(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਪੰਡਾ, ਵਹੀ ਹਰਿਦੁਆਰ)

ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਉਨਵਿੰਜਵਾਂ,* ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ।
ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰ ਪਤਿ, ਗਯੋ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਇ। ੬੭।

ਸੋਰਠਾ।

ਅਸੂਨ ਦਿਨ ਖੋੜਸ ਗਯੋ, ਕੀਆ ਪਿਆਨਾ ਸੁਰਗ ਕੂੰ।
ਪਾਛੇ ਗਾਦੀ ਪਰ ਬਹਯੋ, ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਚੰਦੇਲੀਆ। ੬੮।

ਦੋਹਰਾ।

ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਾਵਨ ਵਿਖੇ, ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ†।
ਵਿਸਾਖੀ ਕੇ ਦਿਵਸ ਮੈ ਕਲਗੀਧਰ ਮਹਾਰਾਜ। ੬੯।
ਚਰਨ ਪਹੁਲ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ, ਗਾਗਰ ਬੀਚ ਪਵਾਇ()।
ਚੌਪਤ ਰਾਇ ਥੀਂ ਜਯੋਂ ਕਹਯੋ ਦਿਓ ਨਦੀ ਮੱਧ ਰਖਵਾਇ। ੭੦।

ਸਵੈਯਾ।

ਪਹੁਲ ਦੀਯੋ ਕਹ ਥੀਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੂ, ਮਨੀਏ ਥੀਂ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਬਨਾਯੋ।
ਪਾਂਚ ਪੀਆਇ ਚੁਲੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੂੰ, ਪਾਂਚ ਵਾਰੀ ਗੁਰ ਫਤੇ ਬੁਲਾਯੋ।

---

* ਸਪਤ ਵਿੰਸਤਿ ਵਰਖ ਲੌ, ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਸੁਖ ਕੀਨਾ।
ਚਾਰ ਮਾਸ ਉਪਰ ਲਖੋ, ਮਨ ਮਾਹਿ ਪ੍ਰਬੀਨਾ। ੪੧।
ਬਾਜਤ ਡੰਕਾ ਕਾਲ ਕੋ, ਜਾਨਯੋ ਨਿਜ ਸੀਸਾ।
ਰਾਜ ਚੰਦ ਅਜਮੇਰ ਕੋ, ਤਬ ਦੀਨ ਮਹੀਸਾ।
ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਲਖੋ, ਇਕ ਊਨ ਪਚਾਸਾ।
ਗਾਦੀ ਦੈ ਨਿਜ ਪੁਤ੍ਰ ਕੋ, ਨ੍ਰਿਪ ਸੁਰਪੁਰਿ ਬਾਸਾ। ੪੨।
(ਬੇਦੀ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਸ਼ਿ ਵੰਸ਼ ਵਿਨੋਦ, ਅਧਿਆਇ ੧੦)

† ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਬਿ: ਨੂੰ ਵੈਸਾਖੀ (੩੦ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੯ ਈ:) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਜਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂਵੇ ਸੰਬਤ ੧੭੫੨ ਬਿ: ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੰਥ ਸਾਜਣ ਲਈ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਵਿਚ ਸਦਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

> ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਚਵੰਜੇ ੧੭੫੫ ਮਹਿ, ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਪੰਥ ਵਿਖੇ ਆਵੈਗਾ ਸੋ ਆਪਨੇ ਧਰਮ ਬਿਖੇ ਰਹੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲਿਜੁਗ ਗਿਰਾਸ ਲਏਗਾ।

() ਨਿਜ ਚਰਨ ਪਖਾਲ ਗਾਗਰੇ ਧਰਾ।
ਕਰ ਬੰਦ ਲਖੋਟਾ ਮੁਹਰ ਮੁਖ ਕਰਾ।
ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਹਿ ਅਮਾਨ ਧਰਾਇਆ।
ਖੰਡੇ ਕੀ ਪਹੁਲ ਹੁਕਮ ਕਰਾਇਆ॥
(ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪਾਂਚ ਚੁਲੀ ਮੱਧ ਆਂਖਨ ਡਾਰ ਕੈ, ਪਾਂਚ ਚੁਲੀ ਵਿੱਚ ਕੇਸਨ ਪਾਯੋ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਨੀਲੰਬਰ* ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ, ਤਨ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੂ ਕੇ ਸਜਾਯੋ। ੭੧।

ਦੋਹਰਾ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪਾਂਚ ਸੁਤ, ਪਾਂਚੋ ਖਰੇ ਕਰਾਇ।
ਪੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਭਏ ਖਾਲਸਾ, ਰਹੇ ਹਜੂਰ ਸਦਾਇ। ੭੨।
ਰਾਈਆ ਰੂਪਾ ਮਾਨ ਸਭ, ਸੰਗਤ ਬੀਚ ਖਲੋਇ।
ਪੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਭਏ ਖਾਲਸਾ, ਕਰਮ ਭਰਮ ਸਬ ਖੋਇ। ੭੩।

ਚੌਪਈ।

ਨਿਜ ਕਰ ਤੇ ਗੁਰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੀਯੋ। ਮਨੀਏ ਥੋ ਸਿੰਘ ਮਨੀਆ ਕੀਯੋ।
ਕਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਜਪੈ ਜਪੁ ਜਾਪ। ਛੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਤੀਨੋ ਤਾਪ।
ਸੁਤ ਮਿਆਨੋਂ ਧੂਪ ਧੁਖਾਇ। ਫਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੁਖੋਂ ਬੁਲਾਇ।
ਨੀਲੰਬਰ ਗਜ ਸਵਾ ਕਛਹਿਰੇ। ਦੇਗ ਸਹੀਦੀ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰੇ।
ਟੇਢ ਮੁਛਹਿਰੈ ਆਂਖੈ ਗਹਿਰੀ। ਗੁਰਬਖਸ ਦੁਸਟ ਜਹੇ ਸੋਧੇ ਜਹਿਰੀ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੁਸੈਨੀ ਖਾਨ†। ਉਪਰ ਗਿਰੀਸਨ ਚੜ੍ਹਿਯੋ ਆਨ। ੭੪।

ਦੋਹਰਾ।

ਦੋਹੀ ਫਿਰੀ ਹੁਸੈਨ ਕੀ, ਇਸ ਥੀਂ ਬਚਯੋ ਨ ਕਾਇ।
ਜੋ ਅੜਿਯੋ ਸੋ ਝੜ ਗਯੋ, ਜੇਰ ਭਏ ਸਬ ਆਇ। ੭੫।
ਕਟੋਚ ਕਹਿਲੂਰੀ ਮਿਲ ਸਬੀ, ਘੇਰ ਗੁਲੇਰੀ ਲੀਨ।
ਲਿਖ ਪਤੀਆ ਤਉ ਨਿਰਪ ਨੇ, ਭੇਜ ਗੁਰਾਂ ਕੋ ਦੀਨ। ੭੬।

ਚੌਪਈ।

ਪਹੁੰਚੀ ਖਬਰ ਗੁਰਾਂ ਢਿਗ ਐਸ। ਨੀਚ ਕਰਮ ਉਨ ਕੀਨੋ ਜੈਸ।
ਮਹਾਂ ਕੁਤਸਤ ਕਾਜ ਉਨ ਕੀਯੋ। ਅੰਨ ਦੇਸ ਮਹਿ ਰਹਿਨ ਨ ਦੀਯ।

---

* ਨੀਲੇ ਅੰਬਰ (ਵਸਤ੍ਰ) ਪਹਿਰਨ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਲਈ ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ ੪੧, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ (ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ), ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ (ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਛਿਬਰ) ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ)।

† ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ (ਅ. ੧੩) ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—
ਕਰਯੋ ਜੋਰ ਸੈਨੰ, ਹੁਸੈਨੀ ਪਿਯਾਨੰ। ਪ੍ਰਥਮ ਕੂਟ ਕੈ, ਲੂਟ ਲੀਨੇ ਅਵਾਨੰ।
ਪੁਨਰ ਡੱਢਵਾਲੰ, ਕੀਯੋ ਜੀਤ ਜੇਰੰ। ਕਰੇ ਬੰਦ ਕੈ, ਰਾਜ ਪੁਤ੍ਰਾਨ ਚੇਰੰ।
ਪੁਨਹ ਦੂਨ ਕੋ, ਲੂਟ ਲੀਨੋ ਸੁਧਾਰੰ। ਕੋਈ ਸਾਮਹ, ਹ੍ਵੈ ਸਕਯੋ ਨਹਿ ਗਵਾਰੰ।
ਲੀਯੋ ਛੀਨ ਅੰਨੰ, ਦਲੰ ਬਾਂਟ ਦੀਅੰ। ਮਹਾਮੂੜ੍ਹ, ਯੇ ਕੁਤਸੱਤੰ ਕਾਜ ਕੀਅੰ। ੩।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਕਹਿਲੂਰੀ ਆਦਿਕ ਰਾਜੇ ਗੈਲ । ਹਾ ਹਾ ਕਾਰ ਗਈ ਸਬ ਫੈਲ ।
ਪੜ ਪਾਤੀ ਸੰਗ ਸੈਨ ਪਠਾਈ । ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ ਜਗਤ ਕੇ ਰਾਈ ।
ਨਹਿ ਮਾਨੀ ਝਗਰਾ ਵਧ ਗਯੋ । ਦੂਹੂ ਤਰਫੀ ਜੁਧ ਹੋਵਤ ਭਯੋ ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿਕ ਔਰ । ਸਾਮੇ ਜੂਝੇ ਸੀ ਤਿਹ ਠੌਰ ।
ਮਰਜੋ ਹੁਸੈਨੀ ਬੀਚ ਮੈਦਾਨੈ । ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੂਝੇ ਤਿਹ ਠਾਨੈ ।
ਮਰੈ ਅਨੇਕਾ ਭਗੀ ਸਿਪਾਹੀ । ਜੀਤ ਗੁਪਾਲੇ ਕੀ ਭਈ ਆਹੀ ।
ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰ ਐਸ ਅਲਾਈ : 'ਰਾਖਿ ਲੀਯੋ ਹਮ ਕੋ ਜਗ ਰਾਈ ।'
ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਾਵਨ ਕੇ ਮਾਹਿ* । ਫਾਗ ਮਾਸ ਕੀ ਤੇਈਸ ਆਹਿ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਸ ਵਲ ਹ੍ਵੈ ਆਪ । ਮਾਰ ਨ ਸਾਕੈ ਤੀਨੋ ਤਾਪ । ੭੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਦਸਮ ਢਿਗ, ਥੇ ਪੁਰੀ ਬੀਚ ਅਨੰਦ ।
ਮਧ ਖਾਲਸੇ ਇਉਂ ਸੋਹੈ, ਜਿਉਂ ਤਾਰਨ ਮਹਿ ਚੰਦ । ੭੮ ।
ਕਥਾ ਰੋਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ, ਸੰਗਤ ਤਾਈ ਸੁਨਾਇ ।
ਅਨੰਦ ਪੁਰੇ ਇਮ ਸਮਾ ਕੁੱਛ, ਬੀਤ ਗਯੋ ਥੀ ਆਇ । ੭੯ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਕੇਤਕ ਕਾਲ ਬਤੀਤ ਭਏ ਪੁਨ, ਪੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਸੰਗਤ ਆਈ ।
ਦਰਸਨ ਕਰ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਭਏ ਸਬ, ਪਦ ਪੰਕਜ ਗੁਰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਈ ।
ਦ੍ਵੈ ਕਰ ਜੋਰ ਪੱਲੂ ਗਲ ਡਾਰ ਕੈ, ਹੇ ਜਗਦੀਸ ! ਸੁਨੋਂ ਬਿਨਤਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂ, ਚਾਚਾ ਜੀ ਆਪ ਕੇ,ਗਏ 'ਹਰਿ ਜੀ' ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਈ() ।੮੦।

ਦੋਹਰਾ ।

'ਹਰਿ ਜੀ' ਪਾਛੇ ਗੱਦੀ ਤੇ, ਬਹਯੋ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ[] ।
ਬਲ ਘਟਿਯੋ ਹੈ ਇਸ ਕਾ, ਸੰਗਤ ਸਾਥ ਨ ਕਾਇ । ੮੧ ।

* ਇਹ ਜੰਗ ੨੨ ਫੱਗਣ ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਬਿ: (੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ ।

() ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ, ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਪੋਤ੍ਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਦੇ ਬਾਦ, ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੬੯੬ ਬਿ: (੧੮ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੪੦ ਈ:) ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚਲਾਣਾ, ਵਿਸਾਖ ਵਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿ: (੧੭ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਇਆ ।

[] ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਘਰ ਦੀ ਫੁਟ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਨਾ ਟਿਕਾ ਸਕੀ । ਸੋਢੀ ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ ਹਰਿ ਗੋਪਾਲ ਤੇ ਕਵਲ ਨੈਨ (ਕੌਲ ਜੀ) ਨੇ, ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਇਆ । ਆਖਰ ਉਹ ਇਸੇ ਫੁਟ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਬਿ: ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਨਗਰ ਘਰਾਂਚੋ-ਢਿੱਲਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਕੋਠੇ ਜਾ ਰਹੇ (ਦੇਖੋ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰ ਬੰਸਾਵਲੀ ।)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਲਈ, ਭੇਜੋ ਸੇਵਾਦਾਰ।
ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦੀਏ ਛੋੜ ਗਏ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਬਾਰ। ੯੨।

ਚੌਪਈ।

ਸਤ੍ਹ ਸੈ ਪਚਵੰਜਾ ਆਹਿ। ਦਿਵਸ ਵੈਸਾਖੀ ਸੰਗਤ ਮਾਹਿ।
ਚਹੁੰ ਦਿਸਿ ਸਤਿਗੁਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਚਲਾਈ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਜਾਈ।
ਦੋ ਕਰ ਜੋਰ ਖਰਾ ਹੋ ਬੋਲਾ: 'ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ! ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਗੋਲਾ।'
ਕਹਿਯੋ 'ਸੁਧਾ ਸਰ ਨਗਰੀ ਜਾਵੈ। ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕੀ ਸੇਵ ਕਮਾਵੈ।'
ਪੰਚ ਸਿਖ ਗੈਲ ਕੀਏ ਤਿਆਰ। ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਔ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰ।
ਚੰਦਰਾ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਦਾਨ। ਪੰਚਮ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੁਰ ਹੋ ਕ੍ਰਿਪਾਲ। ਮੰਨ ਬੇਨਤੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ। ੯੩।

ਦੋਹਰਾ।

ਪਾਂਚ ਪਹੁਲੀਏ ਸਿਖ ਇਹ, ਗੁਰ ਕਾ ਖਾਸ ਦੀਵਾਨ।
ਲੈ ਆਗਿਆ ਤਬ ਖਸ਼ਟ ਇਹ, ਖਲ ਅਰਦਾਸ ਸੁਧਾਨ। ੯੪।
ਬੀੜ ਏਕ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ, ਫਰਰੈਦਾਰ ਨਿਸ਼ਾਨ।
ਦੇ ਵਿਦਾ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀਆ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ। ੯੫।

ਕਬਿੱਤ।

ਲੈ ਕੇ ਸੰਗਤ ਕੂੰ ਨਾਲ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਤਕਾਲ,
ਪਹੁੰਚਾ ਸੁਧਾ ਸਰ ਤਾਲ, ਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਂਵਦਾ।
ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਖਾਸ, ਕੀਆ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ,
ਪਹਿਲੇ ਕਰ ਅਰਦਾਸ, ਝੰਡਾ ਸਾਹਿਬ ਕੂੰ ਝੁਲਾਂਵਦਾ।
ਸਿੰਘ ਸੁਣ ਸੁਣ ਆਉਣ, ਆ ਕੇ ਦਰਸਣ ਪਾਉਣ,
ਫਤੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਬੁਲਾਉਣ, ਗੈਲ ਸਬ ਕੂੰ ਬਹਾਂਵਦਾ।
ਦਿੱਤੀ ਬਦਲ ਸੀ ਰੀਤ, ਮੀਣੇ ਭਏ ਭੈ ਭੀਤ,
ਭਈ ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਜੀਤ, ਭੱਟ ਦੇਗ ਵਰਤਾਂਵਦਾ। ੯੬।

ਦੋਹਰਾ।

ਦਿਨ ਦੂਨੀ ਰਾਤ ਚੌਗਨੀ, ਸੰਗਤ ਵਧਦੀ ਜਾਹਿ।
ਮੀਣਿਆ ਕਾ ਬਲ ਘੱਟ ਗਯੋ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਂ ਧਾਹਿ। ੯੭।
ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਜਾ ਵਸਯੋ, ਰਾਇ ਨਿਰੰਜਨ ਆਇ।
ਘਰਾਂਚੋਂ ਸੁਤ ਇਸ ਕਾ ਰਿਹਾ, ਨਾਮ ਦਖਣੀ ਰਾਇ। ੯੮।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

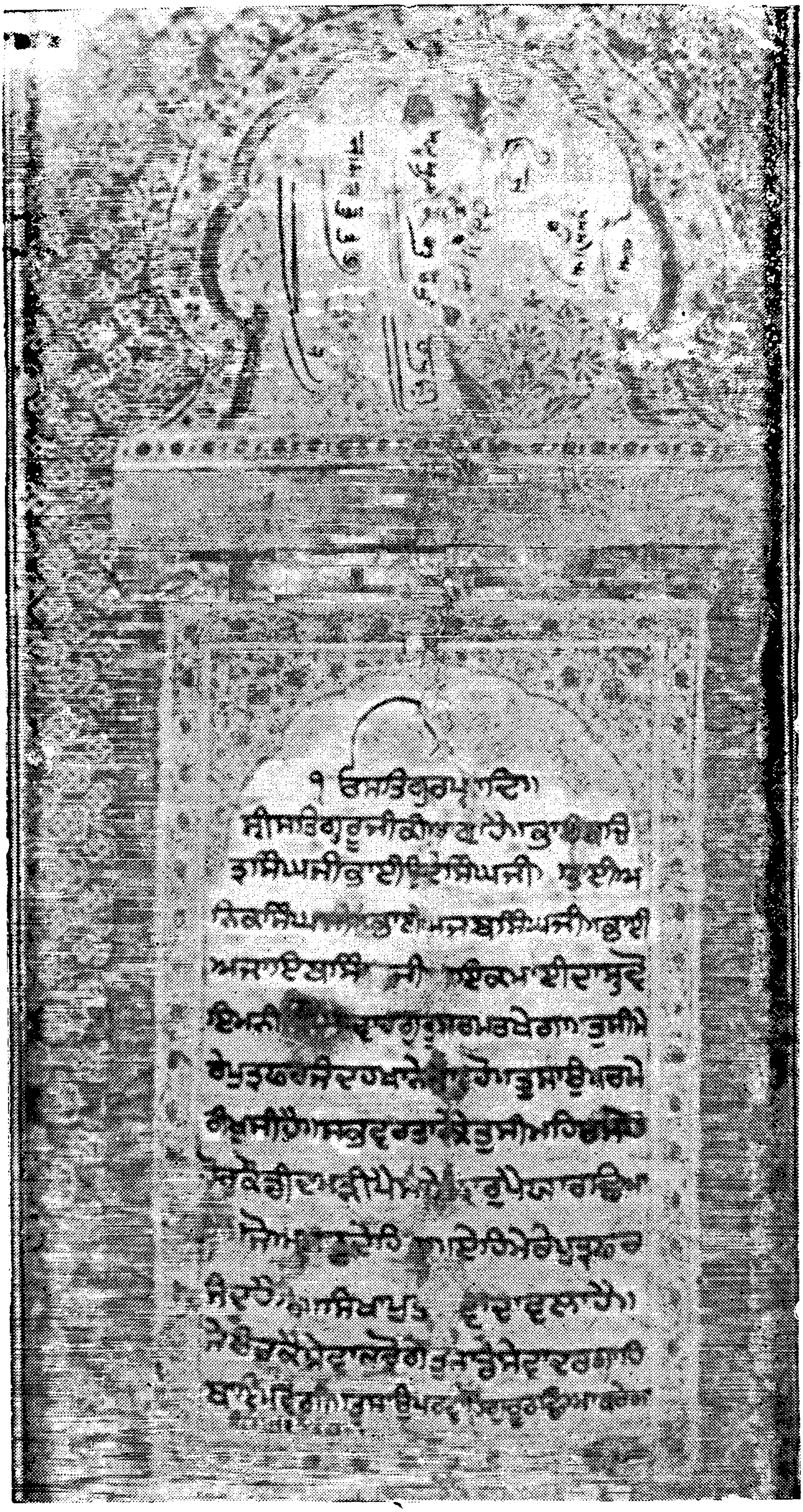

ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਕਬਿੱਤ ।

ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਕਥਾ ਹੋਵੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਰਾਜ ਜੂ ਕੀ,
ਬੁੰਗੇ ਹੈ ਅਕਾਲ ਨਿਤ, ਲਗਦਾ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ।
ਰਹਿਤ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ, ਦੱਸੇ ਨਿਤ ਸੰਗਤਾਂ ਕੂੰ,
ਖਰੇ ਖੋਟੇ ਵਾਲੀ ਨਿਤ, ਹੋਂਵਦੀ ਪਛਾਨ ਜੀ ।
ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਹੁਲ ਦੇਵੇ, ਆਪਭਿਲਾਖੀਆਂ ਕੋ,
ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸਜ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਜੀ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਵੇਂ ਕਿਵੇਂ, ਬੀਤ ਗਏ ਬਰਖ ਕਈ,
ਸੁਧਾ ਸਰ ਵਿਖੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੋ ਪਛਾਨ ਜੀ । ੮੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੂ, ਆਏ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ ।
ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਕਾ ਪਿਆਰ ਇਮ, ਜਿਮ ਚਕੋਰ ਤੇ ਚੰਦ । ੯੦ ।
ਸੇਵਾ ਸੁਣ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਦਇਆਲ ।
ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਤਕਾਲ । ੯੧ ।

ਚੌਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੋ ਦੇ ਵਡਿਆਈ । ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ ਕੇ ਮੱਧ ਲਿਖਾਈ() :
"ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ । ਤਿਸੁ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤ ਸੁਆਮੀ ।"
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਐਸ ਹੈ ਕਰਨੀ । ਇਕ ਜਿਹਵਾ ਸੇ ਜਾਇ ਨ ਬਰਨੀ ।
ਇਨ ਕੇ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ ਸਾਰੇ । ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਸਣ ਪਰਿਵਾਰੇ ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਸੀ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ । ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਕੇ ਸਬੀ ਮੁਰੀਦ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਵਾਰੋ ਕਾਜ । ਮਮ ਸੇਵਕ ਕੀ ਰਾਖੋ ਲਾਜ । ੯੨ ।

() ਉਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਦੇਖੋ ਫੋਟੋ) ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਜਾ ਹੈ । ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸੁ ਵੋਇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਹਗੁਰੂ ਸਰਮ ਰਖੇਗਾ । ਤੁਸੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦਹ ਖਾਨੇ ਜਾਦ ਹੋ । ਤੁਸਾ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਖੁਸੀ ਹੈ । ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਕੇ ਤੁਸੀ ਮਹਿਰਮ ਹੋ । ਹੋਰ ਕੌਡੀ ਦਮੜੀ ਪੈਸਾ ਧੇਲਾ ਰੁਪੈਯਾ ਰੱਛਿਆ ਦਾ ਜੋ ਅਸਾਨੂੰ ਦੇਏਗਾ । ਇਹ ਮੇਰੇ ਫਰਜੰਦ ਹੈਨ । ਸਿਖਾ [ਪੁਤਾ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵੇਲਾ] ਹੈ । ਜੋ ਲੋਚ ਕੈ ਸੇਵਾ ਕਰੋਗੇ ਤੁਸਾਡੇ ਸੇਵਾ ਦਰਗ਼ਾਹਿ ਥਾਇ ਪਵੇਗੀ । ਤੁਸਾ ਉਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਛਿਆ ਕਰੇਗਾ । ਸੰਵਤ ੧੭੬੦ ਮਿਤੀ ਕਤਕ ੧ (ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ੫)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੋਹਰਾ ।

ਲੈ ਆਗਿਆ ਗੁਰਾਂ ਥੀਂ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ ।
ਪਹੁੰਚਾ ਨਗਰੀ ਸੁਧਾ ਸਰ, ਗੁਰ ਕਾ ਖਾਸ ਦੀਵਾਨ । ੯੩ ।
ਪੁਰ ਅਨੰਦ ਕਈ ਜੁੱਧ ਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ।
ਛੋਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਗਰ ਕੋ, ਗਏ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ । ੯੪ ।

ਚੌਪਈ ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਂ ਇਹ ਸੁਨ ਪਾਈ । ਛੋਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਏ ਜਗਰਾਈ ।
ਮਾਤਾ ਸਹਿਤ ਸਜਾਦੇ* ਚਾਰੇ । ਹੋ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰ ਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ ।
ਮੁਕਤੇ ਪਾਂਚ ਪਿਆਰੇ ਤੀਨ । ਸੁਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਂਚੋ ਚੀਨ ।
ਅਪਰ ਸਿੰਘ ਲਰ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਏ । ਨਾਮ ਸਭਸ ਨਹੀਂ ਜਾਤ ਗਿਨਾਏ ।
ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਮਾਹੀ । ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲੈ ਸੰਗਤ ਸਾਥ । ਪਹੁੰਚ ਗੁਰੂ ਢਿਗ ਟੇਕਯੋ ਮਾਥ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੁਰ ਥੀਂ ਬਲਿਹਾਰੇ । ਧਰਮ ਹੇਤ ਜਹਿ ਵਾਰੇ ਚਾਰੇ । ੯੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦਿਸਾ ਦਖਣ ਜਬ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਕੀਆ ਪਿਆਨਾ ਆਹਿ ।
ਗਏ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੈਲ ਤਬ, ਸੁਨੋ ਕਥਾ ਅਬ ਤਾਹਿ । ੯੬ ।
ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਨਾ ਬਘੌਰ ਇਕ, ਜਹਿ ਪਹੁੰਚੇ ਗੁਰ ਨਾਥ ।
ਲਰਿਆ ਤਹਿ ਇਕ ਭੂਮੀਆ,† ਸ੍ਰੀ ਖਾਲਸੇ ਸਾਥ । ੯੭ ।

ਚੌਪਈ ।

ਭਈ ਜੀਤ ਝਗਰਾ ਮੁਕ ਗਯਾ । ਬਧਤ ਬਿਖਾਧ ਵਿੱਚੇ ਰੁਕ ਗਯਾ ।
ਬੀਤੀ ਰੈਣ ਚੜ੍ਹਿਆ ਦਿਨ ਆ ਕੇ । ਬੈਠੇ ਗੁਰੁ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਦਿਕ ਔਰ । ਬੁਢੇ ਕਾ ਸੀ ਰਾਮ ਜੋ ਕੌਰ ।()

---

* ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਜੁਧ ਕਰ ਜੂਝੇ ਚਮਕੌਰ ।
ਸੀਰੰਦ ਬਿਖੈ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ, ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਕੀ ਠੌਰ । ੧੦੭ ।
(ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ "ਹੰਡੂਰੀ", ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ)

† ਭੂਮੀਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਏਥੇ ਬਘੌਰ ਦਾ ਭੂਮੀਆ (ਸਰਦਾਰ) ਮਹਾਂਨੰਦ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮੋਖਰਾ ਸਮੇਤ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੯-੨੦ ਚੇਤ੍ਰ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: (ਮਾਰਚ, ੧੭੦੭ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ।

() ਬਾਬੇ ਬੁਢੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਜੀ ।

ਦੇ ਧੀਰਜ ਗੁਰ ਪਿਛਾਂ ਹਟਾਏ । ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ ਜਗਤ ਕੇ ਰਾਏ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ । ਪਹੁੰਚੇ ਆਇ ਸੁਧਾ ਸਰ ਤੀਰ । ੯੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੱਖਣ ਦਿਸ ਸਤਿਗੁਰ ਗਏ, ਸੰਗਤ ਭਈ ਉਦਾਸ ।
ਧੀਰਜ ਦੇਵੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਰਚ ਸਾਖੀਆਂ ਖਾਸ । ੯੯ ।
ਇਸੀ ਤਰਾਂ ਬੀਤਤ ਭਏ, ਢਾਈ ਕੁ ਬਰਖ ਬੀ ਆਨ* !
ਵੈਸਾਖੀ ਕੇ ਦਿਵਸ ਪੈ, ਸੰਗਤ ਜੁੜੀ ਮੁਹਾਨ । ੧੦੦ ।

ਕਬਿੱਤ ।

ਕਰਨ ਦੀਦਾਰ ਆਈਆਂ, ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਸੋਏ ਤੇ ਸੀ,
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ ਕੰਮ, ਕੀਤਾ ਸੀ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ।
ਮੀਣਿਆਂ ਚੋਂ ਮੁਖੀ ਇੱਕ, ਚੂਹੜਮਲ ਖਤ੍ਰੀ ਸੀ,
ਨਿਰੰਜਨੀ() ਦੇ ਵਲੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ।
ਹੰਕਾਰਿਆ ਧਿਕਾਰਿਆ ਤੇ, ਦੋਖੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸੀ,
ਸੰਗਤ 'ਚ ਬੈਠ ਕੰਮ, ਕਰੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬੜਾ ਪੁਤ, ਚੂਹੜ ਦਾ ਸੀ ਰਾਮੂ ਮਲ,
ਬਾਪ ਗੋਲੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ, ਕਰੇ ਖੁਟਿਆਈ ਦਾ । ੧੦੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮੂ ਮਲ, ਉਭੇ ਚੂਹੜ ਕੇ ਪੂਤ ।
ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਸੋ ਪਹੁਲੀਆ, ਰਾਮੂ ਮਲ ਸੀ ਊਤ । ੧੦੨ ।
ਰਾਮੂ ਬੀਂ ਕਛੁ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ, ਮੰਗੇ ਤੂਤ ਸੀ ਮੋਲ ।
ਕਹਿੰਦਾ 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੇਵਣੇ', ਬੋਲਿਆ ਬੋਲ ਕੁਬੋਲ । ੧੦੩ ।

---

* ਇਨ੍ਹਾਂ, ਢਾਈ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਕਈ ਉਲਟ ਫੇਰ ਹੋਏ । ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਦ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬੇਦਾਰ ਬਖ਼ਤ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ-ਪੁਤ੍ਰ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ, ਹਾਕਮ ਸੀਹੰਦ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਨਦੇੜ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਜਮਸ਼ੇਦ ਖਾਨ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ, ਅਖੀਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੋਰ ਆਪ ੬ ਕਤਕ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ:(੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ । ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਿਦਰ ਸ਼ਹਿਰ (ਜਫ਼ਰਾਬਾਦ) ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ੨੯ ਕਤਕ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੩੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਤਮੀ ਖਿਲੱਤ ਭਿਜਵਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ । (ਵੇਖੋ, ਅਖ਼ਬਾਰਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ)

()ਭਾਵ-ਸੋਢੀ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦਾ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਸੀ ।

ਸਵੈਯਾ ।

'ਕਹਾਂ ਗਿਆ ਗੁਰੂ ਛੋਰ ਤੁਸਾਂ ਕੂੰ, ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਹੌਂ ਜਿਨ੍ਹੰ ਆ ਕੇ ।
ਬੋਲੋ ਉਸੇ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੁਮ, ਚਲਾ ਗਿਆ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟਾ ਕੇ ।
ਜਿਨ੍ਹ ਕਹੌਂ ਸਬ ਥਾਂਈਂ ਸਹਾਇਕ, ਚਾਰੇ ਗਿਆ ਪੁੱਤ ਥੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇਵਨੇ ਤੁਤ ਮੈਂ, ਭਾਵੇਂ ਲਿਆਵੋ ਸਿੰਘ ਮੁਹਕਮ ਜਾ ਕੇ।੧੦੪।

ਦੋਹਰਾ ।

ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੀਣਾ ਮਸੰਦ ।
ਵਰਤਣ ਕੀਤੀ ਬੰਦ ਸੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ ।੧੦੫।
ਨਿੰਦਾ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਕੀ, ਕਰੀ ਦੁਸ਼ਟ ਥੀ ਆਇ ।
ਪਕਰ ਖਾਲਸੇ ਬਾਗ ਥੀਂ, ਮੁਖ ਜੂਤਨ ਮਾਰ ਕਰਾਇ* ।੧੦੬।

ਚੌਪਈ ।

ਗੁਰ ਕੀ ਨਿੰਦਾ ਸੁਨੇ ਨ ਕਾਨ । ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਥੀਂ ਗੁਰ ਇਉਂ ਫਰਮਾਨ ।
ਕੂੜ ਕੁਸੱਤ ਜਹਿ ਮੁਖ ਥੀਂ ਕਹਯੋ । ਮੂੰਡ ਸਜਾਇ ਪਨੀਪਨ ਥੀਂ ਦਯੋ ।
ਰਾਖੇ ਭਾਗ ਚੂਹੜ ਪੈ ਆਇ । ਸਕਲ ਬਾਰਤਾ ਦਈ ਸੁਨਾਇ ।
ਸੁਣ ਕਰ ਆਗ ਬਦਨ ਕੂੰ ਲਾਗੀ । ਕਲਹ ਦੁਸ਼ਟ ਕੇ ਮੂੰਡ ਥੀਂ ਜਾਗੀ ।
ਮੁਹਕਮ ਮੇਰਾ ਇਨੈ ਬਿਗਾਰਾ । ਆਜ ਪਕਰ ਰਾਮੂ ਕੂੰ ਮਾਰਾ ।
ਇੱਜਤ ਘਣੀ ਮੋਰ ਇਨ ਲਾਹੀ । ਅੱਤ ਸਿਖੜਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਚਾਈ ।
ਬੀਚ ਚੱਕ ਥੀ ਇਨੈ ਕਢਾਊਂ । ਓਹਰੀ ਖਤ੍ਰੀ ਤਦੇ ਸਦਾਊਂ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਸੋਇ । ਉਸ ਸਾਚੇ ਕੂੰ ਭਾਵੈ ਜੋਇ ।੧੦੭।

ਦੋਹਰਾ ।

ਗੈਲ ਪੜੋਸੀ ਚੂਹੜ ਤਉ, ਮਸਲਤ ਕੀਨੀ ਆਨ ।
ਸਿੰਘਾ ਕੂੰ ਪਕੜਾਨ ਹਿਤ, ਲਈ ਦੁਸ਼ਟ ਸੀ ਠਾਨ ।੧੦੮।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਮਝਾਇਆ, ਨਹਿ ਸਮਝਿਆ ਸ਼ੈਤਾਨ ।
ਖਾਂ ਅਸਲਮ ਢਿਗ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਮੰਦ ਮਤੀ ਹੈਵਾਨ ।੧੦੯।

---

* ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ 'ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਚੌਪਈ ।

ਲਿਖ ਪਰਵਾਨਾ ਭੇਜਯੋ ਖਾਸ । ਸੂਬੇ ਚੱਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ।
ਕਰ ਮਸਲਤ ਭੇਜਯੋ ਡਲਵਾਈ । ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ* ਸਮਝਾ ਕੈ ਭਾਈ ।
ਪੱਖੀ ਮੀਣੇ ਦੇ ਗਏ ਚੱਲ । ਮੁੱਕਣ ਨ ਦਿੱਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ।
ਲਾਹੌਰੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ() ਥੀਂ ਆਦਿ । ਪਏ ਬੀਚ ਨਹਿ ਵਧੇ ਬਿਖਾਧ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ।
ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਆ ਹਾਲ ਸੁਨਾਇਆ । ੧੧੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਲਵਪੁਰੀ ਦਿਆਂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ, ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਅਰਦਾਸ ।
ਚੂਹੜ ਕੁਵੱਲਾ ਬੋਲਦਾ, ਨਿਤ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪਾਸ । ੧੧੧ ।
ਆਇਆ ਸੁਨਿਆ ਚੂਹੜ ਮਲ, ਨਗਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਲਾਇਆ, ਨਹਿ ਆਇਆ ਤਿਸ ਪਾਸ । ੧੧੨ ।

ਚੌਪਈ ।

ਪੱਟੀਓਂ ਸੂਹੀਏ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ : ਮੀਣੇ ਅਤਿ ਬਹੁਤ ਹੈ ਚਾਈ ।
ਹਰਸਾ ਆਉ ਸੰਝ ਸਵੇਰ । ਹੋਈ ਤਿਆਰੀ ਨਹਿ ਉਸ ਡੇਰ ।
ਸੁਣ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਸਲਤ ਕੀਨੀ । ਇਵ ਸਲਾਹ ਸਭਨ ਇਹ ਦੀਨੀ ।
ਤੁਲ ਦੁਸ਼ਟ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਮਾਨ । ਹੁਣ ਇਸ ਚਾਹੀਏ ਸੋਧਣਾ ਆਨ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਮ ਨਿਸਾ ਬਿਤਾਈ। ਭਈ ਭੋਰ ਸੋਧਯੋ ਤਹਿ ਜਾਈ । ੧੧੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਾਰ ਪਨੀਹਨ ਕੀ ਦਈ, ਦੀਯੋ ਮੂੰਡ ਸੁਜਾਇ ।
ਘਰ ਤੇ ਫਿਰ ਧਾਵਾ ਕੀਯੋ, ਲੂਟਯੋ ਸਭੀ ਬਣਾਇ । ੧੧੪ ।

---

* ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਨਗਰ ਵਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਟਰ ਗੋਤ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜੋਧੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਮਾਘ ਵਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੭੯ ਬਿ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੋਮਨ ਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ੨੨ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ।

() ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਖਤ ਮਲ ਸੂਰੀ ਖਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਭਾਈ ਸਬਲੇ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਨਗਰ ਜਲਾਲਪੁਰ ਜੱਟਾਂ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ । ਬਖਤ ਮਲ ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਸੀ । ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਬੀਬੀ ਜੈ ਦਈ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ, ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ । (ਦੇਖੋ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਬਖਤ ਮਲ, ਤਵਰੀਖੇ ਸੋਹਦਰਾ, ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲਾ ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਵਦਾਵਣ; ਸਵਾਨਿਹ ਉਮਰੀ ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਪੁਰੀ ਸਿਆਲਕੋਟੀ)

ਭੇਜ ਪਾਤੀਆਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘਨ ਲੀਆ ਬੁਲਾਇ ।
ਪਹੁੰਚੇ ਸਿਰ ਲੱਥ ਸੂਰਮੇ, ਧਰਮ ਜੁਧ ਜਹਿ ਚਾਇ । ੧੧੫ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਘਰ ਲੁਟਾਇ ਤੇ ਖਾਇ ਕੇ ਮਾਰ ਸੀ, ਪਹੁੰਚ ਗਯੋ ਪੱਟੀ ਮਾਹਿ ਸੀ ਧਾਈ ।
ਰੋਯੋ ਬੀਚ ਕਚਹਿਰੀ ਮੇਂ ਜਾਇ ਕੈ, ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਤੇਰੀ ਹੈ ਦੁਹਾਈ ।
ਮਾਰ ਉਜਾਰ ਦੀਯੋ ਮੁਹਿ ਖਾਲਸੇ, ਆਇ ਤੱਕੀ ਅਬ ਤਉ ਸਰਨਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਭ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ, ਮਾਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਏ ਭਗਾਈ । ੧੧੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਲੋਹਾ ਲਾਖਾ ਹੋ ਗਯੋ, ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ।
ਥੀ ਸਕੀਰੀ ਏਸ ਕੀ, ਚੂਹੜ ਮਲ ਕੇ ਨਾਲ । ੧੧੭ ।
ਵਿਉਂਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਢਣ ਦੀ, ਲਈ ਤਬ ਹਰਸੇ* ਠਾਨ ।
ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੀਚ ਅਬ, ਹੋਵੇਗਾ ਘਮਸਾਨ । ੧੧੮ ।

ਦ੍ਵੈਯਾ ।

ਸੂਹੀਆ ਆਇਆ ਪਾਸ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਹਰਸੂ ਕਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ।
ਭਖ ਲਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖਾਲਸੇ, ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਸੁਣ ਪਾਈ ।

---

* ਹਰਸਾ, ਜਾਂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਪੱਟੀ ਦਾ ਅਮੀਰ ਸੀ । ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਝੜਪ ਹੋਈ, ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਕਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਜੋ ਅਮੀਨ ਹਰਿ ਸਹਾਇ, ਰੱਯਤ ਸਭ ਬੁਲਾਈ ।
ਦੇਹੋ ਛੇੜਾ ਨਾਲ ਅਸਾਡੇ, ਢਿਲ ਨ ਕਰਹੋ ਕਾਈ ।
ਮਾਰੀਂ ਸਿੰਘ ਨਿਕਾਲੀਂ ਚੱਕੋਂ, ਜਾਸਨਿ ਕੇਹੜੀਂ ਜਾਈ ।
ਦਰਸ਼ਨ ਸੁਣਿਆ ਸਿੰਘਾਂ ਕੀਤੀ ਮਸਲਤ, ਚੋਟ ਨਗਾਰੇ ਲਾਈ । ੨੦ ।...
ਤੀਨ ਪਹਿਰ ਕਾ ਭੇੜਾ ਹੋਇਆ, ਦਾਰੂ ਸਭ ਨਖੁੱਟੇ ।
ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਰਿਆ ਹਰਿ ਸਹਾਇ, ਭਈ ਗੁਬਾਰੀ ਮਾਰ ਉਥਾਂਈ ਸੁੱਟੇ । ੨੬ ।
– (ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ)

ਇਹ ਜੰਗ-ਭੱਟ ਵਹੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ੯ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ: ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਲਖੀਏ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਗੋਧੂ ਕਾ......ਬੜ੍ਹਤੀਆ ਕਨਾਵਤ ਮਿਤੀ ੯ ਵਿਸਾਖ ਸੰਬਤ ੧੭੬੬ ਕੋ, ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਸਾਮੇਂ ਮਾਥੇ ਰਨ ਮੇਂ ਜੂਝ ਕਰ ਮਰਾ ।
(ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਦੋ ਬੰਸੀ ਬੜ੍ਹਤੀਆਂ ਕੀ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਨਿਕਟ ਰਾਮਸਰ ਹੋਇ ਇਕੱਠੇ, ਵਲਗਣ ਲੀਯਾ ਵਲਾਈ ।
ਢੁਕੀ ਫੌਜ ਨੇੜ ਜਦ ਆ ਕੈ, ਸਿੰਘਾਂ ਛਲਕ ਕਰਾਈ ।
ਨਿਕਲੈ ਸਿੰਘ ਭਗਉਤੀਆਂ ਫੜ ਕੈ, ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਏ ਸਹਾਈ ।
ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਖੜਕਿਆ ਲੋਹਾ, ਪਹਿਰ ਤੀਨ ਜਾਂ ਢਾਈ ।
ਮਾਰਿਆ ਹਰਸੂ ਬੀਚ ਮਦਾਨੈ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡਲਵਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨੇ, ਖਾਲਸੇ ਪੈਜ ਰਖਾਈ । ੧੧੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਹੋਈ ਹਾਰ ਤੁਰਕੇਸ਼ ਕੀ, ਬਹੁਤ ਮਰੇ ਸਰਦਾਰ :
ਹਾਹਾਕਾਰ ਘਰ ਮੀਣਿਆਂ, ਸਿੰਘਨ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ । ੧੨੦ ।
ਚੂਹੜੂ ਓਹਰੀ ਪਿਟਿਆ, ਬੀਚ ਕਚਹਿਰੀ ਜਾਇ ।
ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੁਨ ਕਾਂਪਿਆ, ਸੂਬਾ ਅਸਲਮ ਖਾਇ । ੧੨੧ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਹੋਈ ਹਾਰ ਮਰੇ ਸਰਦਾਰ ਬਹੁ, ਮੱਚ ਗਈ ਸਬ ਹਾਹਾਕਾਰਾ ।
ਤਉ ਅਸਲਮ ਖਾਨ ਵੀਚਾਰ ਕੀਯੋ ਇਹ, ਸਦ ਸਭੀ ਉਨ ਅਹਿਲਕਾਰਾ ।
ਸੁੱਤੇ ਸਿੰਘ ਜਗਾਇ ਲਏ ਹਮ, ਵਧ ਗਯੋ ਅਬ ਬਹੁਤ ਪੁਆਰਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿ ਲੈ, ਚੱਕੋਂ ਦੀਯੋ ਸਭ ਤਾਈਂ ਨਿਕਾਰਾ ।੧੨੨।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਰ ਮਸਲਤ ਇਮ ਖਾਨ ਨੈ, ਦੇਵਾ ਲੀਯੋ ਬੁਲਾਇ* ।
ਗੈਲ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਨ ਕੀ, ਚੜ੍ਹੀ ਲਵਪੁਰੋਂ ਆਇ । ੧੨੩ ।
ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਤਯਾਰ ਸੀ, ਮਰਨ ਮਾਰਨਾ ਮੰਡ ।
ਖੇਲਣ ਹੇਤ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਨ, ਲਈਆਂ ਭਗਉਤੀਆਂ ਚੰਡ । ੧੨੪ ।

---

* ਅਸਲਮ ਖਾਨ ਪਰਵਾਨਾ ਭੇਜਿਆ, ਸਭ ਜਮਾਤ ਬੁਲਾਈ ।
ਦੇਵਾ ਜੱਟ ਸ਼ਿਤਾਬ ਬੁਲਾਇਓ, ਢਿਲ ਨ ਕਰਹੋ ਕਾਈ ।
ਰਾਤਿ ਪ੍ਰਾਤੀ ਚਕੁ ਮਾਰੀਐ, ਕਰਿ ਕੈ ਵੱਡੀ ਧਾਈ ।
ਦਰਸ਼ਨ ਸੁਣਿਆ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ ਹੋਏ, ਸਭਨਾਂ ਫਤੇ ਬੁਲਾਈ । ੨੯ ।

(ਕਵਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ)

ਕਬਿੱਤ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਰਾਜ(), ਕਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਕਾਜ,
ਰਖੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਲਾਜ, ਗੁਰੂ ਆਪ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ।
ਸੁਣਾ ਵਾਕ ਥੋ ਅਕਾਲੀ, ਭਖੀ ਖਾਲਸੇ ਕੂੰ ਲਾਲੀ,
ਗੁਰੂ ਆਪ ਸਾਡਾ ਵਾਲੀ, ਉਨ੍ਹੇ ਕਟਨੇ ਕਲੇਸ਼ ਜੀ ।
ਕਰ ਅਰਦਾਸ ਫੌਜ, ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਚਲੀ ਖਾਸ,
ਗਈ ਰਾਮਸਰ ਪਾਸ, ਗੈਲ ਲਰਨ ਤੁਰਕੇਸ ਜੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬਲਿਹਾਰੀ, ਜਾਵਾਂ ਖਾਲਸੇ ਥੀਂ ਵਾਰੀ,
ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰੀ ਆਯਾ, ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲੰਕੇਸ਼ ਜੀ । ੧੨੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੇਵਾ ਲੈ ਮੁਲਖਈਆ, ਔਰ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਨ ।
ਆਯਾ ਚੜ੍ਹ ਗੁਰ ਚੱਕ ਤੇ, ਪਰਨ ਲਗੋ ਘਮਸਾਨ । ੧੨੬ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
ਲਗੇ ਲਰਨ ਤੁਰਕੇਸ਼ ਸੰਗ, ਲੈ ਸਿੱਖਨ ਕੀ ਭੀਰ । ੧੨੭ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਵੱਜੇ ਢੋਲ ਨਗਾਰੇ ਧੱਗਾਂ ਘੂਰੀਆਂ ।
ਧੂਹ ਲਈਆਂ ਸਰਵਾਹੀਆਂ, ਮਾਸਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ।
ਤੀਰੀਂ ਛਹਿਬਰ ਲਾਈ, ਤੱਕ ਤੱਕ ਜੋਧਿਆਂ ।
ਪਾਉਂ ਵਧਾਵਣ ਅੱਗੇ, ਧਾਵਣ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ।
ਸ਼ੀਹਾਂ ਵਾਂਗੂ ਬੁੱਕਣ, ਭਰੇ ਥੀ ਰੋਹ ਮੇਂ ।
ਦੇਵੇ ਕੂੰ ਸਿੰਘ ਘੇਰਣ, ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਕੇ ।

() ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਜਦ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਕਸੂਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹਵਾਲਾ ਦੇਖੋ :

ਲੇਹੁ ਦਰਬਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਵਾਜ । ਦੇਉਗਾ ਬਚਨ ਹੋਣ ਕਾਜ ਅਕਾਜ । ੨੯ ।
...ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੱਚੀ ਹੈਂ ਦੇਹ । ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਕੋ ਸੱਚ ਵਾਕ ਦੇਹ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਜੀ, ਸਫ਼ਾ ੩੮੭)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਭਾਗ ਗਯਾ ਰਣ ਛੋਰ ਮੋਰ ਤੁਰਗ ਕੂ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲਲਕਾਰੇ ਫੜ ਲਓ ਜਾਇ ਨਾ ।
ਢਾਈ ਪਹਿਰ ਆ ਹੋਇਆ ਸੰਘਰ ਜੰਮ ਕੇ ।
ਤੀਨ ਕੋਸ ਕਾ ਪੀਛਾ ਕੀਆ ਖਾਲਸੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬਲਿਹਾਰ ਰਾਖੀ ਪੈਜ ਗੁਰ ।
ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਤਕਾਈ ਬਾਜਾਂ ਵਾਲਿਆ । ੧੨੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਢਾਈ ਜਾਮ* ਭੇੜਾ ਭਯੋ, ਮਰਨ ਮਾਰਨਾ ਮੰਡ ।
ਦੁਸ਼ਟ ਉਭੇ ਬਚ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਚੂਹੜੂ ਦੇਵਾ ਘੰਡ । ੧੨੯ ।
ਤੀਨ ਕੋਸ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਥੀਂ, ਹੋਇਆ ਇਹ ਘਮਸਾਨ ।
ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਛਿਆਹਟ ਆਹਾ, ਮਧ ਵਿਸਾਖ() ਪਹਿਚਾਨ । ੧੩੦ ।

ਕੁੰਡਲੀਆ ।

ਦੇਵੇ ਪਾਪੀ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾ, ਨੇਮ ਧਰਮ ਗਯੋ ਛੁਟ ।
ਕਾਈ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਂਵਦਾ, ਗਈ ਹੀਏ ਕੀ ਫੂਟ ।
ਗਈ ਹੀਏ ਕੀ ਫੂਟ, ਦੁਸ਼ਟ ਪਯਾ ਘਰ ਘਰ ਡੋਲੇ ।
ਮਾਰਿਆ ਗੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਕਾ, ਹੈ ਹਰ ਕੋਈ ਬੋਲੇ ।
ਕਹੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ 'ਭੱਟ', ਕਾਲਾ ਮੂੰਹ ਸਾਰੇ ਹੋਇਆ ।
ਮਰਿਆ ਕੁਮੱਤੇ ਨੀਚ, ਬੀਜ ਸੀ ਜੈਸਾ ਬੋਇਆ । ੧੩੧ ।

---

* ਪਹਿਰ ਅਢਾਈ ਭੇੜਾ ਹੋਇਆ, ਸੁਣਿਆ ਸਭ ਲੁਕਾਈ ।
ਹੁਕਮ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਆਇਆ, ਫੌਜ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪਾਈ ।
ਸੁੱਤੇ ਸਿੰਘ ਜਗਾਏ ਸਤਿਗੁਰ, ਹੋਇਆ ਆਪ ਸਹਾਈ ।
ਕਹੁ ਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਿੰਘ ਚਉਣੇ ਹੋਏ, ਸਭਨਾ ਫਤੇ ਦੁਲਾਈ ।
(ਕਵਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ)

() ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਢਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਜੰਗ ੧੫ ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੦੯ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਹਾਠੂ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਜਗੂ ਕਾ ਪੋਤਾ ਕੋਲਾ ਕਾ...ਆਠ ਮੇਂ ਸੇ ਕੁਰਾ, ਹਜਾਵਤ-ਅ ਬ ਆਨਾ ਮਿਤੀ ੧੫ ਬਿਸਾਖ ਸੰਬਤ ੧੭੬੬ ਕੋ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਰਣ ਮੇਂ ਸਾਮੇਂ ਮਾਥੇ ਜੂਝ ਕਰ ਮਰਾ । ਗੈਲੇ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਕੇਵਲ ਕਾ, ਪੜੋਤਾ ਆਡੂ ਕਾ, ਚੰਦਰਬੰਸੀ ਅਤ੍ਰਿਸ ਗੋਤ੍ਰਾ ਤੂਰ, ਬੰਸ ਪੰਡੂ ਕਾ, ਬੰਜਲਉਤ ਮਰਾ ।...

ਦੋਹਰਾ ।

ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਥੀ, ਬੀਚ ਜੁੱਧ ਮਹਿ ਆਇ ।
ਨਿਕਟ ਰਾਮਸਰ ਤਾਲ ਕੈ, ਚੰਡੀ ਭੇਟ ਕਰਾਇ । ੧੩੨ ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਸਾਰੇ ਭਈ, ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਤਵ ਆਨ ।
ਕੋਈ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੁਕਦਾ, ਦੋਖੀ ਦੁਸ਼ਟ ਪਛਾਨ । ੧੩੩ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਬੀਤਯੋ ਇਮ ਆਈ । ਤੇਜ ਸਿੰਘਨ ਭਯੋ ਦੂਨ ਸਵਾਈ ।
ਲੀ ਸੀਰੰਦ ਖਾਲਸੇ ਮਾਰ । ਮਰਯੋ ਬਜੀਰਾ ਹੋਇ ਖੁਆਰ ।
'ਗੁਰ ਦੋਖੀ ਸਗ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤ ਪਾਏ' । ਕਲਗੀਧਰ ਇਮ ਕਹਿਆ ਅਲਾਏ ।
ਹੋਇਆ ਰਾਜ ਧਰਮ ਕਾ ਸਾਰੇ । ਚੁਨ ਚੁਨ ਕੇ ਦੋਖੀ ਸਬ ਮਾਰੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਾਹਿ । ਪੁਰਬ ਹੋਲੇ ਕਾ ਲਗਯੋ ਆਇ । ੧੩੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਾਤਲ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ ਕਾ, ਮਾਮਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ।
ਆਯੋ ਗੈਲ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਦਿੱਲੀ ਥੀਂ ਉਸ ਕਾਲ । ੧੩੫ ।
ਸੁਣ ਸੰਗਤ ਆਈ ਘਣੀ, ਦਰਸਨ ਕਰਨੇ ਹੇਤ ।
ਰਾਮ ਕੌਰ ਥੀਂ ਆਦਿ ਲੈ, ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਜੇਤ । ੧੩੬ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਮਾਮੂ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ, ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਕਾ ।
ਕਰੇ ਬਾਰਤਾ ਗੈਲ, ਸਿੰਘਨ ਸਿਆਨਿਆਂ ।
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਜੀਤ, ਲਵੇ ਬਹਾਲਿਆ ।
ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਸਤਿਕਾਰ, ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ।
ਦੀਆ ਸਰਬ ਅਹਿਵਾਲ, ਜੋ ਥੀ ਲਖਿਆ ।
ਕਰੋ ਨ ਕਭੀ ਵਿਸਾਹ, ਸਿੰਘੋ ਤੁਰਕ ਦਾ ।
ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ, ਹੁਣ ਹੈ ਦੇਸ ਕੀ ।
ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀਰੰਦ, ਹੱਥੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ।
ਤੁਰਕ ਰਹਿਆ ਝਖ ਮਾਰ, ਪਾਛੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ।
ਅਸੀਂ ਦੁਰਾਡੇ ਬੈਠੇ, ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਅਰਦਾਸ, ਦੋਵੇਂ ਵਕਤ ਇਹ :
'ਰਾਮ ਦਾਸ ਗੁਰ ਆਪ, ਅੰਗ ਸੰਗ ਤੁਸਾਂ ਕੀ' । ੧੩੭ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੋਹਰਾ ।

ਲੈ ਆਗਿਆ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰ ਥੀਂ, ਦੋਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ।
ਦਈ ਬਿਦਾਇਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੂੰ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ । ੧੩੮ ।
ਕਥਾ ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਹੋਤ ਹੈ, ਬੁੰਗੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ।
ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਇਮ ਬੀਤਯੋ, ਸੁਣੋ ਅਗਲਾ ਹਾਲ । ੧੩੯ ।

ਚੌਪਈ ।

ਬੀਤੇ ਬਹੁਤ ਬਰਖ ਇਮ ਆਈ । ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਮਹਿ ਰਹਿਯੋ ਨਹਿ ਕਾਈ ।
ਮੁਨਸੀ ਔਰ ਮੁਸੱਦੀ ਸਬ । ਛੋਰ ਸੁਧਾ ਸਰ ਗਏ ਸੀ ਤਬ ।
ਗਯੋ ਖਾਲਸਾ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਸਾਰਾ । ਜੋ ਅੜਿਆ ਸੋ ਗਯਾ ਸੋ ਮਾਰਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮੈਂ ਅਉਗਨਹਾਰਾ । ਢਹਿ ਪਇਆ ਪ੍ਰਭ ! ਤਉ ਦਰਬਾਰਾ । ੧੪੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਨਾਮੀ ਗ੍ਰਾਮੀ ਸਿੱਖ ਸਭ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਲਿਜਾਇ ।
ਦੁਸ਼ਟ ਚੁਗੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੂੰ, ਦੀਯਾ ਕਤਲ ਕਰਾਇ । ੧੪੧ ।
ਬੰਦੇ ਪਾਛੇ ਖਸ਼ਟ ਸਾਲ, ਪੰਥ ਭਯੋ ਦੂੰਹ ਥਾਇ ।
ਬਲ ਘਟਿਯੋ ਇਮ ਖਾਲਸੇ, ਪੰਗਤ ਦੋਇ ਬਨਾਇ । ੧੪੨ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਅਮਰ ਸਿੰਘ* ਮਹੰਤ, ਖੇਮ ਜੋ ਕਰਨੀਆ ।
ਲਯਾ ਚਲਾਇ ਏਸ, ਆਪਨਾ ਪੰਥ ਸੀ ।
ਸਿੱਖਨ ਥੀਂ ਪੁਜਵਾਇ, ਪੈਰ ਆਪਨੇ ।
ਬੈਠਾ ਗੱਦੀ ਲਾਇ, ਸੰਗਤ ਬੀਚ ਮੈਂ() ।

---

* ਇਹ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਬਰ ਗੋਤ ਦਾ ਕੰਬੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਖੇਮਕਰਨ ਇਲਾਕਾ ਕਸੂਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਕੋਲ, ਨਗਰ 'ਢੋਟੇ ਦੇ ਟਾਂਡੇ' ਪਰਗਨਾ ਰਿਆਸਤ (ਜੱਮੂ) ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ ।

() ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੱਦੀ ਲਗਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮਹੰਤ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਝਗੜਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੇਇਤਫਾਕੀ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਇਸੇ ਮਹੰਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੀ ਹੈ ।

(ਦੇਖੋ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਦੂਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਸਫ਼ਾ ੩੫੯)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਨੀਲਾ ਬੰਦ ਕਰਾਇਆ, ਅੰਬਰ ਪਹਿਨਣਾ ।
ਸੂਹਾ ਅੰਗ ਲਗਾਇਆ, ਏਹਦੇ ਸੇਵਕਾਂ[] ।
ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਨਹਿ ਖਾਣ, ਬਣ ਗਏ ਵੈਸ਼ਨੋ* ।
ਪਯਾ ਵਿਖਾਂਧ ਸੀ ਆਣ, ਮਧ ਇਮ ਖਾਲਸੇ ।
ਮਾਤ ਸੁੰਦਰੀ ਲਿਖਾ, ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ।
ਦੋਹਾਂ ਦੱਲਾਂ ਦਾ ਮੇਲ, ਕਰਨ ਕਰਾਨ ਲਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੀ ਪਾਤੀ, ਬਾਚੀ ਖੋਲ ਕੇ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਕਾਏ ਝਗੜਾ, ਦੋਹਾਂ ਕਾ । ੧ ੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਅਮਰ ਸਿੰਘੀਏ ਆਖਦੇ, 'ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ
ਬੰਦਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਗਿਆਰਮਾਂ, ਗੁਰੂ ਗਏ ਸੀ ਥਾਪ' ।੧੪੪।
ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਆਂ ਇਉਂ ਕਹਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਫਰਮਾਨ ।
'ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਥ ਗੁਰ ਮਾਨੀਯੇ, ਤਾਰੈ ਸਕਲ ਕੁਲਾਨ' ।੧੪੫।

ਚੌਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਬ ਦੇਖਯੋ ਆਈ । ਝਗੜਾ ਬਹੁਤ ਵਧਤ ਹੈ ਜਾਈ ।
ਤਬ ਤਿਨ ਦੋਨੋਂ ਕੋ ਸਮਝਾਇ । ਪਤੀਆ ਲਿਖ ਦੀ ਤਾਲ ਸੁਟਾਇ ।
ਜਿਸ ਕੀ ਤਰੈ ਉਹ ਜਾਨੋ ਸਾਚਾ । ਡੂਬੇ ਜਹਿ ਕੀ ਉਹ ਜਾਨੋ ਕਾਚਾ ।
ਡੂਬ ਗਈ ਬੰਦਈਅਨ ਕੇਰੀ । ਤਰੀ ਨਿਹੰਗਨ ਕੀ ਸਬ ਹੇਰੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਕਰੈ ਅਰਦਾਸ : 'ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਦਾਸ' ।੧੪੬।

[] ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬੰਦਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਲਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੂਹੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ ਸੀ । (ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੇਮਕਰਨੀਆ ਇਹ ਦਸਤਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰਾਂ ਪਾਸ ਲਿਆਇਆ ਸੀ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਵਜੋਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਇਸ ਝਗੜੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ।

(ਦੇਖੋ, ਤਵਾਰੀਖੇ ਸੋਹਦ੍ਰਾ, ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲਾ ਰੰਡਾ ਮੱਲ, ਵਦਾਵਣ)

* ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦਾ । ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਉਸ ਨੇ ੧੨ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ: ਨੂੰ ਜੌਨਪੁਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਦੀ ਵੀ ਮੁਮਾਨਤ ਸੀ—

ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਜੌਨਪੁਰ ਕਾ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ । ... ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਰਹਿਣਾ; ਭੰਗ, ਤਮਾਕੂ, ਅਫੀਮ, ਪੋਸਤ, ਦਾਰੂ, ਅਮਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ, ਮਾਸੁ ਮਛਲੀ ਪਿਆਜ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ ।......

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਬ ਦੇਖੀਓ, ਝਗੜਾ ਮੁਕਦਾ ਨਾਹਿ।
ਗੇਲ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਲੈ, ਕੀਤੀ ਇਹ ਸਲਾਹਿ । ੧੪੭ ।
ਦੋਂਹ ਤਰਫਾਂ ਦੇ ਮੱਲ ਲੈ, ਦੇਈਏ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਘੁਲਾਇ ।
ਜੇਹੜਾ ਢਹਿ ਜੈ ਮੰਨ ਲਏ ਹਾਰ() ਆਪਣੀ ਆਇ । ੧੪੮ ।

ਚੌਪਈ ।

ਇਹੋ ਫੈਸਲਾ ਮੰਨਿਆ ਸਾਰੇ । ਨਿਕਲੇ ਮੱਲ ਆ ਬੀਚ ਅਖਾਰੇ ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬੰਦਈ ਜਾਨ । ਮੇਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਪਛਾਨ ।
ਝੰਡੇ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਆ ਪਾਸ । ਲੱਗਾ ਘੋਲ ਹੋਣ ਸੀ ਖਾਸ ।
ਗਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਏ ਜੀਤ । ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਵਧੀ ਪਰਤੀਤ । ੧੪੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਝਟ ਕਰ ਝਟਕਾ ਸੂਰ ਕਾ*, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੰਗਵਾਇ ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬੀ ਆਦਿ ਲੈ, ਬੰਦਈਅਨ ਦੀਯੋ ਛਕਾਇ । ੧੫੦ ।
ਲਾਇ ਤਨਖਾਹ ਬਖਸ਼ੇ ਸਭੀ, ਨੀਲੰਬਰ ਪਹਿਨਾਇ ।
ਭਰਮ ਭੇਦ ਸਬ ਮਿਟ ਗਯੋ, ਭਈ ਏਕਤਾ ਆਇ । ੧੫੧ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਿਰਭਉ, ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸੀ ।
ਪੰਥ ਬੀਚ ਸਤਿਕਾਰ, ਤਾਂਹੀਯੋਂ ਏਸ ਕਾ ।
ਮਾਤ ਸੁੰਦਰੀ ਤਾਂਹੀਯੋਂ, ਲਿਖਿਆ ਏਸ ਕੂੰ ।
ਜਥੇਦਾਰ ਬਨਾਯਾ, ਮਿਲ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ।
ਲਿਖ ਕਰ ਪਾਤੀ ਭੇਜੀ, ਦਿੱਲੀ ਮਾਤ ਕੂੰ ।
ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਹੋ ਗਈ ਏਕਤਾ ।

() 'ਹਾਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਏਥੇ ਚਰ੍ਹਤਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਝਗੜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਚਰ੍ਹਤਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵਧਿਆ ਸੀ । ਬੰਦਈਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੇਮਕਰਨੀਏ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਥਾਪਿਆ ਸੀ ।

* ਝੱਟ ਕਰ ਝਟਕਾ ਲਯੋ ਮੰਗਾਇ । ਸੂਰ ਭਲੋ ਮੁਖ ਛਤ੍ਯੋ ਪਾਇ । ੬ ।
ਇਮ ਕੀਯੋ ਭੁਜੰਗੀ ਉਸ ਕੋ ਪੂਤ । ਬਚਯੋ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਕਰ ਸੂਤ ।
ਹਾਥ ਜੋੜ ਉਸ ਪਿਤਾ ਖਲੋਯਾ । ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਉਨ ਨਿਜ ਬਖਸ਼ੋਯਾ । ੭ ।
(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਜੀ, ਸਫ਼ਾ ੨੬੯)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਤੁਰਕ ਰਹਿਆ ਝਖ ਮਾਰ, ਬੀਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ।
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜਹੇ ਬੀਰ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਅਰਦਾਸ, ਦੋਵੇਂ ਵਕਤ ਇਹ ।
ਕਰੇ ਰਛਿਆ ਰਿਆਇਤ, ਜਹਿ ਤਹਿ ਖਾਲਸਾ । ੧੫੨ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਇਮ ਬੀਤਯੋ, ਬਾਦ ਏਕਤਾ ਆਇ ।
ਦਿੱਲੀ ਮਹਿ ਇੱਕ ਕਲ ਉਠੀ, ਸੁਣੋ ਗਾਥ ਅਬ ਤਾਹਿ । ੧੫੩ ।
ਬੇ-ਨਵਾ ਇਕ ਫਕੀਰ ਸੀ, ਮਰਯੋ ਆਪਣੀ ਆਇ ।
ਤਿਸ ਮੇਂ ਸਾਹਿਬ ਅਜੀਤ ਕੋ, ਤੁਰਕ ਪਕੜਨਾ ਚਾਹਿ । ੧੫੪ ।

ਚੌਪਈ ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਂ ਇਹ ਸੁਨ ਪਾਈ । ਸਿੰਘ ਅਜੀਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ* ।
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ() ਗੁਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ । ਗੈਲ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਕਾ ਪਿਆਰ ।
ਸਾਠ ਬਲੀ ਸਿੰਘਨ ਕੇ ਸਾਥ । ਹੋਯੋ ਸ਼ਹੀਦ ਰਖ ਸਾਂਵੇਂ ਮਾਥ ।
ਸਭ ਸਿੰਘਨ ਲੜ ਦੀਏ ਪ੍ਰਾਨ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੁਣਯੋ ਇਮ ਕਾਨ ।
ਮਾਤਾ ਗੈਲ ਹਠੀ ਸਿੰਘ[] ਲੈ ਕੇ । ਗਈ ਨਿਕਲ ਇਹ ਮੁਖ ਥੀਂ ਕਹਿ ਕੇ ।
ਨਾਸ ਤੁਰਕ ਰਾਜ ਕਾ ਹੋਵੇ । ਸ਼ਕਤਿ ਅਕਾਲ ਇਨੈ ਕੀ ਖੋਵੈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਥੀ ਮਾਤ ਅਲਾਇਆ । ਇਨ ਕਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਆਇਆ ।੧੫੫।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚਾਰੋਂ ਦਿਸ ਇਮ ਪੰਥ ਤੇ, ਗਈ ਸੀ ਬਿਪਤਾ ਛਾਇ ।
ਸਿੰਘ ਪਹਾੜੀਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਓਟ ਅਕਾਲ ਤਕਾਇ । ੧੫੬ ।

---

* ਇਹ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਬੁਰਹਾਨ ਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਕਲਮੀ ਬੀੜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਾਘ ਵਦੀ ੫, ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ । ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

() ਇਹ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ । ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ (ਅਧਿਆਇ ੧੦), ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਅਧਿਆਇ ੭ (ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਬੱਲ) ਤੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ (ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਛਿੱਬਰ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੰਗ ਭੰਗਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੜਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਆ ।

[] ਇਹ ਹਠੀ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ । ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਦੇਖੋ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, (ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ) ਅਧਿਆਇ ੨੦ ਫਗਣ ਸੁਦੀ ੧੦, ਸੰਮਤ ੧੮੩੯ ਬਿ: ਨੂੰ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਸੀ. ਪੀ. ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ । (ਦੇਖੋ, ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਗੁਰਦਾਰਾ ਪਾ: ੧੦)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੋ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਇਹ, ਹੋਵੇ ਤਖਤ ਅਕਾਲ ।
ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਸਰਬਤ ਦਾ, ਟਿਆਇਤ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਲ । ੧੫੭ ।

ਸੋਰਠਾ ।

ਇਮ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ।
ਦੇ ਸਿੰਘਨ ਕੂੰ ਧੀਰ, ਬਿਤੇ ਕਛੂ ਬਰਖ ਜਬ । ੧੫੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਆਯੂ ਨੱਬੇ ਬਰਖ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਹਿ ।
ਮਿਲ ਕਰ ਸਿੰਘਨ ਸਿਆਣਿਆਂ, ਕੀਤੀ ਇਹ ਸਲਾਹਿ । ੧੫੯ ।
ਕਾਲ ਸਬਹਨ ਕੇ ਸੀਸ ਪੈ, ਬਚਜੋ ਨ ਇਸ ਥੀਂ ਕਾਇ ।
ਜੋ ਉਪਜਜੋ ਇਸ ਧਰਨਿ ਪੈ, ਲੀਨੋ ਕਾਲ ਚਬਾਇ । ੧੬੦ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਰ ਮਸਲਤ ਚਲ ਲਵਪੁਰ ਆਏ । ਸਿੰਘ ਸੁਬੇਗ* ਲੀਯਾ ਗੈਲ ਰਲਾਏ ।
ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿਕ ਔਰ । ਨਾਮੀ ਸਿੱਖ ਜੋ ਰਹਿਤ ਲਾਹੌਰ ।
ਰਾਹੀ ਇਨ ਕੇ ਸੂਬੇ ਤਾਈ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਮ ਬਾਤ ਅਲਾਈ ।
ਮੇਲਾ ਦੀਪਮਾਲ ਕਾ ਆਯੋ । ਚਾਹਤ ਖਾਲਸਾ ਉਸੇ ਲਗਾਯੋ ।
ਕੋਲੋਂ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹੀ । ਜੁਮੇਵਾਰੀ ਹਮ ਪਰ ਰਹੀ ।
ਝਗੜਾ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਨਾਹੀ । ਮੇਲਾ ਕਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਹੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜੇਜੀਆ() ਲੈਨਾ । ਸੂਬੇ ਦਾ ਸੀ ਆਖਰ ਕਹਿਨਾ । ੧੬੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੇਣਾ ਮੇਲੇ ਬਾਦ ਕਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੁੜ ਆਇ ।
ਲਿਖ ਪਤਿਯਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਦੀ ਸਿੰਘਨ ਪਹੁੰਚਾਇ । ੧੬੨ ।
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਦਾਰ ਹਿਤ, ਹੋਇਆ ਖਾਲਸਾ ਤਯਾਰ ।
ਓਧਰ ਦੋਖੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਕਰਨ ਦੁਸ਼ਟ ਇਹ ਕਾਰ । ੧੬੩ ।

---

* ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਜੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੰਧੂ ਗੋਤ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ ।

() ਦੁਆਲੀ ਦੇ ਥੋ ਮੇਲਾ ਆਇਆ । ਤੁਰਕਨ ਨੇ ਥੋ ਟਕਾ ਚੁਕਾਇਆ ।
ਦਸ ਹਜਾਰ ਰੁਪਇਆ ਠਹਿਰਾਇਆ । ਟਕਨ ਖਾਤ੍ਰ ਦਰੋਗਾ ਬਹਾਇਆ ।
ਨਵਾਬ ਕਹਿਆ ਤੁਮ ਮੱਤ ਡਰੋ । ਦਸ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਅਬ ਤੁਮ ਭਰੋ... । ੨੧ ।
(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਸਫ਼ਾ ੨੨੪)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਚੌਪਈ ।

ਦੇਸ ਧਰੋਹੀ ਮਿਲ ਕਰ ਸਾਰੇ । ਕਰਨ ਮੁਖਬਰੀ ਸਿੰਘਨ ਬਾਰੇ ।
ਹਰਿ ਨਿਰੰਜਨ ਕਰਮਾ ਛੀਨਾ । ਗਾਬਾ ਗਿੱਲ ਔ ਦੁਸ਼ਟ ਨਗੀਨਾ ।
ਰਾਮੂ ਲੱਖੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਇ । ਇਤ ਆਦਿਕ ਦੋਖੀ ਸਬ ਆਇ ।
ਸੂਬੇ ਤਾਈ ਬਹਿ ਸਮਝਾਇਆ । ਪੁਰਬ ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਜੋ ਇਹ ਆਇਆ ।
ਪਕੜੋ ਮਾਰੋ ਇਨ ਕੇ ਤਾਈ । ਮੁਕ ਰੇੜਕਾ ਨਿਤ ਦਾ ਜਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਸ ਰਾਖੇ ਆਪ । 'ਗੁਰ ਮੇਰੇ ਕਾ ਬਡ ਪਰਤਾਪ' । ੧੬੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਲਵਪੁਰੀ ਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਅਰਦਾਸ ।
ਲੈ ਹਲਕਾਰਾ ਆਇਆ, ਚੱਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ । ੧੬੫ ।
ਪਾਤੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਮਨ ਮੈਂ ਕੀਆ ਬੀਚਾਰ ।
ਰਾਖਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪ ਹੋਇ, ਕੌਨ ਉਸ ਮਾਰਨ ਹਾਰ । ੧੬੬ ।

ਚੌਪਈ ।

ਨੀਤੀ ਸਮਝ ਤੁਰਕ ਕੀ ਲਈ । ਲਿਖ ਪਾਤੀਆਂ ਸਿੱਖਨ ਦਈ ।
ਕਲਗੀਧਰ ਇਮ ਮੁਖ ਥੀਂ ਕਹਯੋ । ਹਮ ਕੋ ਬੀਚ ਖਾਲਸੇ ਲਹਯੋ ।
ਤਾਹੀਯੋ ਕਹਯੋ ਰੂਪ ਹੈ ਖਾਸ । ਖਾਲਸੇ ਮੈਂ ਹਉਂ ਕਰੋ ਨਿਵਾਸ ।
ਇਸ ਲਈ ਹਮ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੇਤ । ਰਚਿਯੋ ਪੁਰਬ ਦੀਵਾਲੀ ਕੇਤ ।
ਨਹੀਂ ਅਕਾਲ ਕੋ ਇਹ ਹੈ ਭਾਵੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਨ ਖਾਲਸਾ ਆਵੈ ।
ਕਛੁਕ ਸਮਾਂ ਅਬ ਹੋਰ ਲਗੇਗਾ । ਪਾਪ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਧਰਮ ਜਗੇਗਾ ।
ਹੈ ਕਰਤਾਰ ਕੋ ਇਮ ਹੀ ਭਾਨਾ । ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਕਰੇ ਮਹਾਨਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ । ਇਮ ਸਿੰਘਨ ਕੋ ਦੀ ਹੈ ਧੀਰ । ੧੬੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸਮਾਂ ਸਮਾਂ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਸਭੀ ਤੇ ਆਇ ।
ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਅਉਲੀਏ, ਬਚਯੋ ਨ ਇਸ ਥੀਂ ਕਾਇ । ੧੬੮ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਮ ਜਗਤ ਮੇਂ, ਦੂਸਰ ਹੋਆ ਨ ਕੋਇ ।
ਖਾਤਰ ਪਰਉਪਕਾਰ ਜਹਿ, ਪ੍ਰਾਨ ਦੀਏ ਹੈ ਖੋਇ । ੧੬੯ ;

ਚੌਪਈ ।

ਪੁਰਬ ਦੀਵਾਲੀ* ਕਾ ਜਬ ਆਯੋ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਯੋ ।
ਨੇੜ ਤੇੜ ਥੀ ਸੰਗਤ ਆਵੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਵੈ ।

---

* ਇਹ ਦੀਪਮਾਲਾ ਸੰਮਤ ੧੭੯੦ ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਜੰਗੀ ਸਿੰਘ ਨਹਿ ਆਯੋ ਕਾਈ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਏ ਬੰਦ ਕਰਾਈ ।
ਫੌਜਦਾਰ() ਰਹਿਆ ਝਖ ਮਾਰ । ਆਯ ਸਿੰਘ ਨਹਿ ਕੋ ਦਰਬਾਰ ।
ਪਾਇ ਭੋਗ ਦੇਗ ਵਰਤਾਈ । ਚੜ੍ਹਤਲ ਚੜ੍ਹੀ ਥੀ ਬਹੁਤ ਸਵਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਇਗੀ ਸੋਇ । ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੋ ਭਾਵੈ ਜੋਇ । ੧੭੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਮ ਬੀਰ ਨੇ, ਮੇਲਾ ਦੀਯੋ ਲੰਘਾਇ ।
ਲਿਖਿਆ ਸੂਬੇ ਖਾਨ* ਕਾ, ਗਯਾ ਲਾਹੌਰੋਂ ਆਇ । ੧੭੧ ।
ਗੈਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕੀਤੀ ਇਹ ਬੀਚਾਰ ।
ਨਿਗਹ ਖਾਨ ਕੀ ਅਸਾਂ ਤੇ, ਰਹਿਆ ਤੁਰਕ ਝਖ ਮਾਰ । ੧੭੨ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਰ ਮਸਲਤ ਇਮ ਬਾਤ ਠਹਿਰਾਈ । ਸਿੰਘ ਭੂਪਤਿ ਕੋ ਭੇਜੋ ਭਾਈ ।
ਗੈਲ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰਾ ਜਾਵੈ । ਹਮਰੀ ਤਰਫੋਂ ਇਹੋ ਅਲਾਵੈ ।
ਸੰਗਤ ਘਨੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਆਈ । ਚੜ੍ਹਤਲ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਸਵਾਈ ।
ਇਸ ਤੇ ਕਾਜ ਸਉਰਦਾ ਨਾਹਿ । ਪੁਰਬ ਵਿਸਾਖੀ ਬਾਦ ਪਹੁੰਚਾਹਿ ।
ਦਿਲ ਸੇ ਤਿਆਗੋ ਕੁਟਲਤਾਈ । ਜਾਲ ਤਾਨ ਲਾਈ ਜੋ ਫਾਹੀ ।
ਜੇ ਕਰ ਇਸੀ ਤਰਾਂ ਹੈ ਕਰਨਾ । ਪੈਸਾ ਅਸਾਂ ਕਹਾਂ ਤੇ ਭਰਨਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਏ ਉਭੈ ਤਿਆਰ । ਭੂਪਤਿ ਸਿੰਘ ਔ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰ । ੧੭੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਰ ਅਰਦਾਸ ਗੁਰ ਫਤੇ ਕਹਿ, ਅਸ੍ਵ ਹੋਇ ਅਸਵਾਰ ।
ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਇ ਲਾਹੌਰ ਮੈਂ, ਦੋਵੇਂ ਸਿੰਘ ਦਲਧਾਰ । ੧੭੪ ।
ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰੀ ਗੈਲ ਲੈ, ਗਏ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕੋਲ ।
ਦੱਸੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ, ਦੁਸ਼ਟ ਖਾਨ ਕੋ ਖੋਲ । ੧੭੫ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਰਨ ਬਾਤ ਜੋ ਤੁਮ ਨੇ ਆਖੀ । ਬਨੈ ਸੁਗਮ ਜੋ ਤਵ ਨ ਭਾਖੀ ।
ਹਮ ਤੋ ਮੇਲ ਆਪ ਸੇ ਚਹਿ ਹੈਂ । ਲੈਨ ਦੇਨ ਪਾਛੈ ਕਰ ਲਹਿ ਹੈਂ ।

() ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਕੁਲਾਨੌਰੀਏ, ਨੂੰ ਜੋ ਚੋਪੜਾ ਖਤ੍ਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ, ਏਮਨਾਬਾਦ (ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ) ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

* ਅਰਥਾਤ—ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ, ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਲਿਖ ਦੇਵੋ ਹਮ ਸਭ ਕੇ ਤਾਈ । ਗੈਲ ਖਾਲਸੇ ਮੇਲ ਰਖਾਈ ।
ਕਸਮ ਕੁਰਾਨ ਤੁਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿਹੌਂ । ਅਮਨ ਦੇਸ ਮਹਿ ਹਮ ਸਭ ਚਹਿਹੌਂ ।
ਇਮ ਬਾਤੈਂ ਮੀਠੀ ਉਨ ਕਹੀ । ਛੁਰੀ ਬਗਲ ਮੁਖ ਰਾਮ ਹੈ ਲਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਸ ਵਲ ਹੈ ਆਪ । ਲਗੈ ਉਨ੍ਹੰ ਨਹਿ ਦੁਖ ਸੰਤਾਪ । ੧੭੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਅਟਪਟ ਬਾਤੈਂ ਬਹੁ ਕਰੀ, ਸੂਬੇ ਸਿੰਘਨ ਸਾਥ ।
ਸੱਦ ਕਾਜੀ ਤੋਬਾ ਕਰੀ, ਰੱਖ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਾਥ । ੧੭੭ ।
ਸਾਂਪ ਬਿਖ ਕੋ ਨਹਿ ਤਜੈ, ਮਨੀਏ ਦੂਧ ਪੀਆਇ ।
ਤੈਸੇ ਵੈਰੀ ਮਿਤ ਨਹਿ, ਲਾਖੋਂ ਕਸਮ ਉਠਾਇ । ੧੭੮ ।

ਚੌਪਈ ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘਨ ਤਾਈਂ । ਦਿਲ ਅਪਨੇ ਥੀਂ ਦੇ ਸਫਾਈ ।
ਖਸ਼ਟ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀਏ ਲਿਖਾਇ । ਮੇਲਾ ਕਰੋ ਸੁਧਾ ਸਰ ਜਾਇ ।
ਇਮ ਲਿਖਾਇ ਸਿੰਘਨ ਜਬ ਲੀਆ । ਇਹ ਬੀਚਾਰ ਮਨ ਮਹਿ ਤਬ ਕੀਆ ।
ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਇਨ ਥੀਂ ਗੈਲ । ਭੇਜ ਕਸਮ ਰਾਖੀ ਨਿਜ ਮੈਲ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜੋਇ । ਮੇਟਨ ਵਾਲਾ ਉਸ ਨਹਿ ਕੋਇ । ੧੭੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦਸ ਹਜਾਰ ਦੇਣਾ ਕੀਆ, ਥੀ ਸਿੰਘਨ ਤਬ ਆਇ ।
ਦਸ ਦਿਵਸ ਮੇਲਾ ਰਹੇ, ਲਯਾ ਸਿੰਘਨ ਲਿਖਵਾਇ* । ੧੮੦ ।
ਗੈਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬਾਤ ਇਮ, ਲਈ ਖਾਨ ਨੇ ਠਾਨ ।
ਮੇਲ ਓਪਰਾ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾ, ਰੱਖ ਕਰ ਬੀਚ ਕੁਰਾਨ । ੮੧ ।

ਚੌਪਈ ।

ਹੋਈ ਬਾਤ ਉਭੇ ਹਟ ਆਏ । ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਫਤੇ ਗਜਾਏ ।
ਕੁਦਾਇ ਤੁਰੰਗ ਨਿਮਖ ਨਹੀ ਠਹਿਰੇ । ਆਂਖੈਂ ਗਹਿਰੀ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁਛਹਿਰੇ ।
ਭਰੀ ਕਚਹਿਰੀ ਸਬ ਨੇ ਹੇਰਾ । ਬਡ ਹੌਸਲਾ ਸਿੰਘਨ ਕੇਰਾ ।
ਇਹ ਮੁੱਕਨ ਕੇ ਬੀਚ ਨ ਐ ਹੈਂ । ਇਕ ਦਿਨ ਜੀਤ ਦੇਸ ਸਭ ਲੈ ਹੈਂ ।
ਇਨ ਕੇ ਸਾਥ ਬਣੀ ਹੀ ਰਹੈ । ਨੀਤੀ ਇਹੋ ਅਸਾਂ ਕੋ ਕਹੈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੈਲ ਅਹਿਲਕਾਰ । ਸੂਬੇ ਕਰੀ ਖਾਸ ਵੀਚਾਰ । ੧੮੨ ।

---

* ਦੀਪਮਾਲਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੋਵੇਂ ਦੀਰਘ ਸੂਰਮੇ, ਪਹੁੰਚੇ ਪੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ।
ਸਕਲ ਸੁਣਾਈ ਬਾਰਤਾ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪਾਸ। ੧੯੩।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਿਰਭਉ ਸੀ, ਭੈ ਨਾ ਮਨ ਮਹਿ ਕਾਇ।
ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਹੀਏ ਹਰਖ ਬਢਾਇ। ੧੯੪।

ਚੌਪਈ।

ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਆਲਸ ਕੋ ਤਿਆਗੈ। ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਨਿਸ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਗੈ।
ਕਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਜਪੈ ਜਪੁ ਜਾਪੁ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾ ਬਡ ਪ੍ਰਤਾਪ।
ਸਾਜ ਦੁਮਾਲਾ* ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰੈ। ਨੀਲੰਬਰ ਗਜ ਸਵਾ ਕਛਹਿਰੈ।
ਪਕੜ ਦੁਤਾਰਾ ਗਾਵੈ ਬਾਣੀ। ਆਸਾ ਵਾਰ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਖਾਣੀ।
ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਗ। ਜਗ ਮੇਂ ਚਲੇ ਦੇਗ਼ ਔ ਤੇਗ਼।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਰਨੀ। ਏਕ ਜਿਹਵਾ ਸੇ ਜਾਇ ਨ ਬਰਨੀ। ੧੯੫।

ਦੋਹਰਾ।

ਪੰਚ ਮਾਸ ਕਾ ਸਮਾ ਇਮ, ਬੀਤ ਗਯੋ ਥੀ ਆਹਿ।
ਪੁਰਬ ਵਿਸਾਖੀ ਕਾ ਲਗਯੋ, ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਹਿ। ੧੯੬।
ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਸੰਗਤਾਂ, ਕਰਨ ਲਈ ਦੀਦਾਰ।
ਜੰਗੀ ਸਿੰਘ ਨਹਿ ਕੋ ਆਯੋ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰਬਾਰ। ੧੯੭।

ਚੌਪਈ।

ਸੂਹੀਏ ਪਹਿਲੋਂ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ। ਸੂਬੇ ਕੀ ਸਬ ਦੇਖ ਖੁਟਾਈ।
ਲੱਖੂ ਭੇਜਿਆ ਉਸ ਵਜੀਰ। ਤੀਰਥ ਰਾਮ() ਸੁਧਾ ਸਰ ਤੀਰ।
ਦੋਖੀ ਦੁਸ਼ਟ ਜਿਸੀ ਮਨ ਮੈਲ। ਤੁਰਕ ਫੌਜ ਲੈ ਆਯੋ ਗੈਲ।

---

* ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਫਰਰਾ, ੧੯ ਮਾਘ ੧੭੬੦ ਬਿ: (੧੬ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੦੪ ਈ:) ਨੂੰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ, ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ 'ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ' ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਸੁਣ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਦਸਤਾਰ (ਕੇਸੀ-ਕੇਸਗੀ) ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਲਟ ਪੱਟ ਫਰਰਾ ਸੱਜ ਰਹਿਆ, ਸਬ ਦੀਪਕ ਕੀ ਚਮਕਾਰ।
ਕੀਯੋ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਭੁ, ਸੋਢੀ ਕੁਲ ਅਵਤਾਰ। ੧੫।
ਨਿਕਟ ਕੇਸ਼ ਗੜ੍ਹ ਤਖਤ ਕੇ, ਦਮਾਲ ਗੜ੍ਹ ਅਸਥਾਨ।
ਤਾਹਿ ਦੁਮਾਲਾ ਸਾਜ ਪ੍ਰਭ, ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਯੋ ਜਹਾਨ। ੨੦।

(ਦਮਾਲ ਨਾਮਾ ਪਾ: ੧੦)

() ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਮੀਲ ਹੈ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਕਾਰਣ ਇਸੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਆਏ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਏ ਬੰਦ ਕਰਾਏ ।
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਮ ਕਹਯੋ ਅਲਾਈ । ਹਮਰਾ ਸਮਾਂ ਪਹੁੰਚਯੋ ਆਈ ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਹਮ ਦੇਹੈਂ ਪ੍ਰਾਨ । ਨਹੀਂ ਤੁਰਕ ਕੀ ਮਾਨੈ ਕਾਨ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗਾਥ ਇਹ ਭਈ । ਲੱਖੂ ਦੁਸ਼ਟ ਇਤ ਆਯੋ ਨਹੀਂ । ੧੮੮।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚੰਡਾਲ ਚੋਕੜੀ ਰਲ ਸਭੀ, ਕਾਜੀ ਗੈਲ ਰਲਾਇ ।
ਪਾਸ ਖਾਨ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਇਹ ਸਮਝਾਇ । ੧੮੯ ।
'ਸੱਪ ਬੁਕਲ ਮਹਿ ਪਲ ਰਹ੍ਯਾ, ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਸਰਦਾਰ ।
ਬੈਠੇ ਤੁਸੀਂ ਅਵੇਸਲੇ, ਨਹੀਂ ਤੁਸਾਂ ਕੂੰ ਸਾਰ । ੧੯੦ ।

ਚੌਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੋ ਸਮਝੋ ਐਸ । ਸੱਯਦ ਹੈ ਤੁਰਕਨ ਮੈ ਜੈਸ ।
ਜਥਦਾਰ ਇਹ ਸਿੰਘਨ ਕੇਰਾ । ਹਮ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹੈ ਹੇਰਾ ।
ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕਾ ਇਹੋ ਪੁਜਾਰੀ । ਮਾਨੈ ਇਸ ਕੋ ਖ਼ਲਕਤ ਸਾਰੀ ।
ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਇਸ ਕੀ ਆਹੀ । ਕਾਰਣ ਇਸੀ ਇਜ਼ਤ ਬਹੁ ਪਾਹੀ ।
ਬਾਹਰੋਂ ਚਲ ਕਰ ਜੋ ਸਿਖ ਆਵੈਂ । ਪਹਿਲੋਂ ਇਸ ਕੋ ਫਤੇ ਬੁਲਾਵੈਂ !
ਖੁਲ੍ਹ ਜਬੀ ਸੇ ਤੁਮ ਨੇ ਦਈ । ਅਤਿ ਸਿੱਖੜਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਚਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਮ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਆਇ । ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆ ਭਖਾਇ । ੧੯੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚੜ੍ਹੀ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਨ ਕੀ, ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਪੁਕਾਰ ।
ਪਹੁੰਚ ਚੌਂਤਰਫੀਂ ਘੇਰਿਆ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰਬਾਰ । ੧੯੨ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
ਫੜ ਲੈ ਗਏ ਲਾਹੌਰ ਮੈ, ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਤੀਰ । ੧੯੩ ।

ਚੌਪਈ ।

ਜਿਤਕ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪੁਰ ਰਾਮਦਾਸ । ਰਹਿੰਦੇ ਚੱਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ।
ਲਿਆਏ ਪਕੜ ਸਭਨ ਕੇ ਤਾਈ । ਬਾਲ ਬਿਰਧ ਨਹਿ ਛੋੜਿਯੋ ਕਾਈ ।
ਪੁਨ ਸਬ ਲੂਟ ਲੀਆ ਥੀ ਡੇਰਾ । ਅਪਨਾ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਹੇਰਾ ।
ਨੇੜ ਤੇੜਿਯਾਂ ਸਬ ਫੜ ਆਂਦੇ । ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕੇ ਜੋ ਅਖਵਾਂਦੇ ।
ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਬੰਦ ਕਰਾਇ । ਸੂਬੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਆਇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਥੀ ਹਾਹਾਕਾਰ । ਮੱਚ ਗਈ ਬੀਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ । ੧੯੪ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੋਹਰਾ ।

ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿ ਸਿੱਖ, ਜਿਤਕ ਪੰਜਾਬੇ ਮਾਹਿ ।
ਛੋਰ ਗਏ ਸਬ ਦੇਸ ਕੋ, ਪੂਰ ਜੋ ਤਰਫ ਸਿਧਾਹਿ । ੧੯੫ ।
ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੇ ਨਿੱਤ ।
ਹੋਣੀ ਵਰਤੇ ਸਬਸ ਪੈ, ਕੋਇ ਨਹਿ ਇਸ ਕਾ ਮਿੱਤ । ੧੯੬ ।

ਚੌਪਈ ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਲਾਇ ਕਚਹਿਰੀ । ਮੰਦ ਮੱਤ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤਿ ਜ਼ਹਰੀ ।
ਰਈਯਤ ਦੁਖੀਆ ਇਸ ਸੇ ਸਾਰੀ । ਜ਼ਾਲਮ ਅਸਲਮ ਖਾਂ ਸੇ ਭਾਰੀ ।
ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਭੇਜ ਹਕਾਰਾ । ਜਥਾ ਬੁਲਾਯੋ ਸਿੱਖਨ ਸਾਰਾ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਦਿਸ ਤਬ ਹੇਰ । ਕਹੀ ਮੁੱਖੋਂ 'ਕਿਉਂ ਲਾਈ ਦੇਰ ?
ਸਭੀ ਖਾਲਸਾ ਬਾਰੇ ਡੇਰੇ । ਆਵੇ ਆਬਣ ਸੰਝ ਸਵੇਰੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਦੇ ਉਨ ਪਕੜਾਈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਤ ਤੇਰੀ ਆਈ' । ੧੯੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਇਮ ਕਹਿਯੋ : 'ਸੁਣੋ ਬਹਾਦਰ ਖਾਨ !
ਨਿਸ ਦਿਨ ਬੋਲੋਂ ਝੂਠ ਤਉ, ਖਾ ਕੇ ਕਸਮ ਕੁਰਾਨ । ੧੯੮ ।
ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਖਾਨ ਜੀ ! ਨਹਿ ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਕਾਮ ।
ਕੱਟ ਜਾਏ ਅੰਗ ਅੰਗ ਭੀ, ਦੇਣਾ ਦਗ਼ਾ ਹਰਾਮ' । ੧੯੯ ।

ਚੌਪਈ ।

ਭਰੀ ਕਚਹਿਰੀ ਤੁਰਕਨ ਮਾਹਿ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਕਹਿਆ ਅਲਾਇ :
'ਝੂਠ ਬੋਲ ਤਉ ਦਗ਼ਾ ਕਮਾਵੇ । ਨਹਿ ਕਰਣੀ ਤੇ ਤੁਮ ਪਛਤਾਵੇ' ।
ਗੈਲੋ ਕਹਿਆ ਤਬ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰ : 'ਨਹਿ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਕਾਰ ।
ਖਲ ਸਿੰਘ ਕੀ ਲਹਿ ਜੇ ਪੁਠੀ । ਤਉ ਭੀ ਕਰੇ ਬਾਤ ਨਹਿ ਝੂਠੀ' ।
ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਕਰ ਆਖੇ ਗਹਿਰੀ । ਬੋਲਯੋ ਸਾਹਵੇਂ ਬੀਚ ਕਚਹਿਰੀ ।
'ਸੁਣੋ ਖਾਨ ! ਇਹ ਰਾਜ ਨ ਰਹਿਸੀ । ਕੋਟ ਪਾਪ ਕਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਢਹਿਸੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ । ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਜ ਕਾ ਹੋਵੈ ਨਾਸ' । ੨੦੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ* ਤੇ ਚੈਨ ਸਿੰਘ, ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਬਲਵਾਨ ।
ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਅਉਲੀਆ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਕਾਨ । ੨੦੧ ।

---

* ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਚੂਹੜ ਮਲ ਓਹਰੀ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ ।

ਇਤ ਆਦਿਕ ਸਬ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ, ਗੈਲ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੋਇ।
ਕਸ਼ਟ ਦੀਯੋ ਬਹੁ ਖਾਨ ਨੇ, ਕਥਨ ਬੀਚ ਨਹਿ ਕੋਇ। ੨੦੨।

ਚੌਪਈ।

ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮ ਥਿਤ ਆਹੀ। ਸਤ੍ਹਹ ਸੈ ਇਕਾਨਵੇਂ ਮਾਹੀ।
ਜਾਇ ਨਿਖਾਸ ਚੌਂਕ ਕੇ ਬੀਚ। ਸੂਬੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੀਚ।
ਪਹਿਲੋਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਤਾਈ। ਕਾਜ਼ੀ ਫ਼ਤਵਾ ਦੀਯੋ ਸੁਣਾਈ।
ਤਸੇ ਗੈਲ ਜਲਾਦੇ ਆਇ। ਬੰਦ ਬੰਦ ਦੀਯੋ ਜੁਦਾ ਕਰਾਇ।
ਪੀਛੇ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਕੇਰੀ। ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹੀ ਬਿਨ ਦੇਰੀ()।
ਭੁਪਤ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਂਖ ਕਢਾਇ। ਫੇਰ ਚਰਖੜੀ ਦੀਯੋ ਚਢਾਇ।
ਜਹਾਂ ਭਯੋ ਇਹ ਸਾਕਾ ਭਾਰੀ। ਖ਼ਲਕਤ ਦੇਖਣ ਆਈ ਸਾਰੀ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਤਕ ਸਿੰਘ ਔਰ। ਕਰੈ ਸ਼ਹੀਦ ਦੁਸ਼ਟ ਤਿਹ ਠੌਰ[]। ੨੦੩।

ਦੋਹਰਾ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰ ਤਾਲ।
ਮਿੱਟੀ ਸਾਥ ਭਰਾਯੋ, ਲਿੱਦ ਚਮ ਹੱਡ ਡਾਲ। ੨੦੪।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਗਾਥ ਜਿਮ, ਲਿਖੀ ਸੁਣੀ ਬੀ ਆਇ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਸ ਭਾਟ ਨੇ ਦਿੱਤੀ, ਸਭੈ ਸੁਣਾਇ। ੨੦੫।

ਚੌਪਈ।

ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਬੀਰ ਇਕ ਭਯੋ। ਪੋਤਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਅਯੋ।
ਤਿਸ ਕੇ ਪਾਂਚ ਸੁਤ ਅਗਾਰੀ। ਜਿਨ ਮੇਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬਲ਼ਕਾਰੀ।
ਸਕਲ ਪਰਵਾਰ ਮੇਲ ਇਨ ਸਾਰਾ। ਗੈਲ ਇਨੋਂ ਕੇ ਪਿਤਾ ਹਮਾਰਾ।

() ਜਬ ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਆ ਤੋ ਭਾਈ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾ ਬੰਦ ਬੰਦ ਔਰ ਪੋਸਤ ਉਖਾੜਾ ਗਇਆ...। (ਦੇਖੋ, ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਕ੍ਰਿਤ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ, ਸਫ਼ਾ ੬੯੫)

[] ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਇਕ ਜਾਨੀ। ਦੁੱਤੀਏ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਅਗਮ ਬਖਾਨੀ।
ਔ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਮੈ ਸੁ ਅਪਾਰਾ। ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਾਸ ਮਝਾਰਾ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਹੈ ਅਤਿ ਬੀਰਾ। ਰਣ ਸਿੰਘ ਏਕ ਅਗਮ ਬਰਬੀਰਾ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋ। ਏ ਜੂਝੇ ਹੈ ਬੀਰ ਸੁ ਬਾਂਕੋ।
ਔਰ ਸਿੰਘ ਹੈ ਬਡੇ ਬਡੇਰੇ। ਪਰੇ ਨਿਖਾਸਤ ਬੀਰ ਸੁ ਹੇਰੇ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੨੧)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ । ਗੈਲ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬਨਾਈ ।
ਕਛੁ ਚਿਰ ਰਹੇ ਲਾਡਵੇ ਬੀਚ । ਏਕ ਗਾਮ ਰਾਜੇ ਤਿਹ ਦੀਚ ।
ਹਮਰੇ ਕਾਮ ਵਧਾਈਆਂ ਲੈਨਾ । ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਜਸ ਇਨ ਕਾ ਕਹਿਨਾ* ।
ਸੇਵਾ ਹਤੀ ਭਾਦਸੋਂ ਮਾਹਿ । ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਬਿਤਾਯੋ ਤਾਹਿ । ੨੦੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਸ਼ੁਰੂ, ਕਰੀ ਲਾਡਵੇ ਮਾਹਿ ।
ਪਾਯੋ ਭੋਗ ਆ ਭਾਦਸੋਂ, ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਆਹਿ । ੧੦੭ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਕੀ ਨਕਲ ਭੱਟਖਸ਼ਰੀ ਸੇ ਕਾਰਤਕ ਵਦੀ ਏਕਮ ਸਾਲ ੧੯੨੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਕੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਮੇਂ ਕੀ । ਨਕਲ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਭਾਦਸੋਂ ਨਿਵਾਸੀ, ਪਰਗਨਾ ਥਾਨੇਸਰ ।

ਸਮਾਪਤ ।

---

* ਭੱਟ ਲੋਕ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਪਹੁੰਚ, ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਵਾਹ ਦੀ ਵਧਾਈ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਛੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵੜਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਬਾਬੇ ਭਿੱਖੇ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੪੧-੪੨ ਘਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ—ਕਰਨਾਲ, ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ—ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਜਜਮਾਨੀ-ਪੁਰੋਹਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਤੁੱਲੇ ਭੱਟ ਦਾ ਦੋਹਾ ਹੈ—

ਸਿਮਰ ਭੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਜੋ ਸਾਈਂ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ ।
ਲਖ ਚੁਰਾਸੀ ਜੀਅ ਜੋਨ ਜੋ, ਸਭ ਕੂੰ ਦੇਵਨਹਾਰਾ ।
ਪਰ ਅਧੀਨ ਜਾਤ ਮਾਂਗਤ ਕੀ, ਖੋਟਾ ਮਾਂਗਤ ਕਾ ਜਨਮਾਰਾ ।
ਦੇਸ ਹੜੋਤੀ ਫਿਰੇ ਮਾਲਵਾ, ਵੇਖਿਆ ਬਾਸਵਾੜਾ ਤਲਵਾਰਾ ।
ਬਾਟ ਰੋਕ ਭੀਲ ਥੇ ਬੈਠੇ, ਮਾਲ ਦੂਵਜ ਧਨ ਖੋਸ ਲੀਆ ਸਾਰਾ...
ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਅੰਬਰ, ਵੀਚ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਭੱਟੋਂ ਕਾ ਰਖਵਾਰਾ ।
ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਏ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਤਉ, ਤੇਰੀ ਮਦਤ ਗੁਰੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਰਾ ।
ਜੱਸ ਜੋੜ ਤੁੱਲੇ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਫਲਗੁਨ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਬਹੱਤ੍ਰ ਸਾਲਾ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮਾਰਵਾੜੀ-ਦੱਖਣੀ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅੰਤਕਾ ੧

ਪੰਡਾਂ ਤੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੂਚਨਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁੰਝਲ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ।

(੧) ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੜੋਤਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਜਤੀਆ ਪੰਵਾਰ, ਬੰਸ ਬੀਂਝੇ ਕਾ,ਬੰਝਰਉਤ ਜਲਹਾਨਾ, ਬਾਸੀ ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ, ਪਰਗਨਾ ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਬਤ ੧੯੬੭ ਕੋ...ਗੰਗਾ ਜੀ ਆਇਆ, ਸਾਥ ਈਸਰ ਆਇਆ ।

(ਵਹੀ ਪੰਡਾ ਖੇਮ ਚੰਦ, ਹਰਿਦਵਾਰ)

(੨) ਅਲੀਪੁਰ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ ਵਾਲੇ ਪੰਵਾਰ ਬੰਝਰਉਤ ਜਲਹਾਨੇ
ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ,...ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ । ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਅਜੂਬ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ ।...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਕਰਸਿੰਧੂ, ਪਰਗਨਾ ਸਫੀਦੋਂ)

(੩) ਅਲੀਪੁਰ-ਭੈਣੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ...
ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ......ਸੰਗਰਾਮ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਸਾਰਸਾ, ਪਰਗਨਾ ਕੈਥਲ)

(੪) ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।
ਲੇਖਤਮ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਭਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾ ਸੈ ਅਠਾਸੀਅ, ਪਰੂਹਤ ਪਾਹੁਏ ਕਾ, ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਹਮਾਰੇ ਕੁਲ ਕਾ ਹੁਵੈ ਤਾ ਏਨ ਕੁ ਮਾਨੇ ।
ਮਰਲਾ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਪੰਵਾਰ ਬੰਝਰਉਤ ਉਲਾਦ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕੀ :
ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰ ਸਿੰਘ ਦਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਪੋਤੇ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ

ਕੇ, ਪੜੋਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕੇ। ਪੋਤੇ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਕੇ......

(ਵਹੀ ਮਾਝੇ ਕੀ, ਪੰਡਤ ਆਤਮਾ ਰਾਮ, ਨੀਲ ਕੰਠ ਜੋਤਸ਼ੀ ਪਹੇਆ)

(੫) ਖੈਰਪੁਰ 'ਸਦਾਤ' ਭੈਣੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪੰਵਾਰ ਬੰਝਰਉਤ, ਜਲਹਾਨੇ ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ,......ਮਹਾ ਸਿੰਘ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਕਾ...ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕਾ,

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ)

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਗਰ *ਕਾਨ੍ਹਾ-ਕਾਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਬੰਸ ਦੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਲੱਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਸਣ ਵਸਾਣ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਇਸ ਟੱਬਰ ਦੇ ਵੱਸਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੫ ਈ:) ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ ਸਨ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ੨੯ ਸਾਲ ਉਪਰੰਤ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਆਗੂ ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਵਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੪੭ ਈ: ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਇਆ, ਕਾਨ੍ਹਾ-ਕਾਛਾ, ਮਰਲ ਮਾੜੀ ਤੇ ਭੈਣੀ() ਆਦਿ, ਪਰਗਨਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਰਲ-ਮਾੜੀ ਮਾਝੇ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਠਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸ ਦਾ ਭਰਾ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ੧੭੫੯ ਬਿ: (੧੭੦੨ ਈ:) ਵਿਚ ਸਮੇਤ ਪਰਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵੱਸ ਚੁਕਾ ਸੀ।

---

* ਕਾਨ੍ਹਾ ਤੇ ਕਾਛਾ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡ ਕੋਲੋ ਕੋਲੀ ਹਨ।

() ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ ਦੇ ਸੂਹਰੋਂ, ਪਹਾੜੀਪੁਰ, ਨਨਹੇੜਾ ਸ਼ੰਭੂ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂ ਮਿਲੀ ਹੈ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅੰਤਕਾ ੨

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਪਤ੍ਰਕਾ

੧ ਓ ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ ।

ਪੂਜ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾ ਪਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਡੰਡੌਤ ਬੰਦਨਾ ਬਹੁਰੋ ਸਮਾਚਾਰ ਵਾਚਨਾ ਕਿ ਇਕ ਇਧਰ ਆਉਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਵਾਯੂ ਦਾ ਅਧਕ ਵਿਕਾਰੀ ਹੋਇ ਗਿਆ ਹੈ ਸੁਅਸਤ ਨਹੀ ਰਹਿਆ । ਤਾਪ ਕੀ ਕਥਾ ਦੋ ਬਾਰੀ ਸੁਨੀ । ਪਰ ਮੰਦਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮੇ ਕੋਈ ਆਲਕ ਨਾਹੀ । ਦੇਸ ਵਿਚਿ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਲ ਛੂਟ ਗਇਆ ਹੈ । ਸਿੰਘ ਪਰਬਤਾ ਬਬਾਨਾ ਵਿਚਿ ਜਾਇ ਬਸੇ ਹੈਨ । ਮਲੇਛੋ ਕੀ ਦੇਸ ਮੇ ਦੋਹੀ ਹੈ । ਬਸਤੀ ਮੇ ਬਾਲਕ ਜੁਵਾ ਇਸਤਰੀ ਸਲਾਮਤ ਨਹੀ । ਮੂਛ ਮੂਛ ਕਰ ਮਾਰਦੇ ਹੈਨ । ਗੁਰੂ ਦਰੋਹੀ ਬੀ ਉਨਾ ਦੇ ਸੰਗ ਮਿਲਿ ਗਏ ਹੈਨ । ਹੰਦਾਲੀਏ ਮਿਲਿ ਕਰ ਮੁਕਬਰੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨ । ਸਬੀ ਚਕੁ ਛੋੜ ਗਏ ਹੈਨ । ਮੁਤਸਦੀ ਭਾਗ ਗਏ ਹੈਨ । ਸਾਡੇ ਪਰ ਅਬੀ ਤੋ ਅਕਾਲ ਕੀ ਰੱਛਾ ਹੈ । ਕਲ ਕੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀ । ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਟਲ ਹੈਨ । ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਤ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ । ਪੋਥੀਆ ਜੋ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹਾਥਿ ਭੇਜੀ ਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ੩੦੩ ਚਰਿਤ੍ਰਉ ਪਖਿਆਨ ਦੀ ਪੋਥੀ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਸੀਹਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿਚਿ ਦੇਨਾ ਜੀ । ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੀ ਪੋਥੀ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ । ਕਰਿਸਨਾਵਤਾਰ ਪੂਰਬਾਰਧ ਤੋ ਮਿਲਾ ਉਤਰਾਰਧ ਨਹੀ । ਜੋ ਮਿਲਾ ਅਸੀ ਭੇਜ ਦੇਵਾਗੇ, ਦੇਸ ਵਿਚਿ ਗੌਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਭਾਗ ਗਇਆ ਹੈ । ਸਾਹਿਬ ਬਹੁੜੀ ਕਰਨਗੇ । ਤੋਲਾ ਪ੍ਰ ਸੋਨਾ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ਕੀ ਘਰਨੀ ਕੇ ਆਭੂਖਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਿਆ ਖੰਡੂਰ ਸੇ ਭੇਜਾ ਹੈ । ੧੭ ਰਜਤਪਨ ਬੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸੇ ਭਰ ਪਾਨੇ । ਪੰਜ ਰਜਤਪਨ ਇਸੇ ਤੋਸਾ ਦੀਆ । ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਰਕਾ ਬੀ ਹੈ । ਇਸ ਸੇ ਉਠਿ ਜਾਵੇਗਾ । ਮੁਸਤਦੀਓ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀ ਦੀਆ ਜੋ ਦੇਦੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੇ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਦੇ । ਅਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਛਿਆ ਰਹੀ ਤਾ ਕੁਆਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਆਵਾਂਗੇ ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖ ੨੨ । ਦਸਖਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ । ਗੁਰੂ ਚਕ੍ਰ ਬੁੰਗਾ ਜੁਆਬ ਪੋਰੀ ਮੇ ।

(ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਪਤ੍ਰਕਾ ਦਾ ਬਲਾਕ 'ਟ੍ਰੰਪਜ਼ ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਔਫ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਲਭ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੯ ਬਿ: ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅੰਤਕਾ ੩

ਹੁਕਮਨਾਮਾ

ਇਹ ਉਹ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਮਿਤੀ ੧ ਕਤਕ ੧੭੬੦ ਬਿ: (੧੭੦੩ ਈ :) ਨੂੰ ਪੰਵਾਰ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੰਜ ਪੋਤਿਆਂ— ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਅਪਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਨਦ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਸੇਵਾ ਸੁਨ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਦਯਾਲ।
ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਤ ਕਾਲ। ੬੧।

ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਦੇ ਅਖਰ ਅਤਿ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭੁਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿਰ ਤੇ ਸ਼ਕਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਸਖਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਵੀਂ ਸੱਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ ਮਾਈ ਦਾਸੁ'ਵੋਇ' ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਈ ਦਾਸੁ 'ਹੋਇ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਆਏ 'ਨਾਇਕ ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਲੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਇਕ' ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਅਥਵਾ ਚੰਗੇ ਜਮੀਯਤਦਾਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚੌਕੀ ਖਾਸ ਪਲੰਘ੧ ਕੀ ਰਹਿਤ ਕਿਤਕ ਬਰ ਬੀਰ।
ਤਿਨ ਮੇਂ ਏਕ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਪੂਤ ਰਣ ਧੀਰ। ੧੭੦।
ਪੋਤਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਬਾਹਿਰੂਪੀਆ੨ ਬੰਸ।
ਪ੍ਰਗਟ ਭਜੋ ਸਭ ਜਗਤ ਮੈ ਜਿਉਂ ਦੇਵਨ ਮਹਿ ਹੰਸ੩। ੧੭੧।

---

* ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਨਕਲ ਸਫ਼ਾ ੭੧ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਦੇਖੋ।

੧ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਲੰਘ ਦੀ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਚੋਣਵੇਂ ਜੋਧੇ ੨੫ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ (ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਰੁਤ ੪ ਅੰਸੂ ੨੫)

੨ ਬਾਹਿਰੂਪੀਆ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ।

੩ ਹੰਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਚੌਪਈ।

ਮਾਈ ਦਾਸ ਹੁਤੋ ਇੱਕ ਨਾਇਕ। ਬਾਹਿਰੂਪੀਆ ਅਤਿ ਸੁਖਦਾਇਕ।
ਦਖਨ ਦੇਸ ਜਵਨ ਕੀ ਬਾਸੀ। ਸੇਵਕ ਸੁਨੇ ਆਦਿ[1] ਅਬਨਾਸੀ। ੧੭੨।
ਤਿਹ ਨਾਇਕ ਕੋ ਇਹ ਭਨ ਪੋਤਾ। ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਅਧਿਕ ਬਰ ਸੋਤਾ।...

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ ਅਧਿਆਇ ੧੫)

ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸ, ਅਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਇਸ ਤੇ ਪੁਤ੍ਰ ਪੋਤ੍ਰੇ ਭਾਈ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਗਰ ਸੂਹਰੋਂ ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਧਾਰ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਓਥੇ ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ। ਜਥੇਦਾਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ (ਗਾਂਧੀ) ਚੱਕ ਨੰ: ੧੩ ਨਾਨਕਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਭੈਣੀ ਪਰਗਨਾ ਲਾਹੌਰੋਂ ਇਹ ਵੱਡਮੁਲਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸੁਰ ਖਿਅਤਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਫੋਟੋ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

---

੧ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅੰਤਕਾ ੪

ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ

ਦਮਦਮੀ ਉਹ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ, ਕਤਕ[1] ਸੁਦੀ ੪, ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਆਈ[2] ਦੇ ਕੇ, ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਇਸੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ, ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ[3] ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਲਿਖਣ ਅਸਥਾਨ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਾਲਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ[4] ਹੈ, ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ[5] ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗਵਾਹੀ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੋਹਨ (ਰਚਨ ਕਾਲ ੧੭੭੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ/੧੭੧੮ ਈ:) ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

---

੧ ਸੈਨਾਪਤਿ ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਅਧਿਆਇ ੧੮।

੨ ਦਰਸ਼ਨ ਗੁਰ ਕਾ ਹੈ ਸਵਾਧਾਨ। ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਾਨ :
ਲੈ ਆਵੋ ਯ ਕੋ ਯਾ ਥਾਨਾ। ਲੈ ਆਏ ਗੁਰ ਦਸਮ ਸੁਜਾਨਾ। ੯੫।
ਸੁਨ ਕੇ ਕਹਾ ਇਹੋ ਇਤਿਹਾਸ। ਚਲੋ ਆਦਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪਾਸ।
ਤਬ ਪੁਨ ਆਪ ਉੱਠੇ ਸਭ ਸੰਗਾ। ਪੈਸੇ ਪਾਂਚ ਨਲੀਏਰ ਸੁਅੰਗਾ। ੯੬।
ਲੈ ਕੇ ਤਾਹਿ ਅਰਪ ਕੀ ਬੰਦਨ। ਪਰਦਖਨ ਕਰਤੇ ਮਨ ਰੰਜਨ।
ਕਹਾ ਜੋਇ ਬਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ। ਪਾਠ ਕਰੈ ਗੁਰ ਕੋ ਸੁਖ ਪਾਏ। ੯੭।
ਯਾ ਸਮ ਔਰ ਕੋਈ ਗੁਰ ਨਾਹੀ। ਬਿਨਾ ਕਾਨ ਸੱਚ ਬਾਕ ਭਨਾਹੀ।
(ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ ਅਧਿਆਇ ੨੧)

੩ ਤਿਨ ਮੈਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੁਰਤ ਥੇ ਦੋਇ। ਇੱਕ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਦਮਦਮੀਆ ਜੋਇ। ੧੧੧।
ਘੇਰ ਲਯੋ ਤਿਨ ਅਗਮੋ ਆਇ। ਜੁਦੈ ਜੁਦੈ ਤੇ ਦਏ ਕਰਾਇ।
ਧਰ ਗ੍ਰੰਥ ਤਹਿ ਲੜੇ ਮਝੈਲ। ਰਖਤ ਹੁਤੇ ਥੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਗੈਲ। ੧੧੨।
ਘੜੀ ਕੁ ਲੜੇ ਫਿਰ ਲੀਨੇ ਮਾਰ। ਫਿਰ ਦਮਦਮੀਅਨੁ ਪਰ ਧਰੀ ਤਲਵਾਰ।
(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੩੭੦)

੪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਲਿਖਨ ਅਸਥਾਨ, ਪਹਿਲਾ ਦਮਦਮਾ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੫ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ੨੧ ਮਾਘ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਆਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪੁਨਾ ਜਾਇ ਦਮਦਮਾ ਸਵਾਰੇ ।
ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰ ਤਹਾ ਉਚਾਰੇ ।

(ਅਧਿਆਇ ੨੦)

ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਬੀੜ ਦੇ ਰਚਨ ਕਾਲ (੧੭੬੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਇਹ ਥਾਂ ਹੋਵਗ ਕਾਸੀ ਭਾਰੀ । ਜੈਸੀ ਸ਼ਿਵ ਨੇਂ ਆਪ ਸਵਾਰੀ ।
ਕਾਸੀ ਬੇਦ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਏ । ਹਮਹਿ ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੀਏ । ੨੪ ।
ਥਾਪ ਬਸੇਸ੍ਵਰ ਨਾਥ ਜੁ ਕੀਨਾ । ਊਚ ਦਮਦਮਾ ਹਮਹਿ ਪਰਬੀਨਾ ।
ਮਨੀ ਕਰਨ ਤੀਰਥ ਤਿਹ ਭਇਆ । ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਸਰ ਇਹ ਠਾਂ ਕਯਾ । ੨੫ ।
ਅਨ ਪੂਰਨਾ ਦੇਵੀ ਜੋਇ । ਦੇਗ ਗੁਰੂ ਕੀ ਜਾਨਹੁ ਸੋਇ ।
ਤਿਹ ਠਾਂ ਗੰਗਾ ਤੀਰ ਬਿਰਾਜੈ । ਨਾਮ ਕੀ ਗੰਗਾ ਇਹ ਠਾਂ ਜਾਗੈ । ੨੬ ।
ਪੰਡਿਤ ਜੋਤਿਸ ਬਹੁ ਬੁਧਿ ਮਾਨ । ਇਹ ਠਾਂ ਕੀ ਹੋਇ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ।
ਲਿਖਹਿ ਲਿਖਾਰੀ ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇ । ਹਮਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭਈ ਇਸ ਥਾਇ । ੨੭ ।
ਜੋ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਥਾਂ ਆਵੈ । ਮਨ ਬਾਂਛਤ ਫਲ ਸਗਰੈ ਪਾਵੈ ।
ਬਰਸ ਪਿਛੈ ਬੈਸਾਖੀ ਮੇਲਾ । ਨਾਇ ਗੁਰੂਸਰ ਹੋਇ ਸੁਹੇਲਾ । ੨੮ ।
ਮਾਰਕੰਡੇ ਤਪ ਇਹ ਠਾਂ ਕਰਾ । ਮਹਾ ਪੁਰਾਤਨ ਤੀਰਥ ਧਰਾ ।
ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੈ ਜੁ ਸਰਧਾ ਸੇਤੀ । ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇਹ ਗੁਰ ਤੇਤੀ । ੧੯ ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਤੀ, ਪੱਤਰਾ ੯੨)

ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ ? ਇਹ ਦੱਸਣ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਚੁਪ ਹੈ । ਦਉਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਿਦਰਾਵੇ੧ (ਮੁਕਤਸਰ) ਦੇ ਯੁਧ ਉਪਰੰਤ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ੯ ਦਿਨ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ੨ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦੱਖਣ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ੨੯ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ੩ ।

---

੧ ਇਹ ਜੰਗ ਖਿਦਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਢਾਬ 'ਈਸ਼ਰਸਰ' ਦੇ ਕਨਾਰੇ ੧ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੬੬੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ । (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ) ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦

੨ ੳ) ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ ਪੰਨਾ ੭੩ ।
ਅ) ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਨਾ ੬੩ ।

੩ ਦਊਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਕੀ ਸੰਗਤ ਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ੨੦ ਕਤਕ ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਜੰਗ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ? ਇਹ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਹੈ :

ਮਾਘ ਮਾਸ ਪਹਿਲੀ[1] ਹੈ ਜਾਨੋ ।
ਬੱਡੋ ਨੀਰ ਤੇ ਜੁਧ ਪਛਾਨੋ ।
ਮਾਘ ਮਸਾਦ ਜੁੱਧ ਕੋ ਹੋਈ ।
ਅਗਨ ਦਈ ਪਹਿਲ ਹੈ ਸੋਈ ।

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੧੭)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕੌਰ[2] ਦੇ ਯੁਧ ਤੋਂ ੨੨ ਦਿਨ ਉਪਰੰਤ ੧ ਮਾਘ ਵਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ । ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ੨੯ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਜ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: (੩੦ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ । ਸੋ ੧੯ ਦਿਨ ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੱਗੇ[3] ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਸਾਲ ਇਹ ਬੀੜ ਲਿਖੀ ਗਈ ਉਸ ਸਾਲ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ[4] ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭੱਟ ਵਹੀ, ਦਉਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਤੇ ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯਤ ਸਨ । ਜੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਉਣਾ ੨੧ ਮਾਘ ੧੭੬੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ[5] ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ੫ ਜਾਂ ੬ ਮਹੀਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ।

---

੧ ੳ) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਐਨ ਪਹਿਲੀ ਅੰਸੂ ੧੨ ।
ਅ) ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਨਾ ੬੩ ।
ੲ) ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ ਬਿਸਰਾਮ ੨੦ ।

੨ ਚਮਕੌਰ ਦਾ ਜੰਗ ੮ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ।

੩ ਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ੨੦ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੨੯ ਕਤਕ ੧੭੬੩ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਤਕ ੯ ਮਹੀਨੇ ੯ ਦਿਨ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ ।

੪ ਭੱਟ ਵਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਾਈ ਸਮੇਂ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਨ ।

੫ ਛੇ ਚੇਤ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਚੋਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਅੰਕ ੯੯ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੯੮ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਗਏ । ਇਹ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਅੰਤਕਾ ੫

(ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ,ਭੱਟ ਤੇ ਪੰਡਾ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ)

ਸਾਂਤਲ[1] ਪੰਵਾਰ (ਪ੍ਰਮਾਰ)
ਗੱਦੀ ੯੧੧ ਈ: | ਮਿਰਤੂ ੯੫੦ ਈ:

ਮੱਘ[2] | ਮੁੰਦ | ਸਿੰਧਲ

(ਗੱਦੀ ੯੫੦ ਈ: | ਮ੍ਰਿਤੂ ੯੭੪ ਈ:, ਗੱਦੀ ੯੭੪ ਈ:

ਭੋਜ[4] | ਧਰਮਰਾਜ

ਗੱਦੀ ੧੦੧੮ ਈ: | ਮ੍ਰਿਤੂ ੧੦੬੦ ਈ:

ਜੈਸੀ[5] | ਅਭੈ ਚੰਦ | ਭੀਮ ਸੈਨ | ਉਦੇ ਦੱਤ

ਗੱਦੀ | ੧੦੬੦ ਈ:

ਸਪਤ ਮੁਕਟ, | ਸਪਤਦੀਪ | ਨਰਬੁਦ | ਰਤਨਪਾਲ

ਗੱਦੀ | ੧੧੦੮ ਈ:

ਚਤ੍ਰ ਮੁਕਟ | ਸ੍ਰੀ ਚੰਡ ਮੁਕਟ | ਇੰਦਰ ਸੈਨ | ਮਹਿੰਦਰ ਸੈਨ | ਸਾਂਡਲ

ਗੱਦੀ | ੧੧੫੨ ਈ:

ਉਦੇ ਦੀਪ[6] | ਭਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ | ਰਤਨਜੋਤ

---

੧ ਰਾਜਾ ਸਾਂਤਲ ਪੰਵਾਰ ਬੀਰ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਮਤ ੯੬੮ ਬਿ: (੯੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਧਾਰ ਨਗਰੀ (ਮਧਪ੍ਰਾਂਤ) ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ।

੨ ਰਾਜਾ ਮੱਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਇਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮੁੰਦ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨੇ ਕੰਵਰ ਭੋਜ, ਨਾਬਾਲਗ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਲਿਆ ।

੩ ਮੁੰਦ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਭੋਜ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮੁੰਦਾਨਾ ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ ।

੪ ਭੋਜ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਧਾਰ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਲਾ ਤੇ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ।

੫ ਜੈਸੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਜੈ ਸਿੰਹ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਭੋਜਾਨਾ ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਪੰਵਾਰ 'ਮੁਦਾਨੇ ਭੋਜਾਨੇ' ਕਹਿਲਾਏ ।

੬ ਉਦੇ ਦੀਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੜ ਪਿੱਛੜ, ਜਗਦੇਵ ਵੱਡੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ, ਤੇ ਰਣਧੌਲ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜਨਮਿਆ । ਉਦੋਂ ਰਾਜਾ ਉਦੇ ਦੀਪ,ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜੇਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚਾਈ । ਇਸੀ ਕਰਕੇ ਅਗੋਂ ਰਣਧੌਲ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਿਆ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਉਦੇ ਦੀਪ

ਗੱਦੀ | ੧੧੯੮ ਈ:

ਜਗਦੇਵ੭ | ਰਣਧੌਲ | ਸਿੰਹਧੌਲ | ਕਰਮਟ

ਗੱਦੀ | ੧੨੩੦ ਈ:

ਉਧਾਰ | ਜੈਸਲ | ਕੀਰਤੀਆ | ਮਹਾਂਦੇਵ | ਅਮਰਸੈਨ

ਗੱਦੀ | ੧੨੫੬ ਈ:

ਅੰਬੀਆ | ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ | ਰਾਮਸੀ | ਕੂਲਦੇਵ

ਗੱਦੀ | ੧੨੯੭ ਈ:

ਲੋਈਅ ੮ | ਮਾਡਨ | ਕਰਮਸੀ | ਅਜਧੀਰ

ਗੱਦੀ | ੧੩੩੯ ਈ·

ਗੋਰਾ, **ਬੀਂਝਾ**, ਛਾਹਾ੯, ਬੀਸਲ, ਆਂਬਾ, ਲੁਣਸੀ, ਬਾਂਕੜ, ਝਰਮਲ, ਲੋਕਾ, ਨੀਂਬਾ

ਗੱਦੀ ੧੩੯੫ ਈ:

ਕੂੜਾ, ਬਾਨੀ, ਤਿਰਬਾਨੀ।

---

੭ ਜਗਦੇਵ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਜੋਧਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਮਹਾਂ ਦਾਨੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਤੱਕ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਭੱਟ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਵੱਡੇ ਦਾ ਨਾਮ ਬੱਲ ਤੇ ਛੋਟੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੇਖੋਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਬੱਲ ਤੇ ਸੇਖੋਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

੮ ਲੋਈਏ ਪ੍ਰਮਾਰ ਦੇ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ੧੩ ਪੁਤ੍ਰ, ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਗਿਣੇ ਮਿੱਥੇ ਸੂਰਮੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਠ-ਭੇੜਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਰਾਂ ਦੇ ਜਸ ਗਾਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗੋਂ ਇਹ ੧੩ ਮੂਹੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ :—

(੧) ਗਨੀਂਬੇ (੨) ਬੰਝਰਤ੍ਰੇਤ, (੩) ਛਤ੍ਰੇਤ, (੪) ਬਸਲਉਤ, (੫) ਆਂਬਗਉਤ, (੬) ਲਣਸਤ੍ਰੇਤ, (੭) ਬਾਂਕੜਉਤ, (੮ ਝਰਮਲੇ, (੯) ਲਕਉਤ, (੧੦) ਨੀਬਉਤ, (੧੧) ਕੜਉਤ, (੧੨) ਬਨਉਤ, (੧੩) ਤ੍ਰਿਬਨਉਤ।

੯ ਛਾਹੇ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ੨੦੪ ਚੱਕ ਤਹਸੀਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਾਲੇ ਹਨ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਬੀਂਝਾ

ਜਗਨਾ, ਰਾਜਦੇਵ, ਸੋਮਾ[੧੦], ਧਰਨਾ[੧੦], ਦੇਸਾ[੧੦]

ਮਾਲਾ, ਲਾਲਾ

ਰਾਦਾ[੧੧], ਲਾਦਾ

ਲਖਮਣ, ਕਾਲੂ[੧੨], ਆਸਲ[੧੨]

ਜੱਲਾ[੧੩], ਨਰਸੀ[੧੩], ਤਾਰੂ

ਹਾਫਾ, ਸੁਰਤਾ, ਜੈਂਦੀ

ਚਾਹੜ, ਘੁਲੀਆ, ਰੁੜੀਆ, ਝਿੰਗਾ

ਬੂੜਾ, ਰਾਊ, ਰਾਜਾ, ਬੀਠਲ

ਮੂਲਾ, ਤੀਰਥਾ, ਡੂੰਗਰ

ਬੱਲੂ, ਨਾਨੂ, ਪੂਰਾ, ਰੀਝਾ, ਦਰੀਆ, ਬਾਘਾ, ਗੋਪੀ, ਮਿੱਠੂ, ਲਾਲ ਚੰਦ, ਬੁਧਾ, ਜੀਤਾ, ਜੈਸੀ
ਕਾਲੂ, ਪ੍ਰੇਮਾ ।

---

੧੦ ਬੀਂਝੇ ਪ੍ਰਮਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੂੰਹੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ:— ਸਮਊਤ, ਧਰਨਊਤ ਤੇ ਦਸਊਤ ।

੧੧ ਮਾਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਦਾ ਤੋਂ ਰਦਊਤ ਪ੍ਰਮਾਰ ਕਹਿਲਾਏ ।

੧੨ ਕਾਲੂ ਤੋਂ ਕਾਲੂਆਣੇ ਤੇ ਆਸਲ ਤੋਂ ਅਸਲਊਤ ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ।

੧੩ ਲਖਮਣ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਜੱਲੇ ਤੋਂ ਜਲਹਾਣੇ ਤੇ ਨਰਸੀ ਤੋਂ ਨਰਸਊਤ ਪੰਵਾਰ (ਪ੍ਰਮਾਰ) ਕਹਿਲਾਏ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਬੱਲੂ

ਸ਼ਹੀਦੀ | ੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੩੪ ਈ: (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)

ਮਲੂਕਾ, **ਮਾਈਦਾਸ**, ਰੁੜੀਆ, ਰੂਪੀਆ, ਜੇਮਲ, ਬੀਰੀਆ, ਨੇਤਾ, ਸਾਹੂ ਸੁੰਦਰ, ਮਾਧੋ, ਰਈਆ, ਸੁਹੇਲਾ

ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੧ ਈ: ਆਲੋਵਾਲ

ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੬੭੫ ਈ: ਦਿੱਲੀ

ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ

ਦਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ

ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭੦੯ ਈ: ਚਤੌੜ ਗੜ੍ਹ

ਅਮਰ ਚੰਦ,

ਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੧ ਈ: ਆਲੋਵਾਲ

ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ

ਸੋਹਣ ਚੰਦ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੦ ਮਾਰਚ ੧੬੯੧ ਈ: ਨਦਾਵਣ

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੦ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੬੯੬ ਈ: ਗੁਲੇਰ

ਰਾਇ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਮੁਕਤਸਰ

ਹਠੀ ਚੰਦ ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੮ ਸਤੰਬਰ ੧੬੮੮ ਈ: ਭੰਗਾਣੀ

ਮਨੀ ਸਿੰਘ

ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ

ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੮ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਕੋਟਲਾ ਨਿਹੰਗ

ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੬ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ

ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ

ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ

ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ, ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ,

ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ,

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ (ਰਹਿਤਨਾਮੀਆ)

ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ

ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੮ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੧ ਈ: ਬਿਲਾਸਪੁਰ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰ:)

ਸੇਣਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੨ ਜੂਨ ੧੭੧੩ ਈ: ਸਢੌਰਾ

ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ (ਨਿਰਮਲਾ)

ਹਾਠੂ ਸਿੰਘ[੧੪]

---

੧੪ ਹਾਠੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੭ ਮਾਰਚ ੧੭੫੮ ਈ: ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ੨੪ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈ ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ

ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ
ਸ਼ਹੀਦੀ	ਸ਼ਹੀਦੀ
੧੩ ਮਈ ੧੭੧੦ ਈ:	੯ ਜੂਨ ੧੭੧੬ ਈ:
ਚਪੜ ਚਿੜੀ	ਦਿੱਲੀ

ਉਦੇ ਸਿੰਘ

ਮਹਬੂਬ ਸਿੰਘ,	ਅਜੂਬ ਸਿੰਘ,	ਫਤੇ ਸਿੰਘ;	ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ,	ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ,	ਬਾਘ ਸਿੰਘ,	ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ
ਸ਼ਹੀਦੀ		ਸ਼ਹੀਦੀ	ਸ਼ਹੀਦੀ	ਸ਼ਹੀਦੀ	ਸ਼ਹੀਦੀ	
੧੩ ਮਈ		੧੩ ਮਈ	੨੨ ਜੂਨ	੨੨ ਜੂਨ	੨੮ ਦਸੰਬਰ	
੧੭੧੦ ਈ:		੧੭੧੦ ਈ:	੧੭੧੩ ਈ:	੧੭੧੩ ਈ:	੧੭੧੧ ਈ:	
ਚਪੜਚਿੜੀ		ਚਪੜਚਿੜੀ	ਸਢੌਰਾ	ਸਢੌਰਾ	ਬਿਲਾਸਪੁਰ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰ:)	

ਨੋਟ:—ਉਪਰੋਕਤ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ, ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੋਤ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਵਾਧੂ ਫੈਲਾਉ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਇੰਡੈਕਸ

(ਅੰਤਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ)

ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ੩੬

ਊਦਾ (ਪੰਵਾਰ) ਵੇਖੋ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਭਾਈ

ਊਦਾ (ਰਠੌਰ) ਵੇਖੋ ਉਦੀਆ

ਉਦੀਆ ੨੫ (ਫੁ: ਨੋ:) ੫੮, ੬੭, ੬੪ (ਫੁ: ਨੋ:), ੬੫

ਉਦੇ ਸਿੰਘ ੮੨ (ਫੁ: ਨੋ:)

ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੧੭, ੨੫, ੨੬, ੨੯ (ਊਦਾ ਪੰਵਾਰ) ੩੦, ੩੧ ਫੁ: ਨੋ: ੩੧ ਫੁ: ਨੋ: ੪੨, ੪੩, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ:

ਉਦੇ ਦੱਤ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਉਦੇ ਦੀਪ ੧੯ (ਫੁ: ਨੋ:), ੫੪

ਉਧਾਰ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਅਉਲੀਆ ਸਿੰਘ ੯੧

ਅਸਲਮ ਖਾਨ, ਨਾਜ਼ਮ ੫, ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੪, ੩੫, ੭੪, ੭੭, ੯੧

ਅਸਿਧੀਰ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ੩੫

ਅਕਬਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੨੧

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਏ, ਨਿਹੰਗ ੮੨, ੮੩

ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ ੨੮, ੩੭, ੭੦, ੭੧ (ਅਕਾਲ ਤਖਤ) ੭੫, ੮੧, ੮੫

ਅਕੋਈ, ਨਗਰ ੧੩

ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ, ਦਰਬਾਰ ਮੁਅੱਲਾ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:

ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ੨੦

ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੭, ੩੦, ੩੧, ੩੨, ਫੁ: ਨੋ:, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ:

ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰੀ, ਰਾਜਾ ੩੦, ੬੭, ੬੯

ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੭, ੩੦, ੩੧, ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ:

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ੩੦, ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਲਿਤ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬, ੩੭, ੩੮, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੦, ੮੪

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ੬, ੯੩ (ਜੀਤ ਸਿੰਘ)

ਅਜੈ ਸਿੰਘ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:

ਅਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ (ਮੀ ਣਆਂ ਦੀ—ਦੇਖੋ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ)

ਅਤ੍ਰਿ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੬ ਫੁ: ਨੋ: (ਅਤ੍ਰਿਸ)

ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ, ਕਿਲ੍ਹਾ ੩੦, ੮੪ ਫੁ; ਨੋ:

ਅਨੰਦਪੁਰ – ਵੇਖੋ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ

ਅਨੰਦਪੁਰ, ਨਗਰ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੬, ੨੯, ੩੦, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੩, ੫੮, ੫੯, ੬੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬, ੬੮, ੭੧, ੭੨, ੭੪, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:

ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੭,

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

੩੦, ੩੧, ੩੨ ਫੁ: ਨੋ: ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:,
੭੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ੩੫
ਅੰਬਾਲਾ ੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਅੰਬੀਆ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਭੈ ਚੰਦ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਭੈ ਰਾਮ, ਸੋਢੀ ੨੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ, ਗੁਰੂ ੨੦
ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੭,
੮੧, ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ ਸਿੰਘੀਏ ੮੨
(ਬੰਦਈ ਖਾਲਸਾ)
ਅਮਰ ਚੰਦ (ਭਾਈ) ਵੇਖੋ ਅਮਰੂ ਭਾਈ
ਅਮਰੂ, ਭਾਈ, ੨੫, ੫੪
(ਅਮਰ ਚੰਦ)
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ੭, ੮, ੯, ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:,
(ਗੁਰੂ ਚੱਕ) ੧੧ਫੁ: ਨੋ:, ੧੨, ੧੩,
੨੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੮, ੨੯, ੩੧, ੩੨ ੩੩,
੩੪, ੩੫, ੩੬, ੩ , ੩੮, ੩੯, ੪੦,
੪੮ ੪੯, ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੯ ਫੁ: ਨੋ: ੭੦
੭੨, ੭੪, ੭੫, ੭੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੭,
੭੮, ੭੯, ੮੦, ੮੪, ੮੫, ੮੬, ੮੯,
੯੦, ੯੨, ੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੂਜਾ ੧੧, ੧੨
(ਚੋਲਾ ਬਾਗ)
ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ੨੦, ੨੪, ੨੮ ਫੁ: ਨੋ:,
੨੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੬, ੮
ਅਰੁੰਧਿਤਿ, ਮਾਤਾ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਲੀਗਢ – ਵੇਖੋ ਅਲੀਪੁਰ (ਉੱਤਰੀ)
ਅਲੀਪੁਰ ਉੱਤਰੀ ੮, ੧੮, ੨੦,
੨੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੬, ੨੭, ੩੧, ੫੪,
੫੫, ੫੬, ੫੮, ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਅਲੀਪੁਰ, ਘੱਲਵਾਂ ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਈਨਾ, ਖੇਮਕਰਨ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਗਜ਼ਾ ਰਾਮ, ਭਾਈ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਆੜੂ, ਬੰਜਲਉਤ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ, ਦਮਦਮਾ ੪੫ ਫੁ: ਨੋ:
(ਅਨੰਦਪੁਰ) ੫੯, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਦਿ ਬੀੜ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ੨੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਦਿ ਬੀੜ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਂਬਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਲਮ ਸਿੰਘ ੯੧
ਆਲਿਮ—ਵੇਖੋ ਆਲਮ ਸਿੰਘ (ਨੱਚਣਾ)
ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ, ਨੱਚਣਾ ੨੭, ੩੦,
੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਆਲੋਵਾਲ, ਨਗਰ ੫, ੯ ਫੁ: ਨੋ:,
੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਤ੍ਰ ੪੮
ਇੰਦਰ ੨੦
ਇੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ੩੦
ਏਮਨਾਬਾਦ ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਹਿਜ ਸਿੰਘ, ਤ੍ਰਿਹਨਿ ੯
ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ੬੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ੬੯
(ਸੰਗਤੀਆ)
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਈ ੮੩, ੯੧
੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਡਵਾ ੬, ੯੨

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdiglib.org

ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਚਪੜਚਿੜੀ ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ੬, ੪੧, ੪੨, ੯੨
ਸੰਗਰੂਰ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੰਗੋ ਸ਼ਾਹ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਠਿਆਲਾ, ਨਗਰ ੧੬
ਸੰਤ ਸਿੰਘ ੩੦, ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਤਵੀਂ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ—ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ੨੯ ਫੁ:ਨੋ;
(ਸੋਢੀ ਮੇਹਰਬਾਨ)
ਸਤਿਰੁਦਰ, ਨਦੀ ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਤੀ ਦਾਸ ੨੬, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ੂਰੀ ੩
ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬
ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ੧੩
ਸਪਤ ਦੀਪ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਪਤ ਮੁਕਟ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਫ਼ਗਾਨੀ, ੪੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਫੀਦੋਂ, ਨਗਰ ੨੧
ਸਬਲਾ, ਭਾਈ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ: ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਯਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਲਾਲ ੩੭
ਸਰਹੰਦ ੩੦, ੩੮, ੭੨, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੦
(ਸੀਰੰਦ)
ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਿਰਮੌਰ, ਪਰਗਨਾ, ੧੭, ੧੮, ੬੪
ਸਰੂਪ ਦਾਸ, ਭੱਲਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਰੋਟਾ, ਪਿੰਡ ੪੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਵਾਨਿਹ ਉਮਰੀ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ: ।
(ਕ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਚੰਦ ਪੁਰੀ)
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ, ੩੧
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਰੁਹਤਾਸੀ ੩੭, ੬੫, ੮੪
(ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ)
ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, (ਸਪਤਨੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ)
੮੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ, ਮਾਤਾ ੩੪, ੩੭, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
(ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ)
ਸਾਹਿਬ ਰਾਇ ੮੬
ਸਾਹੂ ੨੧
ਸਾਖੀਆਂ, ਭਾਈ ਬਖਤ ਮਲ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਾਂਡਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਾਦੂ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:,
(ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:,
੪੬, ੭੨
ਸਿਆਲਕੋਟ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਿੰਹ ਧੌਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਸਿੱਖਆੜਾ, ਨਗਰ ੪੨
ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ੪੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੦
(ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ)
ਸੀਸ ਗੰਜ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ੬੩ ਫੁ: ਨੋ:
(ਅਨੰਦਪੁਰ)
ਸੀਤੂ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ;
ਸੀਤੋ ਬਾਈ ੨੩, ੨੬, ੩੧
ਸੁਹੇਲਾ ੨੧
ਸੁੱਖਾ ੧੯, ੨੧
ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
(ਕਰਤਾ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦)
ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੫
ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਾੜੀ ਕੀ ਕੰਬੋ ੯੧
ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ੧੩
ਸੁੰਦਰ ੨੧
ਸੁੰਦਰੀ, ਮਾਤਾ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੧
ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬, ੩੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੮, ੮੧,

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

੮੩, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੁਦਾਮਾ ੦
ਸੁਨਾਮ, ਨਗਰ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੁਧਾਸਰ ੭੦, ੭੧, ੭੨, ੭੩, ੮੧,੮੮,੮੯
(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਜੰਬਰ ੩੮, ੪੪, ੮੫
ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਭੱਲਾ ੨੭
ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੋਹਲੀ ੭
ਸੁਲੱਖਣੀ, ਮਾਤਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਸੂਰੀ ੩੮, ੭੫, ੮੫
ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਠ ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੭, ੫੦
ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ੫
ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਹਿਲ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਸੇਣਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੭੦
ਸੈਨਾਪਤਿ, ਕਵੀ ੨੯
ਸੋਹਨ ਚੰਦ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫
(ਸੋਹਣਾ)
ਸੋਹਨ ਜੀ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬, ੪੭, ੪੮, ੫੦।
ਸੋਧਾ, ਰਾਂਗੜੀ ੨੦
ਸੋਂਧਾ, ਕਵੀ ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਸ਼ਸ਼ੀ ਵੰਸ ਵਿਨੋਦ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
(ਬੇਦੀ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ)
ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ (ਲਾਹੌਰ) ੪੪
ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ (ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲੀਆ) ੩੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ—ਦੇਖੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ
ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ੧੯, ੨੦, ੨੧, ੨੫,੬੫ ਫੁ:ਨੋ:
(ਸ਼ਾਹ ਚੁਗ਼ਤਾ)
ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ ਖਾਨ ੩੫
ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ੩੦ ਫੁ: ਨੋ:
(ਝਖੀਆਂ)
ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਸ਼ੀਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੮
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ ੪੯, ੫੦
(ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ)
ਸ੍ਰੀ ਕੰਠ ੧੩
ਸ੍ਰੀ ਖੇਮੀ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਸ੍ਰੀ ਚੰਡ ਮੁਕਟ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ੫੮
ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ੬੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ੩੦
ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਠੀ ਸਿੰਘ ੩੭ ਫੁ: ਨੋ: ੮੪
ਹੱਥ ਲਿਖੀ ਆਦਿ ਬੀੜ, ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ੮੪ ਫੁ:ਨੋ:
ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ੧੩
ਹਰਸਾ—ਵੇਖੋ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਹਾਕਮ ਪੱਟੀ
ਹਰਮੰਦਰ ੧੦, ੧੨, ੨੮, ੨੯, ੭੦, ੭੧, ੭੮, ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੫, ੮੯, ੯੦
ਹਰਿ ਸਹਾਇ, ਹਾਕਮ ਪੱਟੀ ੩੪, ੭੫, ੭੬
ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ੨੩, ੫੭, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਰਿ ਗੋਪਾਲ, ਸੋਢੀ ੨੮, ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ, ਗੁਰੂ ੧੯, ੨੦, ੨੮, ੨੯, ੩੩ ਫੁ: ਨੋ: ੪੭, ੪੮, ੫੪, ੫
ਹਰਿ ਜੀ, ਸੋਢੀ ੨੮, ੨੯, ੬੯, ੭੩
ਹਰਿ ਜੀ, ਪਰੋਹਤ ੧੮
ਹਰਿਦਵਾਰ (ਗੰਗਾ ਜੀ) ੨੫, ੨੬, ੪੬
ਹਰਿਦਾਸ, ਭਾਈ ੬੬ ਫੁ:ਨੋ:
ਹਰਿਨਿਰੰਜਨ—ਵੇਖੋ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਹੰਦਾਲੀਆ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ੨੨, ੨੮, ੫੫, ੫੭, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਕਟੋਚੀ ੬੯
ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪੰਵਾਰ ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੫
ਹਰੀ ਚੰਦ ੪੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪
ਹੜੌਤੀ, ਦੇਸ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਾਠੂ ਸਿੰਘ ਹਜਾਵਤ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਾਫਾ ੧੮
ਹਾਡੀ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ: ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਿਸਾਰ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਹਿਮਾਂਚਲ, ਪ੍ਰਦੇਸ ੧੭
ਹੀਰਾ ਨੰਦ ੨੬
ਹੁਸੈਨੀ ਖਾਨ ੬੮, ੬੯
ਹੇਮਾ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੰਸ ੧
ਕਸ਼ਮੀਰ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਸੂਰ—ਵੇਖੋ ਕਸ ਪੁਰ
ਕਹਿਲੂਰ, ਰਿਆਸਤ ੨੮, ੬੫, ੬੮
ਕਟੋਚ ੮
ਕਥਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ੬੫
ਕੰਬੋਵਾਲ ੭, ੮, ੧੪
ਕਰਸਿੰਧੂ, ਨਗਰ ੫
ਕਰਸਿੰਧੂ, ਭੱਟ ਵਹੀ ੨੧, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ੨੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਰਨ ਸਿੰਘ ੭੯ ਫੁ ਨੋ:
ਕਰਨਾਲ ੧੩, ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਰਮਸੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ
ਕਰਮਟ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਰਮਾ, ਛੀਨਾ ੮੬
ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਾ – ਦੇਖੋ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ (ਕਲਗੀਧਰ)
ਕਲਮ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
ਕਲਾਨੌਰੀਆ (ਲਖਪਤ ਰਾਇ) ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਵਲ ਨੈਨ ੬੯ ਫੁ: ਨੋ: (ਕੌਲ ਜੀ, ਸੋਢੀ)
ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ੯੧
ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ ੭
ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ ੭, ੧੬, ੧੭
ਕਾਬਲ ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੮
ਕਾਰੜੂ, ਨਗਰ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਾਲਾ, ਚੌਧਰੀ ੭, ੧੩, ੧੪
ਕਾਲਾ, ਪਿੰਡ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ – ਦੇਖੋ ਕਾਲਾ ਚੌਧਰੀ
ਕਾਲੂ, ਭਾਈ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ੬੦
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ੪੪, ੬੨ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਰਿਤ੍ਰ)
ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ੮, ੯, ੮੦
ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ੫੯ (ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ)
ਕੀਰਤ, ਸ਼ਹੀਦ ੫, ੨੧, ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੦, ੭੦, ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੯੧
ਕੀਰਤੀਆ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੀਰਤ ਪੁਰ, ਨਗਰ ੨੨, ੨੮, ੩੦, ੫੫, ੫੭
ਕੁਸਪੁਰ (ਕਸੂਰ) ੧੬, ੭੮ ਫੁ:ਨੋ:, ੮੧ ਫੁ:ਨੋ.
ਕੁਰਖਛੇਤਰ ੧੭, ੧੮, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਕੁਰਾਨ ੮੮
ਕੁਲਦੇਵ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੂੜਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੇਸ ਗਢ ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ੫
ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ੮, ੯, ੧੦, ੧੧, ੧੨,
(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ)
੧੩, ੨੪, ੩੭, ੩੫, ੩੮, ੩੯, ੪੦,
੪੬, ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ: ੬੮
ਫੁ: ਨੋ:, ੭੪ ਫੁ: ਨੋ:,
੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੇਸਰੀ ੩੧
ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੨ ਫੁ: ਨੋ: ੨੩ ਫੁ:ਨੋ:
(ਕੇਸੋ, ਭੱਟ) ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੇਵਲ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ੧੪, ੧੬, ੪੦, ੪੫,
੬੦ ਫੁ: ਨੋ: ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:,
੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਰਾ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੦
ਕੋਟਲਾ, ਨਿਹੰਗ ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਕੋਲਾ, ਹਜਾਵਤ ੭੯
ਕੌਲ ਜੀ, ਸੋਢੀ – ਦੇਖੋ ਕਵਲ ਨੈਨ
ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ੩੬, ਫੁ: ਨੋ:
ਖੜਗ ਸਿੰਘ ੬੨
ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ—ਵੇਖੋ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ ਨ
ਖ਼ਾਨਦੇਸ਼, (ਮਧ ਪ੍ਰਾਂਤ) ੧੭, ੧੮, ੧੯
ਖੁਰਵਧੀ, ਨਗਰ ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
(ਦੇਹਰਾ ਦੂਨ) ੬੧ ਫੁ: ਨੋ:,
੬੨ ਫੁ: ਨੋ: ੬੪
ਖਿਆਲ (ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦) ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਖੇਮ ਕਰਨ ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਖੇਮਾ, ਚੰਦਨੀਆ ੨੧, ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਖੈਰਪੁਰ, ਸੱਜਦਾਤ ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੭
ਗਗਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੯
ਗੁਰੂ ਚੱਕ – ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਗੰਗਾ ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੭
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ੨੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੰਡਾ ਮਲ, ਵਦਾਵਣ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:,੮੨ ਫੁ:ਨੋ:
(ਕਰਤਾ ਤਰੀਖੇ ਸੋਹਦਰਾ) ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੰਭੀਰ, ਨਦੀ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ੫, ੧੫, ੨੧, ੨੪,
੨੭, ੨੯, ੪੬, ੫੦, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:,
੬੦ ਫੁ: ਨੋ: ੬੯, ੭੦, ੭੧, ੭੮,
੮੨
ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲਾ ੩੦
ਗਾਬਾ, ਗਿਲ ੮੬
ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ੭, ੧੨, ੧੩,
੧੪, ੧੫, ੧੬, ੨੪, ੨੫; ੪੬
ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ (ਪਾ: ੧੦) ੨੨
ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ੩੩ ਫੁ: ਨੋ: ੪੬, ੪੭
੪੮ ੪੯, ੫੦
ਗਿਰੀ, ਨਦੀ ੬੫
ਗੁਜਰਾਤ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਜਰੀ, ਮਾਤਾ ੬੫
ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ੧੧ ਫੁ: ਨੋ: ੨੮, ੪੬,
੪੭, ੪੮, ੪੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ੭
ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਬਾਬਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:; ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਰੰਧਾਵਾ, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
(ਕ੍ਰਿਤ ਸੌਂਧਾ ਕਵੀ)
ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ੩੩ ਫੁ: ਨੋ: ੪੭ ਫੁ: ਨੋ:
(ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ)
ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ (ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ) ੨੭, ੩੧
ਗੁਰਬਖਸ਼, ਹਜ਼ੂਰੀ ੬੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰਬਖਸ਼, ਮਸੰਦ ੬੪
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ੩੩
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ੬, ੧੦ ਫੁ: ਨੋ: ੩੯
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲੀਆ ੩੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ. ਭਾਈ ੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰਖਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ੩੨, ੮੦
(ਰਾਮ ਕੁਇਰ)
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰੀਆ, ਚੁਹਾਣ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰੂ ਕਾ ਕੋਠਾ ੬੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਰੂ ਕੀ ਭੂਆ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
(ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ)
ਗੁਰੂ ਚੱਕ-ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੯, ੭੦, ੮੭, ੯੧, ੯੨
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੯
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖਸ਼ੀ ੩੫
ਗੁਲੇਰ, ਨਗਰ, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੁਲੇਰੀ ੬੮, ੬੯
(ਰਾਜ ਸਿੰਘ 'ਗੋਪਾਲ')
ਗੋਤਮ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੋਦੜ ਫਕੀਰ ੮
ਗੋਧੂ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੬ ਫੁ: ਨੋ,
ਗੋਬਿਦ ਸਿਘ, ਗੁਰੂ ੮, ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੨, ੧੩, ੧੯, ੨੩, ੨੪, ੨੬ ੨੭, ੩੨, ੩੩, ੩੪, ੪੬, ੪੯, ੫੦, ੫੮, ੫੯, ਫੁ: ਨੋ:, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ: ੬੧, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੩, ੬੪, ੬੫. ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੭, ੭੦, ੭੨, ੭੩, ਫੁ: ਨੋ: ੭੪, ੮੦, ੮੨, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ: ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੋਰਖਪੁਰ ੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੋਰਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਗੋਲੂ ੧੯
ਘਘਰ, ਨਦੀ ੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਘਰਾਂਚੋ, ਨਗਰ ੬੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਚਤੌੜਗੜ੍ਹ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਚੰਦਨ ੫੮, ੬੫
(ਚੰਦਨ ਰਾਇ)
ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ੧੭, ੧੮, ੧੯, ੨੧, ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ੩੨ ਫੁ: ਨੋ: ੪੧, ਫੁ: ਨੋ:, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਚਮਾਰੀ, ਪਿੰਡ ੩੭
ਚਪੜ ਚਿੜੀ ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਚਾਹੜ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੮
ਚਿੱਤੂ (ਚਿੱਤੂ ਸਿੰਘ) ੨੫, ੨੬, ੩੦, ੪੦, ੪੧ ਫੁ: ਨ: ੬੫
ਚੂਹੜ ਮਲ, ਓਹਰੀ ੩੪, ੭੩, ੭੪, ੭੫, ੭੬, ੭੭, ੭੯, ੯੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਚੋਖਾ, ਭੱਟ ੧੮, ੧੯, ੨੦, ੨੧
ਚੋਲਾ ਬਾਗ-ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੂਜਾ
ਚੈਂਚਲ ਸਿੰਘ ੩੦
ਚੈਨ ਸਿੰਘ ੯੧

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਚੋਪਤ ਰਾਇ
(ਚੌਂਪਾ ਸਿੰਘ) ੨੪, ੪੬, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ: ੬੭
ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੬, ੬੩
ਛਾਹਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ—ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ
੨੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਸਵਾਰੀ, ਗਾਮ ੩੧
ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ੩੫
ਜਗਤ ਸਿੰਘ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪
(ਜਗਤੂ)
ਜਗਦੇਵ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਗਨਾ ੧੭
ਜਗੂ, ਹਜਾਵਤ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਮਿਹਰਵਾਨ ਵਾਲੀ) ੪੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਨਮੇਜਾ, ਰਾਜਾ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਪਜੀ ਸਾਹਿਬ ੪੯, ੫੦
ਜੰਬਰ, ਪਿੰਡ ੮੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਮਸ਼ੇਦ ਖਾਨ ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਮਨਾ, ਨਦੀ ੪੩, ੬੧, ੬੫
ਜਮਦਗਨਿ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੰਮੂ ੪੨, ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਲੰਧਰ ੨੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੪
ਜੱਲਾ ੨੦
ਜੱਲਾਂ (ਜਲਹਾਨਾ) ੧੮, ੨੫, ੨੬, ੩੧,
੪੦, ੪੧, ੪੨, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਲਾਲਪੁਰ ਜੱਟਾਂ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਵਾਹਰ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਜਾਲਾਪੁਰ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:
(ਜਵਾਲਾਪੁਰ)
ਜੀਤ ਸਿੰਘ – ਦੇਖੋ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ
ਜੀਤ ਮਲ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੀਂਦ ੫, ੧੭, ੧੯: ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼ ੭ (ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ)
ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ੪੪
ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ੩੦, ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੇਠਾ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੨, ੫੪, ੫੭,
੬੦, ੬੫
(ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ)
ਜੈਸਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੈਸੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੈਤਾ, ਦਿਲਵਾਲੀ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੫
ਜੈ ਦਈ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੈਪੁਰ ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੧
ਜੈਮਲ ੨੧
ਜੋਧ ਸਿੰਘ ੪੪
ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ (ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ) ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਜੋਨਪੁਰ ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ੩੫, ੩੯, ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
(ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ) ੮੮, ੯੦, ੯੧, ੯੨
ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖਾਨ, ਨਾਜ਼ਮ ੩੫
ਝਖੀਆਂ, ਪਿੰਡ ੩੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਝੰਗ, ਨਗਰ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ: ੩੬, ੪੭
ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੮
ਝੰਡਾ ਬੁੰਗਾ ੮੩
ਝਰਮਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਠਾਕਰ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਡੱਢਵਾਲ ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਡਲ, ਨਗਰ ੩੪
ਡੇਰਾ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਮੁਹੱਲਾ ਸਿੰਧੀਪੁਰਾ—
ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ) ੩੮
ਢਾਬ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ (ਮੁਕਤਸਰ) ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:

ਢਾਬ ਵਸਤੀ ਰਾਮ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ੧੩
ਢਿਲਵਾਂ, ਨਗਰ ੬੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਢੇਸੀਏ ਵਾਲਾ ੩੭
ਢੱਟੇ ਦਾ ਟਾਂਡਾ ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਚਿਸ਼ਤੀ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ੪੯
ਤਲਉਡਾ ਭੱਟ ਵਹੀ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਤਲਵਾਰਾ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ੧੫, ੧੬
ਤਾਰਾ ਸਿਘ, ਡਲਵਾਂ ੩੪, ੩੮, ੭੫, ੮੩
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਦੁਲੱਟ ੧੩
ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੪
ਤ੍ਰਿਬਾਨੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਤੁਲਸੀ ੨੫, ੫੮
ਤੁਲਾ, ਭੱਟ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ੨੦, ੨੩, ੨੯, ੪੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੬, ੫੮, ੫੯
ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ੧੩
ਦਉਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ: ੩੩
ਦਇਆ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਦਇਆ ਰਾਮ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ ੨੫, ੬੩, (ਦਇਆ ਸਿੰਘ) ੬੫
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ੭, ੨੨, ੪੮
ਦਸਮ ਗੁਰੂ—ਦੇਖੋ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ (ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ)
ਦਖਣੀ ਰਾਇ ੭੦
ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ—ਦੇਖੋ, ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ
ਦਮਾਲ ਗੜ੍ਹ ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਦਮਾਲ ਨਾਮਾ (ਪਾ: ੧੦) ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ੩੦
ਦਰਸ਼ਨ (ਕਰਤਾ ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ) ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੫, ੭੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੬ ਫੁ: ਨੋ: ੭੭, ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ—ਦੇਖੋ ਹਰਮੰਦਰ
ਦਰਬਾਰੀ, ਸੋਢੀ ੨੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਦਰੀਆ, ਪਰੋਹਤ ੧੮
ਦਰੋਪਤੀ ੬੦
ਦਾਨ ਸਿੰਘ ੩੩
ਦਾਨ ਸਿੰਘ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੧ ਫੁ:, ਨੋ:, ੫੪, (ਦੁਨੀਆ) ੬੫, ੭੦
ਦਾਦੂ ੨੦
ਦਿਆਨਤ ਰਾਇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੯
ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਦਿਆਲ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਦਿਆਲ ਦਾਸ ੨੫, ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੨, (ਦਿਆਲਾ) ੪੧, ੪੨, ੫੩, ੫੭, ੬੦
ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦਉਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ: ੩੩
ਦਿਲਵਾਲੀ, ਮੁਹੱਲਾ (ਸਿੱਖਾਂ) ੬੦
ਦਿੱਲੀ ੯, ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੨, ੧੯, ੨੩, ੨੫, ੩੬, ੩੭, ੩੮, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੮, ੪੯, ੬੦, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੦, ੮੧, ੮੩, ੮੪
ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ੧੩
ਦੀਪ ਚੰਦ, ਕਹਿਲੂਰੀ ੪੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:,
ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ੂਰੀ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:,
ਦੁਨੀ ਚੰਦ ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਦੁਰਗਾ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦

ਦੂਲੱਟ, ਚੌਧਰੀ ੭
ਦੂਨ ਦੇਸ ੬੧
ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ (ਰਹਿਤਨਾਮੀਆ) ੨੬
ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੫, ੨੬,
(ਦੇਸੂ) ੩੧, ੩੨, ੪੨, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ੫ ਫੁ: ਨੋਟ, ੩੦
ਦੇਵਾ, ਚੌਧਰੀ ੩੪, ੭੭, ੭੮, ੭੯
ਧਉਲਾ, ਗੱਢ ੨੦, ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:,
੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਧਰਤਰੀ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
ਧਰਮ ਸਿੰਘ ੩੨, ੩੩
ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਕਵੀ ੪੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੮
ਧਰਮ ਸਿੰਘ ੩੧, ੬੫
(ਧਰਮਾਂ ਜੱਟ)
ਧਰਮ ਚੰਦ, ਦੀਵਾਨ ੯
ਧਰਮ ਰਾਜ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਧਰਮਾ, ਖੋਸਲਾ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਧਰਮਾ, ਰਾਠੌਰ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਧੀਰ ਮਲ, ਸੋਢੀ ੨੪, ੪੬
ਨਗਰੀ, ਗੁਰੂ ਕੀ-ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਨਗਾਹੀਆ, ਬੜਤੀਆ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:,
(ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ) ੨੩ ਫੁ:ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ:ਨੋ:,
੬੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਨਗਾਹੀਆ ੧੨, ੧੩, ੧੪,
(ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਦੁਲੱਟ)
ਨਗੀਨਾ, ਦੁਸ਼ਟ ੮੬
ਨਠੀਆ ੨੧, ੫੮
ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ੮੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਨੰਦ ਚੰਦ, ਦੀਵਾਨ ੨੫, ੬੩
ਨਦਾਵਨ ੨੫, ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੫
ਨਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ੩੪, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ੩੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਨਰਸੀ, ਪਰੋਹਤ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੮
(ਨਰਸੀ)
ਨਰਬੁਦ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:,
ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ੧੬
ਨਾਹਨ, ਨਗਰ ੧੭, ੧੮, ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:,
ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ੩੦
ਨਾਨਕਸਰ-ਦੇਖੋ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ
ਨਾਨਕ ਕਾ ਘਰ ੩੫
(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
ਨਾਨਕ, ਬਾਬਾ ੨੦, ੬੦
(ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ)
ਨਾਨਕੀ ਚੱਕ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:,
(ਅਨੰਦਪੁਰ)
ਨਾਨਕੀ, ਮਾਤਾ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ੩੭
ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ ਬੰਸੀ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:,
ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ, ਸੋਢੀ ੨੮, ੩੪,
੬੯, ੭੦, ੭੩
ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ, ਹੰਦਾਲੀਆਂ ੩੯, ੮੬
(ਹਰਿ ਨਿਰੰਜਨ)
ਨਿਰੰਜਨੀ-ਦੇਖੋ ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ ਸੋਢੀ
ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ ੩੦, ੩੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਨੀਬਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ, ੨੭ ਫੁ: ਨੋ: ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਕਰਤਾ (ਤਹਿਕੀਕਾਤ
ਚਿਸ਼ਤੀ)
ਨੇਤਾ ੨੧
ਪਖਿਆਨ ਚਰਿਤ੍ਰ-੫੭, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
(ਚ੍ਰਿਤਰ ਪਖਿਆਨ)

ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ੨੪, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ: ੬੩,
(ਪੰਜਾਬੋ) ੬੪
ਪਟਿਆਲਾ ੬, ੧੬, ੪੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਪੱਟੀ, ਨਗਰ ੩੪, ੭੫, ੭੬
ਪੱਤਣ, ਤ੍ਰੇਮੂ ੩੬
ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
੧੨, ੧੩, ੧੪ ·੧੫, ੨੪, ੨੫, ੩੭,
੬੧ ਫੁ ਨੋ:, ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:,
ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ੯, ੨੮, ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:
੩੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੭, ੪੨, ੮੩, ੮੫
ਫੁ: ਨੋ:
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਪਰਾਗਾ ੨੬
ਪਵਨ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
ਪੜਾਉ, ਟੋਡਾ ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਪਾਰਾਂ ਦੇਈ, ਗ੍ਰਾਂਬਨੀ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਪਾਂਵਟਾ, ਸ਼ਹਿਰ ੪੩, ੬੧, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:,
੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਬਾਬਾ ੨੯ ਫੁ ਨੋ:, ੬੯ ਫੁ: ਨੋ:
੭੦
ਪੁੰਡਾਰਾ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ, ੨੬, ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ, ਸੰਤ ੩੬
ਪੋਲੀਆ ੨੧ ਫੁ: ਨੋ:
(ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ)
ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਫਤੇ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ (ਗੜ੍ਹਵਾਲੀਆ) ੬੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੪
ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ—ਦੇਖੋ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ
ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੫,
੩੬, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਕਾਲਾ ੨੩, ੫੮
(ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ)
ਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੈਣੀ ੯
ਬਖਸ਼ਸ ਸਿੰਘ ੩੦
ਬਖਸ਼ੀ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ ਨੋ:
ਬਖਸ਼ੀਸ ਸਿੰਘ ੩੦, ੩੭
ਬਖਤ ਮਲ, ਭਾਈ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਖਤਾ ਸਿੰਘ ੧੩
ਬਘੌਰ, ਨਗਰ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੩, ੭੨
ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੧੭, ੨੫, ੨੬, ੨੯,
੩੦, ੩੧, ੩੨, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੨,
੪੩, ੬੫, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ (ਪਾ: ੧੦) ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:,
੬੮ ਫੁ: ਨੋ: ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਜੀਰਾ--ਦੇਖੋ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ
ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ੩੫, ੩੬ ਫੁ: ਨੋ: ੭੩,
੮੧, ੮੨
(ਬੰਦਾ ਸਾਹਿਬ)
ਬਨਵਾਰੀ, ਪਰੋਹਤ ੧੭
ਬ੍ਰਹਮਾ ੨੭
ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਬੱਲੂ: ਪੰਵਾਰ ੫, ੧੮, ੧੯, ੨੦, ੨੧,
੨੫, ੨੬, ੪੦, ੫੪, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਲੌਰ ੪੨
ਬਾਂਸਵਾੜਾ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਾਂਕੜ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਾਗਾਂਵਾਲਾ, ਪਿੰਡ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬, ੪੭
(ਨਾਨਕਸਰ)
ਬਾਜਾਂ ਵਾਲਾ – ਦੇਖੋ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ
ਬਾਠ, ਪਿੰਡ ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਾਨੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ - ਵੇਖੋ ਬਕਾਲਾ
ਬਾਲਾ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਿਸਵਾ ਮਿਤ੍ਰ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਿਸ਼ਨ ੨੦
ਬਿਕ੍ਰਮ ੧੯, ੫੪, ੬
(ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ)
ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਿਦਰ, ਸ਼ਹਿਰ ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਬਿਲਾਸਪੁਰ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਬੀਸਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਬੀਕਾ ੧੩, ੧੪
ਬੀਂਝਾ, ਬੰਝਰਉਤ ੧੭, ੧੮, ੧੯, ੨੦, ੨੫, ੨੬
ਬੀਰੀਆ ੨੧
ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ੨੮
ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ੩੮, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਬੇਦ ੨੦
ਬੇਦਾਰ ਬਖਤ ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਬੇਨਵਾ, ਫ਼ਕੀਰ ੩੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪
ਬੋਹਥ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੧, ੨੫
ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਕਾ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬
ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ੪੬, ੪੭, ੪੮, ੪੯ ੪੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੦
ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੧
ਭੰਗਾਣੀ ੨੫, ੪੧, ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਭਗੀਰਥ ੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਭੱਡੂ ੪੧, ੪੨
ਭਰਤਗੜ੍ਹ ੩੭
ਭਰਥਰੀ ੧੯
ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਪਿੰਡ ੩੨, ੩੩ (ਵਸਦੀ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਕੀ)
ਭਾਗ ਸਿੰਘ ੧੩
ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ੩੧, ੩੨, ੪੧, ੪੨
ਭਾਦਸੋਂ ੬ ਫੁ: ਨੋ: ੯੩
ਭਾਦਸੋਂ, ਭੱਟ ਵਹੀ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਭਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਭਾਰਤ ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਭਾਰਦ੍ਵਾਜ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਭਿੱਖਾ, ਬਾਬਾ ੫, ੧੮, ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਭੀਮ ਸੈਨ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਭੀਮ ਸਿੰਘ ੪੧, ੪੨
ਭੀਮ ਚੰਦ, ਰਾਜਾ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬, ੬੭
ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੭, ੩੯, ੭੦, ੮੭, ੯੧, ੯੨
ਭੂਰਾ ੧੯
ਭੈਣੀ ੧੭
ਭੋਜ, ਭੋਜਾਨਾ ੧੯
ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ੩੧
ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਬੜੀ ੩੬
ਮਹਾਂ ਦੇਵ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਹਾਂ ਨੰਦ, ਭੂਮੀਆਂ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ੧੩
ਮਹਿੰਦਰ ਸੈਨ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਮੱਖਨ ੨੧
ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ—ਵੇਖੋ ਪੇਲੀਆ
ਮੱਘ ੧੭, ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਮੱਟਨ ਗਾਮ ੫੯
ਮਤੀ ਦਾਸ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਥਰਾ ੩੮

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਮਧਰੀ ਬਾਈ, ਮਾਤਾ ੨੨, ੨੫, ੫੪, ੫੫
ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕੰਬੋ ੮, ੯, ੧੦, ੧੧, ੧੨, ੧੩, ੧੪, ੧੬
ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ ੮, ੧੬
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਰਤੂ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਦੁਲੱਟ ੮, ੧੨, ੧੩, ੧੪, ੧੫, ੧੬
ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਮੁਲਤਾਨੀ ੫, ੬, ੭, ੮, ੯, (ਮਨੀ ਰਾਮ) ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੨, ੧੪, ੧੫, ੧੬, ੧੭, ੨੧, ੨੨, ੨੩, ੨੪, ੨੫, ੨੬, ੨੭, ੨੮, ੨੯, ੩੦, ੩੧, ੩੨, ੩੩, ੩੪, ੩੫, ੩੬, ੩੭, ੩੮, ੩੯, ੪੦, ੪੧, ੪੨, ੪੩, ੪੪, ੪੫, ੪੬, ੪੭, ੪੮, ੪੯, ੫੦, ੫੩, ੫੪, ੫੫, ੫੬, ੫੭, ੫੮, ੬੦, ੬੨, ੬੩, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੭, ੬੮, ੬੯, ੭੦, ੭੧, ੭੨, ੭੩, ੭੪, ੭੫, ੭੬, ੭੭, ੭੮, ੭੯, ੮੧, ੮੨, ੮੩, ੮੪, ੮੫, ੮੬, ੮੭, ੮੯, ੯੦, ੯੧, ੯੨
ਮਨੀ ਕਰਣ ੧੩, ੧੪
ਮਨੀ ਮਾਜਰਾ ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਰਲ ੧੭
ਮਲਕਪੁਰ ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਲੂਕਾ ੨੧
ਮਲੂਕੀ ਬਾਈ ੨੧ (ਮਲੂਕੀ ਰਾਂਗੜੀ)
ਮਾਇਆ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
ਮਾਈ ਦਾਸ ੧੯, ੨੦, ੨੧, ੨੨, ੨੫, ੨੬, ੨੭, ੩੧, ੪੦, ੫੪, ੫੫, ੫੭, ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਾਖੋਵਾਲ, ਨਗਰ ੪੫, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ: (ਅਨੰਦਪੁਰ)
ਮਾਝ (ਪਾ: ੧੦) ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਾਤਨ ੧੯, ੧੯ ਫੁ: ਨੋ: ੨੧
ਮਾਣਕ ਚੰਦ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਾਧੋ ੨੧
ਮਾਨ ਸਿੰਘ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪, ੬੫, ੬੮, (ਮਾਨਾ) ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੫
ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਵੜਾ ੯
ਮਾਲਾ ੧੭, ੧੮
ਮਿਹਰ ਚੰਦ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਓਹਰੀ ੭੩, ੭੪, ੯੧
ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ ੦
ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੩੫, ੩੭ ਫੁ: ਨੋ:
ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ ੫
ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਗੜ੍ਹ ੨੨, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ੫ ਫੁ: ਨੋ: ੨੦
ਮੁਲਤਾਨ ੮, ੧੮, ੨੫, ੨੬, ੨੭, ੫੪, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਮੂਲਾ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੮, ੨੦, ੨੧, ੨੫, ੨੬, ੪੦
ਮਿਰਰਬਾਨ, ਸੋਢੀ ੨੮, ੬੯
ਮੇਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਨਿਹੰਗ ੮੩
ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਾਜਾ ੨੪, ੬੧ ਫੁ. ਨੋ:
ਮੋਹਨਾ ੧੯
ਮੋਹਲੂ ਰਾਮ, ਭੱਟ ੫
ਮੋਖਰਾ ੭੨ ਫੁ. ਨੋ:
ਮੋਤੀ ਬਾਗ਼, ਪਟਿਆਲਾ ੧੬
ਮੋਮਨ ਖਾਂ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ ੭੫
ਮੋਤ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਰਈਆ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੧

ਰਸੀਨਾ,-ਦੇਖੋ ਰਕਾਬ ਗੰਜ

ਰਕਾਬ ਗੰਜ (ਦਿੱਲੀ) ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:,

ਰਘੁਪਤ ਰਾਇ, ਨਿੱਬਰ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਣ ਸਿਘ ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:,

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ੬, ੪੪

ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ੨੪

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੮, ੩੬, ੪੨, ੭੮ ਫੁ: ਨੋ:,

ਰਤਨ ਜੋਤ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:,

ਰਤਨ ਪਾਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਨਧੌਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:,

ਰਮਦਾਸ, ਨਗਰ ੩੨, ੯, ੭੫, ੮੯, ੯੦

ਰਮਾਨਾ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਵਾਲਸਰ ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਾਊ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੮

ਰਾਇ ਸਿੰਘ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪, ੬੮ (ਰਾਈਆ)

ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਗੋਪਾਲ-ਵੇਖੋ ਗੁਲੇਰੀ

ਰਾਜ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੮ ਫੁ:ਨੋ: ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਾਦਾ ੧੭, ੧੮

ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ੭੮

ਰਾਮਸਰ ੭੭, ੭੮, ੮੦ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ੩੧, ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਾਮਸੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਾਮ ਕੁਇਰ-ਦੇਖੋ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)

ਰਾਮ ਚੰਦ ਪੁਰੀ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਾਮ ਤੀਰਥ ੩੯, ੮੯

ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ੨੦, ੪੧, ੭੦, ੭੭, ੭੯, ੮੦

ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ-ਦੇਖੋ ਰਮਦਾਸ ਨਗਰ

ਰਾਮੂ (ਰਾਮਾ ਰੰਧਾਵਾ) ੮੬

ਰਾਮੂ ਮੱਲ ੩੪, ੭੩, ੭੪

ਰਾਮ ਰਾਇ, ਬਾਬਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੪; ੨੫, ੫੭ ਫੁ: ਨੋ:. ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੧ ਫੁ:ਨੋ:, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:

ਰਾਵਨ ੧੯, ੭੮

ਰਿਆਸੀ ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:

ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ੩੦

ਰੁਘਾ ਸਿੰਘ ੧੩

ਰੁੜੀ ੨੧

ਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਰੂਪਾ) ੪੧ ਫੁ ਨੋ:, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪, ੬੮

ਰੂਪੀਆ ੨੧

ਰੈਨ, ਤ੍ਰਿਜਾ ੨੦

ਰੋਪੜ, ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:

ਲਊ, ਪਿੰਡ ੩੬

ਲਹਿਣਾ ੧੯

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ (ਲਹਿਣਾ) ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪

ਲੰਕੇਸ਼-ਦੇਖੋ ਰਾਵਨ

ਲਖਸ਼ਮੀ ਕਾਂਤ ੧੩

ਲਖਪਤ ਰਾਇ (ਲਖੂ) ੩੯, ੮੬, ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:

ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਕਲਾਨੌਰੀਆਂ ੮੭ ਫੁ: ਨੋ: (ਲਖੂ)

ਲਖਮਨ ੧੭, ੧੮

ਲਖੀਆ (ਲਖੀ ਰਾਇ) ੭੬ ਫੁ: ਨੋ:

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਲਖੀ ਸ਼ਾਹ–ਦੇਖੋ ਲਖੀ ਰਾਇ ਭਾਈ
ਲਖੀ ਦਾਸ, ਛਿਬਰ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਲਖੀ ਰਾਇ ਭਾਈ ੨੨, ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬
੫੭, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:,
ਲੰਡਾ ਬਜ਼ਾਰ, ਲਹੌਰ ੪੪
ਲਡਿਕੀ ੫੪, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:,
ਲਵਪੁਰ–ਦੇਖੋ ਲਾਹੌਰ
ਲਾਹੌਰ ੫, ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੦, ੧੨, ੧੩,
੧੪, ੧੬, ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੫, ੩੮,੩੯,
੪੦, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੨, ਫੁ: ਨੋ:, ੪੯,
੭੫, ੮੫, ੮੬, ੮੭, ੯੦
ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ੩੭, ੮੩
ਲਾਡਵਾ ੬, ੬੩
ਲਾਲ ਕੌਰ ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:,
ਲੁਨਸ਼ੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:,
ਲੋਈਆ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਲੋਹ ਗਢ ੨੯, ੪੩
(ਅਨੰਦਪੁਰ)
ਲੋਹ ਗੜ੍ਹ ੩੫
ਲੋਕਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:,
ਲੋਦੀ ਪੁਰ ੫੯ ਫੁ ਨੋ:,
ਲੌ (ਲਾਹੌਰ) ੧੬
ਲੌਂਗੋਵਾਲ ੮, ੧੩
ਵਸਦੀ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਕੀ–ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਰੂਪਾ,ਪਿੰਡ
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਪੰਡਾ) ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:,
ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ੩੦, ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੦
(ਬਜੀਰਾ)
ਵਾਂ, ਨਗਰ ੩੪, ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:,
ਵਾਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:,
ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਕਰਤਾ 'ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ'
੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੬, ੨੯ ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:,
੪੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੨, ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:,
ਵੀਰੋ, ਬੀਬੀ–ਦੇਖੋ ਗੁਰੂ ਕੀ ਭੂਆ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਸ਼ੁਧੀ ਪੱਤਰ

ਪੰਨਾ	ਸੱਤਰ	ਅਸ਼ੁਧ	ਸ਼ੁਧ
੧੮	੧	ਰਾਟੋਂ ਕਾ,	ਰਾਦੋਂ ਕਾ,
੧੮	੧੫	ਰੱਟਉਤ	ਰਦਉਤ
੧੯	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਸਾਂਤਲ	ਸਾਂਡਲ
੨੨	੧	੧ ਚੇਤ੍ਰ	੧੩ ਚੇਤ੍ਰ
੨੨	੫ ਫੁ: ਨੋ:	੧੯, ੩੦੮	੧੯, ੩੦੯
੨੨	੬ ਫੁ: ਨੋ:	ਇੱਕ	ਇੱਨ
੨੨	੧੫ ਫੁ: ਨੋ:	ਸੁਖਾ	ਸਖਾ
੨੭	੮	ਇਨ	ਇਕ
੩੦	੧੩	ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ
੩੦	੩ ਫੁ: ਨੋ:	ਦੋ ਫਰਲਾਂਗ	ਇੱਕ ਮੀਲ ਦੋ ਫਰਲਾਂਗ
੩੧	੧੨	ਇਹ ਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸੁ	ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸੁ
੩੧	੧੯	੧੮੬੩ ਬਿ:	੧੭੬੩ ਬਿ.
੩੫	੧੨	ਜ਼ਬਰ ਦਬਤ	ਜ਼ਬਰਦਸਤ
੪੧	੯ ਫੁ: ਨੋ:	੧੯੦੫ ਈ:	੧੭੦੫ ਈ:
੪੨	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਤਕੱਕ ੧੭੧੮ ਬਿ:	ਕੱਤਕ ੧੭੬੮ ਬਿ:
੪੩	੧ ਫੁ: ਨੋ:	ਆਨੇ	ਆ ਕੇ
੪੬	੧	ਪਾਸੋਂ	ਸੰਮਤ
੪੬	੨	ਸੰਮਤ	ਪਾਸੋਂ
੪੬	੧੦	ਥਾਂ ਨਾਵੇਂ	ਤਾਂ ਨਾਵੇਂ
੪੯	੭	ਮਗਨ ਸਿੰਘ	ਗਗਨ ਸਿੰਘ
੪੯	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਰਹਿਤਾਂ ਦੇ	ਰਹਿਤਾਂ ਤੇ
੫੦	੩	ਪ੍ਰਥਾਇ,	ਪ੍ਰਆਇ,
੫੪	੧੭	ਹਰੀ ਚੰਦ	ਹਠੀ ਚੰਦ
੫੬	੨	ਬਿਹਾਈ	ਕਿਹਾ ਈ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਪੰਨਾ	ਸੱਤਰ	ਅਸ਼ੁਧ	ਸ਼ੁਧ
੫੬	੩ ਫੁਟ ਨੋਟ	ਜਾਦੋਸਾ ਬੰਸੀ	ਜਾਦੋ ਬੰਸੀ
੫੬	੪ ਫੁ: ਨੋ:	ਕਰਾਵਤ	ਕਨਾਵਤ
੫੮	੧੪	ਬਨੀ	ਘਨੀ
੬੧	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਜੀ ਸੇਵ	ਕੀ ਸੇਵ
੬੪	੬	ਵਿਛੜ	ਵਿੱਝੜ
੬੪	੪ ਫੁ: ਨੋ:	ਖੜੀਆ	ਖਤ੍ਰੀਆਂ
੬੫	੭	ਭੰਗਾ	ਭੰਗਾਣੀ
੬੫	੨ ਫੁ: ਨੋ:	ਮਨੀ ਸਿੰਘ	ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ
੬੬	੨	ਬਦ	ਬੱਦਲ
੬੭	੧੨	ਕਹ ਥੀਂ	ਕਰ ਥੀਂ
੬੯	੧ ਫੁ ਨੋ:	੨੨	੨੩
੭੦	੨੭	ਧਾਹਿ	ਆਹਿ
੭੦	੨੮	ਆਹਿ ।	ਧਾਹਿ ।
੭੧	੭ ਫੁਟ ਨੋਟ	ਮੇਰੇ ਫਰਜੰਦ	ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦ
੮੧	੪ ਫੁਟ ਨੋਟ	ਰਿਆਸਤ	ਰਿਆਸੀ
੮੭	੨੩	ਕਰਨ	ਕਠਨ

ਨੋਟ:—(੧) ਪੰਨਾ ੨੨ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸੱਤਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਵਧਾ ਲਓ –

ਨਿਰਪ ਕੇ ਸੰਗ ਜੋ ਮਿਲ ਜਾਤ ਭਏ ।
ਨਰ ਸੋ ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਾਤ ਭਏ । ੧੮ । ੩੦੮ ।

(੨) ਪਨਾ ੪੩ ਦੀ ਤੇਰਵੀਂ ਸੱਤਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੁਕ ਵਧਾ ਲਓ—

ਅਦ੍ਰ ਪਤੀ ਭੱਟ ਮਦ੍ਰ ਪਤੀ,
ਪਦ ਲੰਗ ਕੇ ਤੀਰ ਭਏ ਭੱਟ ਭੇਰੇ । ੬੬ ।

(ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਅਧਿ : ੧੧)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

B-1524

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org